

Lege plekken

Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)

Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel

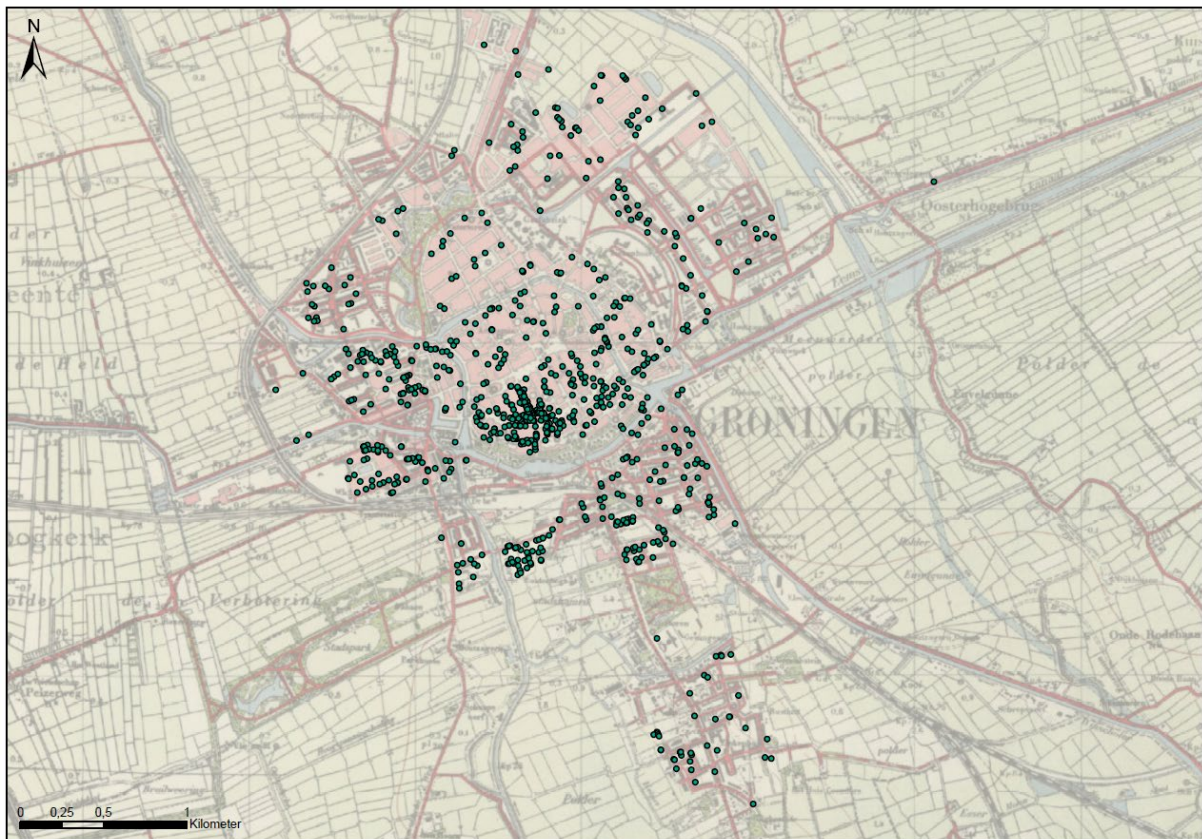
m.m.v.

Albert Beuse, Wessel de Boer, Charlotte Dommerholt,
Owen Duijvendak, Christiaan Gevers en Ron van Hasselt

Onderzoeksrapport
Rijksuniversiteit Groningen
November 2021/Maart 2022

Onderzoeksrapport uitgebracht op verzoek van het gemeentebestuur Groningen,
16 November 2021. Dit is de versie met enkele redactionele correcties van 22 Maart 2022.

Op het titelblad een afbeelding van het Portaal in de Folkingestraat, ontworpen door beeldend kunstenaar Gert Sennema (Grijpskerk 1962) in het kader van het project Verbeeld Verleden in 1997. De bronzen deur kan niet open en leidt nergens meer naar toe, als herinnering aan de Joodse inwoners van Groningen. (foto Jenne Hoekstra). De deur zit op een symbolische plek. De meest nabij gelegen woning was Folkingestraat 67. Daar woonde in 1942 het gezin van Izak Frank en Saartje Levitus.

Kaart 1: De Joodse huishoudens in Groningen en Noordijk in 1942 (Gemeentelijke Geodienst).

Inhoud

Inleiding	1
1. Gedwongen verkoop, rechtsherstel en lokale heffingen	7
<i>Mozes Meijer en Aaltje Meijer - Ten Boer</i>	22
2. Gevorderde panden	25
<i>Bertha Minco-Denneboom - een overlevende</i>	31
3. Landbouwgronden	34
<i>Salomon Nathans - 'sabotage' in Haren</i>	40
4. Joodse bedrijven onder beheer	43
<i>Philip Marcus - veehandelaar in Noorddijk</i>	52
5. Vastgoed Joodse Gemeente Groningen	54
<i>Nico Goudsmit en zijn dochters</i>	64
6. Oorlogskopers, notarissen en makelaars	65
<i>Ouwinga - cafés en vastgoed</i>	74
7. Verwoeste en onteigende panden	76
<i>Familie Norden-Berlijn - gevorderd en verwoest</i>	82
Groningen in perspectief en conclusies	84
<i>Arnold Cohen - onzekerheid en ontwrichting</i>	90
Bijlagen: bronnen en werkwijze	94
Gebruikte bronnen en literatuur	124
Dankwoord	127

Samenvatting
Lege plekken.

Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)

Onderzoeksrapport samengesteld door Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel (Rijksuniversiteit Groningen) in opdracht van het gemeentebestuur Groningen.

Oktober 2021.

Aanleiding en onderzoeksvragen

Dit onderzoek richtte zich op de rol van de gemeente bij de ontvreemding (gedwongen verkoop) van onroerend goed van Joodse eigenaren tijdens de Tweede Wereldoorlog en het proces van rechtsherstel daarna. Deze ontvreemding maakte deel uit van het bredere proces van ontrechting van Joodse burgers in Nederland. Het gebied van het onderzoek omvatte de huidige gemeente Groningen, dat wil zeggen, naast de stad de voormalige gemeenten Ten Boer, Haren, Hoogkerk en Noorddijk.

In meer dan dertig gemeenten in Nederland werd en wordt soortgelijk onderzoek uitgevoerd: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht, Leeuwarden en andere steden gingen Groningen voor. Het blijkt dat gemeenten in deze periode onroerend goed van Joodse eigenaren in bezit namen en hen (of hun erfgenamen) na de oorlog soms met openstaande rekeningen confronteerden van niet betaalde lokale heffingen. Onderzoeks-journalisten van het KRO-NCRV programma De Monitor-Pointer toonden dat dit in veel gemeenten een onbekend deel van de geschiedenis was. In Groningen sloot dit aan bij de wens die burgemeester Koen Schuiling eerder uitte tijdens de Holocaustherdenking 2020 om meer aandacht voor de geschiedenis van de Joodse inwoners van de gemeente.

In het Groningse onderzoek ligt de nadruk op de gemeentelijke omgang met Joods onroerend goed, zoals huizen, bedrijfspanden en landbouwgronden. Vier vragen staan centraal: Hoe verliep de omgang met Joods onroerend goed in Groningen, zowel in als kort na de oorlog? Welke rol speelde de gemeente Groningen hierbij? In welke mate droeg zij verantwoordelijkheid? Welke bewegingsruimte had de gemeente om af te wijken van het Duitse beleid?

In dit rapport beschrijven en analyseren de onderzoekers de stapsgewijze, procesmatige, bureaucratische wijze van ontvreemding van onroerend goed. Om daarbij de menselijke kant niet uit het oog te verliezen, worden de gevolgen geïllustreerd aan de hand van persoonlijke portretten. Aan de basis van het onderzoek ligt literatuurstudie en een uitgebreide analyse van bronnen. Er volgt nog een tweede fase van onderzoek waarin de nadruk ligt op de naoorlogse opvang van teruggekeerde Joden, de rol van de politie en de naoorlogse zuivering binnen het korps en herinneringscultuur in de gemeente Groningen.

Context 1940-1955

Aan het begin van de oorlog leefde in de stad Groningen één van de grootste Joodse gemeenschappen in Nederland. Van hen was het overgrote deel huurder. Zij woonden in een woning van een (Joodse) particulier, een corporatie of anderszins. Dit rapport gaat over de relatief kleine groep Joodse inwoners die onroerend goed bezat.

De anti-Joodse maatregelen die de bezetter vanaf 1940 uitvaardigde, richtten zich ook tegen Joods vastgoed (huizen, bedrijven, land). Het Joods onroerend goed werd door de bezetters onder beheer gesteld en soms gevorderd. De panden konden vervolgens worden verkocht en doorverkocht. Deze anti-Joodse maatregelen leidden tot uitsluiting uit het openbare leven en in veel gevallen tot deportatie en de dood. In de toenmalige gemeente Groningen is minder dan een kwart van de Joodse inwoners teruggekeerd, in Haren was dit de helft en in Ten Boer geen. In Noorddijk keerde het gezin bijna volledig terug en Hoogkerk woonden in 1942 geen Joodse burgers.

De toenmalige gemeentebesturen opereerden in een lastige positie. In 1937 had de Nederlandse regering bepaald dat alle overheidsdiensten bij een vijandelijke inval in het belang van de bevolking moesten blijven functioneren. De daartoe geformuleerde 'Aanwijzingen' bevatten bepalingen voor ambtenaren en bestuurders om een afweging te maken wanneer het belang van bestuurlijke handelen voor de bezetter groter werd dan het belang voor de bevolking. De meeste zaken

liepen verder, en ook nieuwe maatregelen werden getroffen als antwoord op situaties die voortkwamen uit de oorlog en de bezetting. Zo werd samengewerkt met de Duitse autoriteiten vanuit 'het idee van het minste of noodzakelijke kwaad'. In de praktijk leidde dit tot een meegaandheid van het ambtelijke en bestuurlijke apparaat tegenover Duitse eisen, inclusief de stapsgewijs geïntroduceerde antisemitische verordeningen. Parallel hieraan verliep een onttakeling van de normale bestuurlijke en politieke verhoudingen waarbij democratische controle op het openbaar bestuur verdween.

September 1944 publiceerde de Nederlandse regering in Londen wetgeving tot naoorlogs herstel van het rechtsverkeer. Dit voorzag in de mogelijkheid tot nietigverklaring van de gedwongen verkoop van onroerend goed op verzoek van de ontrechte eigenaren. Dit rechtsherstel vond in de meeste gevallen plaats bij minnelijke regeling tussen vertegenwoordigers van kopers en Joodse eigenaren. Een Raad voor het Rechtsherstel toetste deze processen en wees vonnis bij conflicten.

Belangrijkste uitkomsten Groningen

1. De gemeentebesturen van Groningen en Haren hebben landbouwgronden gekocht van zeven Joodse eigenaren. Zij hadden hierbij belang in verband met plannen tot stadsuitbreiding. In bijna alle gevallen heeft de gemeente deze gronden weten te behouden. Het naoorlogs rechtsherstel verliep meestal bij minnelijke regeling en leidde altijd tot compensatie van de rechthebbenden.
2. Het gemeentebestuur van Groningen kocht in 1941 een pand aan de Turfsingel van de loge L'Union dat door de verordeningen van de bezetter als 'vijandelijk' bezit op de markt werd gebracht en in 1944 een pand aan de Schoolholm dat eigendom was van de Joodse organisatie Beth Zekenim. Ook ten aanzien van deze panden heeft na de oorlog een minnelijke regeling van rechtsherstel plaatsgevonden.
3. In vergelijking met elders kocht het gemeentebestuur van Groningen minder onroerend goed dan in Den Haag en Amsterdam, maar meer dan in Rotterdam, Utrecht en Leeuwarden.
4. De gemeente nam administratieve verantwoordelijkheid bij de uitvoering van verordeningen van de bezetter. Dit blijkt bij het uitgeven van vergunningen en de faciliterende rol die de gemeente speelde bij de vordering van panden van particulieren ten behoeve van de bezetter. De bewegingsruimte van de gemeente hierbij was zeer beperkt.
5. In de begrotingsstukken en de handelingen van de gemeenteraad zijn geen aanwijzingen gevonden dat er navordering heeft plaatsgehad van lokale heffingen en belastingen.
6. Tijdens het naoorlogs rechtsherstel kan de houding van de gemeente worden getypeerd als afwachtend en weinig inlevend.

Inleiding

Dit onderzoek in opdracht van de gemeente Groningen richt zich op de rol van de gemeente bij de vervreemding van onroerend goed van Joodse eigenaren tijdens en het rechtsherstel daarvan na de Tweede Wereldoorlog. Deze vervreemding – een juridische term – maakte onderdeel uit van een bredere proces van ontrechting van de Joodse burgers in Nederland. Het gebied van het onderzoek omvat de huidige gemeente Groningen, dat wil zeggen, naast de stad de voormalige gemeenten Ten Boer, Haren, Hoogkerk en Noorddijk.

In meer dan dertig gemeenten in Nederland werd en wordt soortgelijk onderzoek uitgevoerd: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en andere steden gingen Groningen voor. Het blijkt dat gemeenten in deze periode onroerend goed van Joodse eigenaren in bezit namen en hen (of hun erfgenamen) na de oorlog soms met openstaande rekeningen confronteerden. Onderzoeksjournalisten van het KRO-NCRV programma De Monitor-Pointer, uitgezonden op 6 oktober 2020, toonden aan dat dit in veel gemeenten een onbekend deel van de geschiedenis was en riepen op tot onderzoek.¹ In Groningen sloot deze oproep aan bij de wens die burgemeester Koen Schuiling eerder uitsprak op 26 januari 2020 tijdens de Holocaustherdenking in de Folkingestraat-synagoge om meer aandacht voor de geschiedenis van de Joodse inwoners van de gemeente.

In het Groningse onderzoek ligt de nadruk op de gemeentelijke omgang met Joods onroerend goed: huizen, bedrijfspanden en landbouwgronden. Vier vragen staan hierbij centraal: Hoe verliep de omgang met Joods onroerend goed in Groningen, zowel in als kort na de oorlog? Welke rol speelde de gemeente Groningen hierbij? In welke mate droeg zij verantwoordelijkheid? Welke bewegingsruimte had de gemeente om af te wijken van het Duitse beleid? De vragen zijn eenvoudig en kernachtig te formuleren, maar lastig te beantwoorden want de overgang van de formele naar de morele verantwoordelijkheid is uiterst moeilijk te bepalen.

Dit rapport doet verslag van een eerste onderzoeksfase, gericht op de omgang met het vastgoed in de gemeente Groningen. Inmiddels is fase twee gestart, waarin een bredere insteek wordt gehanteerd en nader wordt gekeken naar de houding van de Groningse gemeente en gemeenschap ten aanzien van de Joden. In deze fase wordt gekeken naar de rol van de Gemeentepolitie, de opvang en zorg van teruggekeerde Joden, de naoorlogse ontwikkelingen binnen de Joodse gemeenschap en de herinneringscultuur rond de shoah. Dit onderzoek in fase twee beslaat niet alleen een breder palet aan onderwerpen, het omvat tevens een langere periode (tot heden) met meer nadruk op de naoorlogse geschiedenis.

Voor het onderhavige rapport is naast bestudering van de *Verkaufsbücher* onderzoekswerk verricht in het kadaster en op basis van steekproeven uit de gemeentelijke registratielijsten. Tevens is gebruikgemaakt van de delen met genealogische gegevens die door de Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting zijn verzameld.² Op grond van kadasteronderzoek is te achterhalen wanneer onroerend goed werd verhandeld en bij wie dit vervolgens terecht kwam. Aan de hand van de kadastrale gegevens kan worden vastgesteld of naoorlogs rechtsherstel heeft plaatsgevonden, hetzij via een minnelijke regeling, hetzij na een rechtszitting. Aan de vervreemding van onroerend goed lagen verordeningen ten grondslag die de Duitse bezetter uitvaardigde. Het handelen van de gemeente Groningen in reactie hierop, wordt in een context geplaatst door te kijken naar het geheel van gedwongen transacties van onroerend goed in de huidige gemeente Groningen in deze periode.

¹ Zie: <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.

² Mr. J.H. de Vey Mestdagh Stichting, *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar 1870-1945* delen IIa, IIb en IIc (Groningen 2006).

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Joods onroerend goed onder beheer gesteld, gevorderd, onvreemd, opgekocht en doorverkocht.³ Het zijn verschillende termen die in het dagelijkse spraakgebruik veelal worden vereenvoudigd tot termen als ‘geroofd’ of ‘gestolen’. In dit rapport trachten de onderzoekers de nuances en betekenisverschillen tussen deze termen zoveel mogelijk tot uitdrukking te laten komen en daarbij de stapsgewijze, procesmatige, bureaucratische wijze van vervreemding van onroerend goed te beschrijven en te analyseren. Om daarnaast de menselijke kant niet uit het oog te verliezen, worden de gevolgen van de verschillende verordeningen en maatregelen geïllustreerd aan de hand van persoonlijke portretten. Deze portretten zijn tussen de hoofdstukken opgenomen. Op deze wijze ontstaat een breed spectrum van situaties en problemen waarmee de betrokkenen destijds werden geconfronteerd.

In de verschillende hoofdstukken wordt onderzocht hoe de gemeente Groningen omging met Joodse woonhuizen, landbouwgronden en bedrijfspanden. Ook wordt geanalyseerd hoe het proces van vordering van Joodse huizen verliep.⁴ Verder is er een afzonderlijk hoofdstuk over oorlogskopers: nagegaan is wie zij waren, of er onderling verschillen te constateren zijn in het aantal panden dat werd aangekocht en de mogelijke motieven die ze daarbij hadden. In dit hoofdstuk wordt ook gekeken naar de notarissen en makelaars die dergelijke transacties faciliteerden.

De houding van de gemeente Groningen krijgt pas werkelijk betekenis wanneer deze in een context wordt geplaatst en vergeleken wordt met andere steden. Daarom is aan dit rapport een slothoofdstuk opgenomen waarin de uitkomsten in Groningen worden vergeleken met die in vijf andere steden, te weten: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Leeuwarden.

Dit rapport is het resultaat van onderzoek dat door de gemeente Groningen is geïnitieerd en autonoom is uitgevoerd door onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen. Een begeleidingscommissie van onafhankelijke experts stond garant voor de kwaliteitsborging. Het onderzoek stond onder leiding van de historici Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel. Verder werkten drie (oud-) studenten mee aan het project: Wessel de Boer, Charlotte Dommerholt en Owen Duijvendak – en twee individuele onderzoekers: Christiaan Gevers en Ron van Hasselt. Gemeentearchivaris Albert Beuse van de Groninger Archieven adviseerde de onderzoekers en zorgde voor de levering van archiefstukken op locatie, aangezien de studiezaal van de Groninger Archieven was gesloten ten gevolge van de Covid-19-maatregelen. De begeleidingscommissie bestond uit: Hinke Piersma, Frank Vermeer en Hans Engels, die daarbij als voorzitter fungeerde.

Joodse bevolking in de gemeente Groningen

Het vaststellen van het precieze aantal Joodse inwoners in een stad van enige omvang is een moeizame exercitie. Aantallen zijn afhankelijk van het moment van tellen, de gehanteerde definities (bijvoorbeeld van ‘Joods’) en de zorgvuldige opzet van de administratie. Dat bepalingen van de Duitse bezetter in deze oorlogsperiode leidend waren, ligt voor de hand. Daarom zullen in de meeste gevallen Duitse definities moeten worden overgenomen. De aanwezigheid van buitenlandse Joden vanaf de jaren dertig, veelal Duitse Joden, compliceert een precieze vaststelling nog verder, zeker wanneer ze hier illegaal verbleven.

Ook voor Groningen kan daarom het aantal Joodse inwoners slechts bij benadering worden gegeven. Van der Poel komt in zijn dissertatie op basis van de gegevens uit de volkstelling van 1930 tot

³ In dit rapport schrijven de onderzoekers Jood en Joodse consequent met een hoofdletter: een onderscheid tussen volk en religie is niet alleen weinig zinvol, het levert tevens een onrustige tekst op met Jood/jood in hoofdletters en kleine letters. Begrippen als ‘Joodse woningen’, ‘Joods onroerend goed’, ‘Joodse bedrijven’ etc. komen mogelijk wat ongemakkelijk over, maar zijn toch gekozen om omslachtige formuleringen te voorkomen.

⁴ Aanvankelijk veranderde hierbij de eigendomssituatie niet.

2397 mensen die op dat moment aangaven te behoren tot het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap in de stad. In de dorpen die nu ook tot de gemeente Groningen behoren, waren dat er in totaal zeventien, namelijk acht in Haren, twee in Noorddijk, zeven in Ten Boer; Hoogkerk telde op dat moment geen Joodse inwoners. Voor het jaar 1941 vermeldt Van der Poel 2843 voor de stad Joodse inwoners.⁵

Onderzoekers van de De Vey Mestdagh Stichting komen voor 1941 op het aantal van 2781 Joodse inwoners.⁶ Het jaar 1941 is belangrijk vanwege verordening 6/41, waarmee een begin werd gemaakt met de registratie van Joodse inwoners. Het criterium van registratie was toen dat iedereen 'van joodschen bloede' zich diende te melden, dat wil zeggen iedereen met ten minste één grootouder die tot het Joodse kerkgenootschap behoorde. De raciale uitgangspunten waarop de nazi's zich beriepen, bleken zo uiteindelijk toch weer op religieuze gronden terug te voeren. In het algemeen onttrokken zich weinigen aan de registratieplicht.⁷ Eind februari hadden zich 2995 mensen gemeld, zo blijkt uit de registratie van legesgelden, die betaald werden bij de registratie.⁸ Wel tekenden verscheidenen bezwaar aan tegen toepassing van de gestelde criteria. Zo werden er alsnog namen uit lijsten verwijderd of in enkele gevallen juist eraan toegevoegd, sommige handmatig. Op deze lijsten staan verschillende personalia en adressen. Er bestaan dan ook meerdere versies van deze lijsten met aanvullingen.

Marnix Croes en Peter Tammes baseren zich in hun dissertatie op de registratielijsten die de Nederlandse gemeenten opmaakten en inleverden bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters. De eerste lijst voor Groningen is die van 1 oktober 1941. Hierin staat voor de stad Groningen 2881 Joodse inwoners; in Haren worden 56 Joodse inwoners genoemd en voor Noorddijk en Ten Boer ontbreekt een vermelding: mogelijk waren zij bij de stad Groningen geteld.⁹ Eind juli 1942 werd voor Groningen een tweede lijst opgesteld die een actualisering diende te zijn van de eerste. Deze lijst vermeldt 2587 Joodse inwoners voor de stad Groningen. Tammes en Croes stellen dat beide lijsten tamelijk accuraat zijn.¹⁰ Ook voor Haren bestaan twee lijsten, één uit 1941 en een zonder jaar. De laatste telt 67 namen en adressen. In de marge staan aantekeningen van eind oktober 1942 over 'vrijstelling van Zentralstelle' wegens gemengde huwelijken of 'functie joodsche raad'.¹¹ Voor Hoogkerk zijn geen lijsten opgesteld. In de beschikbare literatuur worden drie Joodse gezinnen vermeld. Zij vestigden zich eind jaren 1930 in deze gemeente en huurden een woning. In 1940 en 1941 verhuisden de gezinnen naar de stad en hun gegevens staan daarom in de registratielijsten van de stad.¹²

⁵ www.volkstellingen.nl, 1930, tabel 03; Stefan van der Poel, *Joodse stadgers. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen* (Assen 2004) 168-169.

⁶ De Vey Mestdagh Stichting, *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar 1870-1945*, deel IIa, 147.

⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 4 (1969) 874-875 en Marnix Croes en Peter Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 2004) 44-45.

⁸ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965 inv. 36 Aanmeldingsplicht voor personen van Joodsche bloede (3/3/1941) Verzending leges aanmeldingsplicht, met bijlage.

⁹ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 30-39. Deze lijsten zijn onder andere terug te vinden in Johan van Gelder, *Terug van weggeweest. Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen* (Groningen 1993) 195 e.v.

¹⁰ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 47.

¹¹ GA toeg. 3157 Gemeentebestuur Haren (2) 1921-1989 inv. 1278-1279, namenlijst met gegevens over Joodse inwoners, 1942, nr. 1341. Overigens op basis van de lijst van 1 maart 1941, schrijft Hein Bekenkamp over 63 personen. Hein Bekenkamp, *Bezetting en bevrijding van Haren, 1940-1945* (Haren 1995) 34-35.

¹² W. Kat, *Hoogkerk in Oorlogstijd; 1940-1945* (Peize, 2017) 60-63 en W. Kat, 'Joodse inwoners van Hoogkerk (1936-1942)' in *Op de Hoogte* (2011) 16-19. De door Kat genoemde adressen betroffen huurwoningen.

Over het aantal Joodse inwoners in Groningen kort na de bezetting bestaat evenmin volstrekte zekerheid. In de tweede helft van 1945 vond een eerste inventarisatie plaats van teruggekeerde Joodse Groningers, waarop de initiatiefnemers 107 namen en adressen noteerden, inclusief die van een enkele nieuwkomer.¹³ Op dat moment waren nog niet alle overlevenden in de stad teruggekeerd. Bij de volkstelling van 1947 gaven 202 mensen in Groningen op te behoren tot de Joodse gemeente. In Haren waren dit er acht, in Noorddijk vier en in Hoogkerk en Ten Boer geen.¹⁴ Van der Poel geeft voor 1948 een getal van 239, het aantal leden dat de gecombineerde Israëlitische gemeentes rond de stad toen telden.¹⁵

Met de Duitse bezetting kwam een einde aan het emancipatiedecreet dat in 1796 was ingevoerd en waarmee de juridische gelijkstelling van de Joodse minderheid in Nederland een feit was geworden. Een proces van inburgering werd vanaf mei 1940 niet alleen stopgezet, maar vervangen door opgelegde segregatie. Joden werden door de nazi's beschouwd als 'volksvreemde elementen'. De vervolging van de Joden in de stad Groningen verliep volgens het gebruikelijke patroon dat de Duitse bezetter overal toepaste: na registratie ging men over tot isolatie – waarbij Joden door allerlei beperkende maatregelen werden uitgesloten van het openbare en economische leven – gevolgd door de uiteindelijke deportatie.

Van de 2724 personen die door de Duitsers als *Volljuden* waren geregistreerd, werden er circa 2550 naar kampen in Polen gedeporteerd en vermoord (de meesten in Auschwitz en Sobibor). Slechts tien Groningers overleefden deze vernietigingskampen. Aangenomen wordt dat na de oorlog in totaal ongeveer 120 Joden uit de kampen, vooral uit kamp Westerbork, naar de stad terugkeerden. Daarnaast waren er natuurlijk Joden die op andere wijze de oorlog hadden overleefd, veelal door onder te duiken. Croes en Tammes komen op een overlevingspercentage in de stad Groningen van 23, dat is laag.¹⁶ Overlevingskansen hebben veel te maken met sociaaleconomische factoren, de mate van integratie en omvang van de Joodse gemeenschap ter plaatse evenals met de wijze waarop de bevolking zich ten opzichte van de Joodse minderheid gedroeg. In de omgang met Joodse bezittingen, zoals onroerend goed, komt dit ook tot uitdrukking. Joodse burgers die onroerend goed bezaten, behoorden tot een kleine minderheid van de totale Joodse bevolking in Groningen. Croes en Tammes constateerden in hun onderzoek naar overlevingskansen van Joden in Nederland dat deze kansen onder een nationaalsocialistisch gezinde burgemeester geringer waren dan onder een niet-nationaalsocialistische burgemeester en tevens dat in kleinere gemeenten de kansen gunstiger waren dan in grote.¹⁷

Gemeentebestuur

De positie van de burgemeester tijdens de bezetting was weinig benijdenswaardig. Dienden de burgemeesters zo lang mogelijk aan te blijven om hun burgers te beschermen en op deze wijze erger te voorkomen? Of dienden zij juist vroegtijdig af te treden en op die manier een signaal af te geven dat er een morele grens was bereikt die niet overschreden mocht worden. De regering had hierover in 1937 een standpunt ingenomen. In mei van dat jaar formuleerde de Nederlandse regering de nota: *Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de provinciën, gemeenten, waterschappen, veenschappen en veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*. De nota werd in 1938 naar de betreffende bestuursorganen en burgemeesters toegezonden. Het uitgangspunt was dat de overheidsdiensten bij een vijandelijke inval in het belang

¹³ De Vey Mestdagh bijlage 7, 133-134 (bron: GA ANIGG inv. 36).

¹⁴ www.volkstellingen.nl, 1947. Bevolkings- en beroepsgegevens naar gemeente op plaatselijk niveau, ongepubliceerde data (gezien 21/5/2021).

¹⁵ Van der Poel, *Joodse stad*, 168-170.

¹⁶ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 574.

¹⁷ Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 538.

van de bevolking zo goed mogelijk moesten blijven functioneren. En de *Aanwijzingen* bevatten bepalingen voor ambtenaren en bestuurders bij hun afweging op welke momenten het belang van bestuurlijke handelen voor de bezetter groter werd dan het belang voor de bevolking. Autoriteiten moesten dan hun verantwoordelijkheid nemen en naar eer en geweten een afweging maken. Maar de richtlijnen bereidden niet expliciet voor op een langdurige bezetting door Nazi-Duitsland.¹⁸

Door op hun post te blijven na mei 1940 hoopten ambtenaren en bestuurders zoveel mogelijk in het belang van het land en de bevolking te kunnen handelen. De bestuurlijke standaardprocessen gingen verder, en ook nieuw maatregelen werden getroffen als antwoord op situaties die voortkwamen uit de oorlog en bezetting. Zo werd samengewerkt met de Duitse autoriteiten vanuit 'het idee van het minste of noodzakelijke kwaad'. In de praktijk leidde dit tot een groeiende meegaandheid van het ambtelijke en bestuurlijke apparaat tegenover Duitse eisen, inclusief voor de stapsgewijs geïntroduceerde antisemitische verordeningen.¹⁹

Burgemeester J.A.H.J.S. Bruins Slot van Adorp besloot in november 1941 niet langer als burgemeester te willen functioneren. Bezorgde burgers voelden zich in de steek gelaten en spraken hem aan over zijn besluit. Bruins Slot reageerde streng: 'Jullie moeten je bewust zijn van het feit dat jullie zelf aan het front staan van deze geestelijke-totalitaire oorlog en je zult, evenals ik, zelf moeten vechten.'²⁰ Dergelijke principiële stellingnames waren echter zeldzaam, ook in Groningen. Burgemeesters werden geleidelijk aan steeds meer een instrument van de bezetter. Gemeenteraden mochten niet langer bijeen komen en wethouders 'nieuwe stijl' droegen niet langer politieke verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid voor de lokale politie werd burgemeesters stap voor stap ontnomen. Slechts in naam bleven burgemeesters verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde. De inzet van politie richtte zich steeds meer op arrestatie van vervolgte groepen. De politie kwam te staan onder leiding van de secretaris-generaal van het departement van Justitie in Den Haag.

De deportatie van Joden was zo'n moment waarop vele burgemeesters zich afvroegen of er nu een grens bereikt was en of ze hier wel verder aan konden meewerken. In oktober 1942 weigerde de burgemeester van Beilen H.J. Wytema als eerste in Nederland om de plaatselijke politie in te zetten bij de deportatie van Joden uit Beilen naar Westerbork. Hij werd gearresteerd en op de vraag van Seyss-Inquart waarom hij dit alles voor de Joden had gedaan, antwoordde hij: 'Ik heb dat helemaal niet voor de Joden gedaan. Ik ben jurist en de Nederlandse wet voorziet niet in het arresteren van burgers zonder wetsovertreding. Ik had geen enkele rechtsgrond.'²¹

De Groninger burgemeester bij aanvang van de deportaties, P.W.J.H. Cort van der Linden, reageerde eveneens kritisch en deed ook een beroep op het rechtsgevoel: naar aanleiding van het transport op 10 juli 1942 van Joodse mannen naar verschillende werkkampen schreef hij in een brief aan de Duitse *Ortskommandant* J. Rauch dat de transporten een 'hoogst ongunstige indruk op een zeer groot deel van de bevolking hebben gemaakt'. En tevens: 'De maatregel strijdt tegen het religieuze gevoel van een groot deel van de bevolking, die een afschuw heeft van vervolging van welke aard dan ook. Het wordt in strijd geacht met het bezettingsrecht.'²² Cort van der Linden nam echter geen ontslag en bleef in functie tot Seyss-Inquart hem op 3 september 1942 ontsloeg. Er was gedurende zes maanden een waarnemend burgemeester, Luitzen Dekker (tot op dat moment vervangend gemeentesecretaris), die op 4 maart 1943 werd opgevolgd door NSB-burgemeester, P.F. Tammens. Met de kerende oorlogskansen begin 1943 en de April-meistakingen in datzelfde jaar raakte het bestuur steeds verder ontwricht en trad

¹⁸ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 50-57.

¹⁹ Ter Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is', 22-24.

²⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 664.

²¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 454.

²² Van der Poel, *Joodse stadgers*, 140.

een situatie in van vergaande wetteloosheid. Het verzet kwam daarbij nadrukkelijker aan de oppervlakte. De totale oorlog vereiste vanaf deze periode totale gehoorzaamheid.²³

Lege plekken

De Joodse gemeente werd na de oorlog opnieuw opgericht en zij verkocht zoveel mogelijk bezittingen: de Folkingestraat synagoge, het studiehuis Ets Haïm, het Oudeliedengesticht Beth Zekenim en het rabbinaatshuis. Veel van de huizen van de Joden in de voormalige Joodse buurt bleven leeg staan, omdat ze vaak in slechte staat verkeerden. De voormalige Joodse buurt bleef lange tijd een minder fraai deel van de stad; pas met de komst van het Groninger Museum en de bijbehorende brug werd de Folkingestraat ineens aantrekkelijk omdat zij een snelle route naar de binnenstad bood.

Dit rapport tracht de lege plekken te markeren die binnen gezinnen, in straten, op pleinen, in de synagoge door de oorlog zijn ontstaan. Beeldend kunstenaar Gert Sennema heeft in het kader van het project Verbeeld Verleden in 1997 een soortgelijke poging ondernomen. Zijn bronzen deur op de hoek van het Gedempte Zuiderdiep en de Folkingestraat, midden in de voormalige Joodse buurt, ontbeert een deurklink. De deur kan niet open en leidt nergens meer naar toe. Deze markeert een afwezigheid, een leegte.

²³ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 510.

1. Gedwongen verkoop, rechtsherstel en lokale heffingen

De door de bezetter in augustus 1941 uitgevaardigde Verordening 154/1941 was van toepassing op Joods bebouwd onroerend goed, zoals woonhuizen. Deze verordening hield in dat Joodse eigenaren via een speciaal formulier, verkrijgbaar bij de plaatselijke Kamer van Koophandel, vóór 15 september 1941 hun onroerend goed dienden aan te melden. Vervolgens kwamen de panden onder het beheer van de hiervoor opgerichte stichting *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV).²⁴ Dit was één van de door de bezetter geformeerde organisaties voor de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen.²⁵ Tot de bevoegdheden van de NGV behoorden: het beheren, verhuren, met hypotheek bezwaren en geheel of gedeeltelijk vervreemden van dit onroerend goed, evenals de mogelijkheid deze bevoegdheden aan anderen over te dragen.²⁶ De onder beheerstelling werd in de loop van 1942 aangetekend in de openbare kadastrale leggers. Uit het onderzoek bleek dat een enkel pand al voor die tijd was verkocht.

In het Westen van Nederland, waar volgens een schatting van de NGV 80% van het Joodse bezit geconcentreerd was, verliep volgens een NGV-notitie de verkoop van panden voorspoedig. In andere delen van het land ging het minder vlot. Op initiatief van bij de NGV betrokken makelaars uit Arnhem en Eindhoven en Koeno Hamminga uit Groningen werd een Nederlandse organisatie opgericht die het beheer en de verkoop moest stimuleren.²⁷ Dit werd de stichting 'Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen' (ANBO). Deze stichting was op 6 december 1941 in Den Haag opgericht en opende kantoren in verschillende steden. De verwachting was dat een lokale ANBO de panden van Joodse eigenaren makkelijker kon verkopen. In Groningen vestigde de ANBO zich aan de Oude Boteringestraat 37, in het kantoorpand, dat eigendom was van het advocatenkantoor van mr. N.J. Polak en mr. A.B. Rood. Onroerend goed in het bezit van een bedrijf kwam meestal onder het beheer van de *Omnia-Treuhand*, soms in combinatie met de NGV. *Omnia-Treuhandgesellschaft m.b.H.* was een Duits accountantskantoor dat op grond van een eerdere verordening Joodse bedrijven in beheer kreeg.²⁸

De gebruikelijke betekenis van 'het in beheer nemen' is dat de beherende partij de betreffende goederen in stand houdt en daarbij de belangen van de oorspronkelijke eigenaar behartigt. Het beheer van NGV en *Omnia* was duidelijk niet gericht op instandhouding, maar was een uitvloeisel van een anti-Joodse maatregel met als doel het onroerend goed te verkopen. Met de opbrengst van de verkoop werden eventuele hypotheeklen afgelost en het restant werd gestort op een rekening van de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt* (VVRA) of een vergelijkbare instelling. Op deze wijze werden Joodse eigenaren ontrecht en kwam de opbrengst in handen van aan de bezetter gelieerde personen en instanties.

Over deze verkoop van panden hield de NGV een gedetailleerde administratie bij in de zogenaamde *Verkaufsbücher*. Van de oorspronkelijk 18 boeken zijn 17 delen bewaard gebleven en

²⁴ De NGV was formeel in Den Haag gevestigd. In plaats van de Nederlandse naam van de organisatie 'Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen' werd en wordt in de meeste documenten en historische literatuur de Duitse naam gebruikt.

²⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5 (Den Haag 1974) 605-607.

²⁶ Verordening 154/1941 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende het Joodsche grondbezit artikel 3 en artikel 8; NIOD archief 39, Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft inv. 2238, doc II-556, E.A.C Meijlink, Rapport 1 maart 1949, J. Schneider-Arnoldi, Aktennotiz 21 mei 1942.

²⁷ Robin ter Slaa, *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Rapport 2016) 14.

²⁸ Zie hoofdstuk 4, Joodse bedrijven onder beheer, pagina 43.

gedigitaliseerd beschikbaar bij het Nationaal Archief.²⁹ De *Verkaufsbücher* bevatten onder meer: de namen en het adres van de Joodse eigenaren, van de beheerder, de kopers, de betrokken notaris, evenals de verkoopprijs en de datum van voorlopige en definitieve verkoop. (De bijlage in dit rapport omvat tevens een kritische beschouwing van deze bron.) Raymund Schütz biedt in zijn boek *Kille mist* een landelijk overzicht van de verkoop op basis van de *Verkaufsbücher*.³⁰ Het Groningse corpus is hiermee te vergelijken.

De *Verkaufsbücher* bevatten voor de huidige gemeente Groningen 191 transacties: 176 in de stad Groningen, twaalf in de toenmalige gemeente Haren, twee in Ten Boer en één in Noorddijk. Volgens deze *Verkaufsbücher* begonnen de verkopen in de stad Groningen in mei 1942 en vonden de laatste in oktober 1944 plaats. De verkopen in de gemeenten Haren, Noorddijk en Ten Boer startten wat later, in januari 1943, en eindigden twee maanden eerder. Per transactie konden verscheidene panden tegelijk van eigenaar verwisselen. Ook konden panden uit verschillende woningen bestaan. Schütz berekende dat landelijk gemiddeld 1,6 pand per transactie werd verkocht.³¹ Dit gemiddelde lag hoger in de overwegend stedelijke gemeente Groningen, met veel meer gesplitste panden, namelijk op 2,2 panden per transactie.

De administratie in de *Verkaufsbücher* is niet compleet. Daarom is ter aanvulling Joods eigendom gezocht via adressen van Joodse inwoners. Voor de dorpen Haren, Hoogkerk, Noorddijk en Ten Boer is zo een compleet beeld ontstaan. Voor de stad Groningen is uit de adressen vermeld op de registratielijsten een steekproef getrokken en aangevuld met andere vermeldingen van Joods eigendom in het kadaster tot een corpus dat uitspraken mogelijk maakt.³² Bij het doorwerken van de kadastrale administratie werd meer onroerend goed aangetroffen dat onder beheer stond van de NGV of werd verkocht dan in de *Verkaufsbücher* of in de steekproef was opgenomen. Bijvoorbeeld in de kadastrale legger die behoorde bij de oorlogskoper Th. Faber stonden meer panden die deze had gekocht van Joodse eigenaren dan vermeld in de *Verkaufsbücher*. De zo gevonden panden zijn toegevoegd aan het corpus van onderzoeksmateriaal. Dit corpus omvat in totaal gegevens over 260 eigendommen.

Een eerste beeld

De namen en adressen vermeld in de *Verkaufsbücher* stemmen slechts in enkele gevallen overeen met de naam van de personen die daar in 1942 woonde. Uit de steekproef is beter op te maken hoe de verhouding was tussen eigendom en huur van door Joden bewoonde woningen. Van 19 van de 168 adressen in deze steekproef kan vastgesteld worden dat de Joodse bewoner zelf eigenaar was van de woning. Dat betekent dat bijna 90% van de Joodse huishoudens in de stad Groningen begin jaren 1940 een woning huurde. In de steekproef had een kwart van de panden een Joodse eigenaar. Dit komt overeen met het beeld dat een omvangrijk deel van de Joodse gemeenschap in Groningen niet welvarend was en dus geen huizen bezat. Het gegeven dat tien procent van de Joodse bevolking wel een eigen woning bezat of zelfs woningen verhuurde, vormt tevens een aanwijzing voor de aanwezigheid in Groningen van een Joodse middenklasse en een groep welgestelden.

Het relatief grote aantal huurders is tevens een teken van de tijd. Het is een gevolg van de grote migratie en verhuisbewegingen in deze jaren. Vluchtelingen uit Midden- en Oost-Europa

²⁹ NA toeg. 2.09.16 archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967 (<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen:verkaufsbucher20170509.csv>).

³⁰ Raymund Schütz, *Kille Mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016) 265-286.

³¹ Schütz, *Kille Mist*, tabel 12.2, 282.

³² In de bijlage staat een verantwoording van de gekozen werkwijze en een bronkritisch commentaar.

verkozen Nederland als woonplaats en uit diverse plattelandsgemeenten vestigde men zich in de stad, al dan niet door de bezetter gedwongen. Dit veroorzaakte een groot tekort aan woningen en in het kadaster zijn dan ook veel (kort tevoren) gesplitste panden met toevoegingen zoals a, b, c of I, II, III, aan het huisnummer terug te vinden. Bovendien werden direct bij aanvang van de oorlog huizen gevorderd en werden bewoners gedwongen elders onderdak te vinden. Diverse mensen verhuurden in deze omstandigheden kamers of begonnen een pension. Een pension kon immers een goede aanvulling geven op het inkomen.³³ In de stad was in deze periode een veertigtal woningbureaus en makelaars actief op de woningmarkt. Een scherp onderscheid tussen bemiddeling voor verhuur of verkoop werd bij deze bureaus niet gemaakt.

Kaart 1 maakt duidelijk, Joodse stadgers woonden in Groningen verspreid over de gehele stad, maar met enkele concentraties. In de binnenstad stond de Folkingestraatbuurt symbool voor de Joodse gemeenschap. Duidelijk is ook de aanwezigheid van clusters in nieuwbouw buiten het centrum. De spreiding over de stad nam in de jaren dertig duidelijk toe: in alle nieuwe wijken werden woningen betrokken.³⁴ Zo woonden begin jaren 1940 relatief veel Joodse inwoners in de Rivierenbuurt, langs de (Verlengde) Hereweg, in de Schildersbuurt en de Oosterparkwijk. Deze nieuwbouw was vaak eigendom van bedrijven, beleggers en woningbouwcorporaties voor de verhuur, en soms van particulieren, Joods of niet-Joods.

In enkele gevallen bezaten Joodse particulieren een rij huizen in recent opgeleverde straten. De in 1937 gereedgekomen woningen aan de Lingestraat 10, 10a, 10b en 12, 12a, 12b waren eigendom van Abraham L. Weinberg. Weinberg zelf woonde boven zijn bedrijf in garen en band in de Gelkingestraat. In datzelfde jaar opgeleverde woningen aan het Hoornsdediep waren eigendom van mevrouw H.W. Polak-van der Wijk, weduwe van Eduard Polak. Haar man en diens broer hadden hier panden gekocht voor de verhuur. De weduwe bezat vergelijkbare appartementen aan de Noorderbinnensingel.³⁵ Zelf woonde ze aan de Praediniussingel. Een bijzondere woningeigenaar was de rentenier Salomon Muller. Muller woonde in Brussel en verhuurde maar liefst acht panden in Groningen, waar hij eerder gewoond had.³⁶ Ook in de Folkingestraatbuurt verhuurden enkele Joodse eigenaren woningen en bedrijfspanden. Zo bezaten de firmanten van bakkerij Hildesheim woningen in de buurt van hun zaak aan de Folkingestraat.³⁷ Overigens bezaten in deze straten ook niet-Joodse huiseigenaren woningen voor verhuur, soms met Joodse bewoners.

Onder de Joodse huiseigenaren bevonden zich opvallend veel kooplieden en (vrouwelijke) renteniers. Het bezit van woningen voor verhuur was een belangrijke belegging, een soort pensioenvoorziening in een tijd dat er nog geen AOW bestond. Bij benadering was een kwart van de onderzochte woningen voor de oorlog in handen van een Joodse handelaar, koopman, koopvrouw, handelsagent, of meer specifiek manufacturenhandelaar, veehandelaar of autohandelaar. Van groot belang was de groothandel in vee, met de vee- en vleesdetailhandel, slagerij en vleesverwerking als

³³ Marleen Dohle en Peter Vroege (red.), *Sprekende Stenen. Stolpersteine in de Schilderswijk Groningen* (Groningen 2021) 148-149. Zie adresboek van Groningen Jaargang 1940, 900 en 918.

³⁴ Bijvoorbeeld A.P. Fokkerstraat en de J.A. Baart de la Faillestraat, Kraneweg, Jozef Israëlstraat, en Wassenberghstraat en Nassauplein, Van Brakelplein, en in Helpman rondom de Vorenkamp.

³⁵ Hoornschediep 19 en Noorderbinnensingel 55, 55a, 55b, 55c, 55d.

³⁶ De rentenier Salomon Muller werd op 24-1-1887 in Appingedam geboren en vertrok in 1920 naar Brussel, zijn broers en zussen woonden in de stad en in de Verenigde Staten. De Vey Mestdagh (red.), *Joden in Noordoost Groningen* (Groningen, 1980) 219-220. Muller komt tot een vonnis bij de Raad van rechtsherstel, o.a. vermeld in Kor Meijer, *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*, (Rotterdam 2008) 77.

³⁷ *Verkaufsbücher* melden als gedwongen verkopen van de familie Hildesheim o.a. Nieuwstad 41, Folkingestraat 59, 59a, 61, Folkingestraat 48-50-50a-50/1-50/2 en Nieuwstad 25. Het bakkersbedrijf aan de Folkingestraat 52 werd in beheer genomen maar niet verkocht.

onderdeel van de bedrijvigheid rond de toen nog zeer prominente Groningse veemarkt. Verscheidene veehandelaren bezaten ook weilanden rond de stad. De schaal van hun werkzaamheden verbond hen meer met de internationale veehandel dan met de verkoop aan koosjere slagers, de nichemarkt voor de Joodse bevolkingsgroep.

<u>Overzicht van de vorderingen ingevolge minnelijk rechtsherstel</u> t.a.v. tijdens de bezetting door de gemeente Groningen aangekochte <u>vaste goederen</u> van Joodse ingezetenen.					
NAAM	PERCEEL	AKTE D.D.	PRIJS	AKTE RECHTS-HERSTEL.	VORDERING OVERGEDRAGEN AAN DE GEMEENTE.
Wed. R. Levie-David- son. 9 ⁴	Winsumerweg weiland	18 April 1942	f. 13.320,-	7 October 1949 (grond terug aan vroegere eigenares)	Koopsom ad f. 13.320,-
Ned. Isr. Gem. (A.) "Beth Zekenim" (B) 207.151.11 n. 41.	Winsumerweg, weiland Schootholm 26, huis en erf	4 Dec. 1944	f. 5.000,- gem.-houdt-A-	17 Aug. 1949 (gem. houdt A. voor B. geen rechts- herstel gevraagd)	3/10 van de koopsom ad f. 5.000,-
N.V. Eemland 91 x	Korreweg, weiland	10 Juni 1942	f. 7.270,-	3 Nov. 1948 (overdracht aan gem. bekrachtigd)	Nihil.
Ver. Vrijmetselaars- loge 1' Union Prov. 207.154.	Turfsingel 77/79 logegebouw o.a.	8 Aug. 1941	f. 45.000,-	15 Sept. 1947 (goed terug aan Loge)	vordering ing. oorlogs- schade tot max. f. 8.800, koopsom ad f. 45.000,- reeds ontv. f. 15.750,- (35% v.d. koopsom)
Heiman Meijer 95	Faterswoldseweg 85 boerenbehuizing o.a., weiland.	10 Juli 1942	f. 23.000,-	28 Sept. 1948 (overdracht bekrach- tigd.); verg. van f. 30.000,- + 4%	koopsom ad f. 23.000,-
Jacob Israëls 93	Ten W. Friesestraat- weg, (land.)	12 Oct. 1942	f. 11.000,-	14 Febr. 1950 (overdracht be- krachtigd; verg. van f. 15.705,- + 4%)	koopsom ad f. 10.951,30 (= oorspr. koopsom - kosten)
Fam. Pais 94	Faterswoldseweg weiland	3 Juli 1942	f. 3.634,80	27 Maart 1950 (overdracht be- krachtigd; aanv. verg. van f. 3.615,20 + 4%)	Nihil

Aankoop van vastgoed van Joodse ingezetenen. Bijlage bij brief van Cort van der Linden aan NBI 22 mei 1950 (GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen, inv. 141)

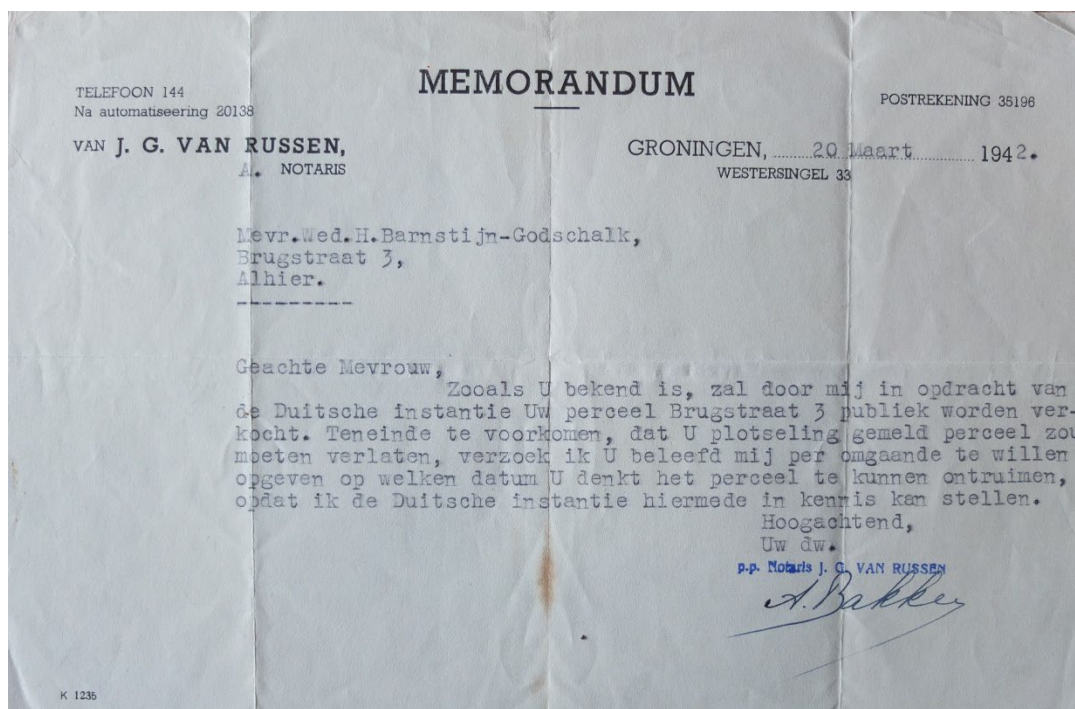
De gedwongen verkoop

De gemeente Groningen kocht in augustus 1941 voor fl. 45.000 het pand van de Vrijmetselaarsloge aan de Turfsingel 77/79. Op deze wijze ging het gemeentebestuur als eerste mee met de Verordening 33/1940 van 4 juli 1940 tegen vijandelijk vermogen. Deze verordening was mede gericht tegen de loge van de Vrijmetselaars, zo stelt Lou de Jong. De Vrijmetselaars werden door de Duitsers gezien als 'Volksvijandig' en 'Joods'.³⁸ Ook eigendommen van (Joodse) mensen die in de Verenigde Staten, Palestina of Brits-Indië verbleven, kregen een aantekening 'vijandelijk vermogen' op de kadastrale

³⁸ Verordening 33/1940 (4/7/1940), Verordeningenblad 1940, 128 -31; confiscatie van het vermogen van vijandige personen of verenigingen. De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 4, 89, 570-571, 481-482, 750; GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), (1865) 1916 - 1965, inv. 141: Aankoop resp. onteigening van gronden in het zuidwesten van de gemeente voor uitvoering van het uitbreidingsplan, 1935-1943: Brief Cort van der Linden aan NBI 22 mei 1950, met bijlage 'Overzicht van de vorderingen ingevolge minnelijk rechtsherstel t.a.v. tijdens de gemeente Groningen aangekochte vaste goederen van Joodse ingezetenen'. Overigens was bij de oprichting van de loge van de Odd Fellows ook Joodse elite betrokken. Opmerkelijk is dat dit pand aan de W.A. Scholtenstraat niet door de gemeente werd aangekocht. De Vey Mestdagh *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar* (Groningen 2006) deel IIa, 106. In andere steden werden ook panden van de Vrijmetselaars verkocht. Zie o.a. Piersma en Kemperman, *Openstaande Rekeningen*, 77.

legger. Slechts in enkele gevallen kwam het hier tot verkoop.³⁹ Het beheer over dit onroerend goed werd niet gevoerd door de NGV en eventuele verkoop werd niet bijgehouden in de *Verkaufsbücher*.

In Nederland werden reeds in 1940 en 1941 Joodse panden verkocht. Dit gebeurde mondjesmaat en werd nog niet door een verordening afgedwongen. Waarschijnlijk trachtten mensen hun woning te verkopen om geld vrij te maken om te kunnen vluchten.⁴⁰ De gedwongen verkoop van woonhuizen startte feitelijk in het voorjaar van 1942. Nog voor de landelijke administratie was opgezet, bereidde notaris J.G. van Russen al de eerste transacties voor. Op 20 maart 1942 kondigde hij in een memorandum de verkoop aan van het huis van de weduwe Henriette Barnstijn-Godschalk en vermeldde daarbij dat zij het pand diende te verlaten. Het werd verkocht voordat het beheer van de NGV tot stand kon komen.⁴¹ Vergelijkbare mededelingen verzond ook de ANBO. Zo kreeg mr. M. Levie op 18 juni 1942 een schriftelijke bevestiging dat hij binnen negen dagen zijn huis aan de Heeresingel diende te ontruimen.⁴²

Aanzegging tot ontruiming voor mevrouw Barnstijn-Godschalk van Notaris Van Russen (particulier Archief Barnstein, Ter Apel).

In Groningen vond op 20 mei 1942 de eerste verkoop van 'in beheer' genomen Joods onroerend goed plaats. Deze transactie betrof onder meer het eigendom van de genoemde S. Muller aan de Reigerstraat met als koper Th. Faber, de latere NSB-wethouder in de stad. Op dezelfde dag

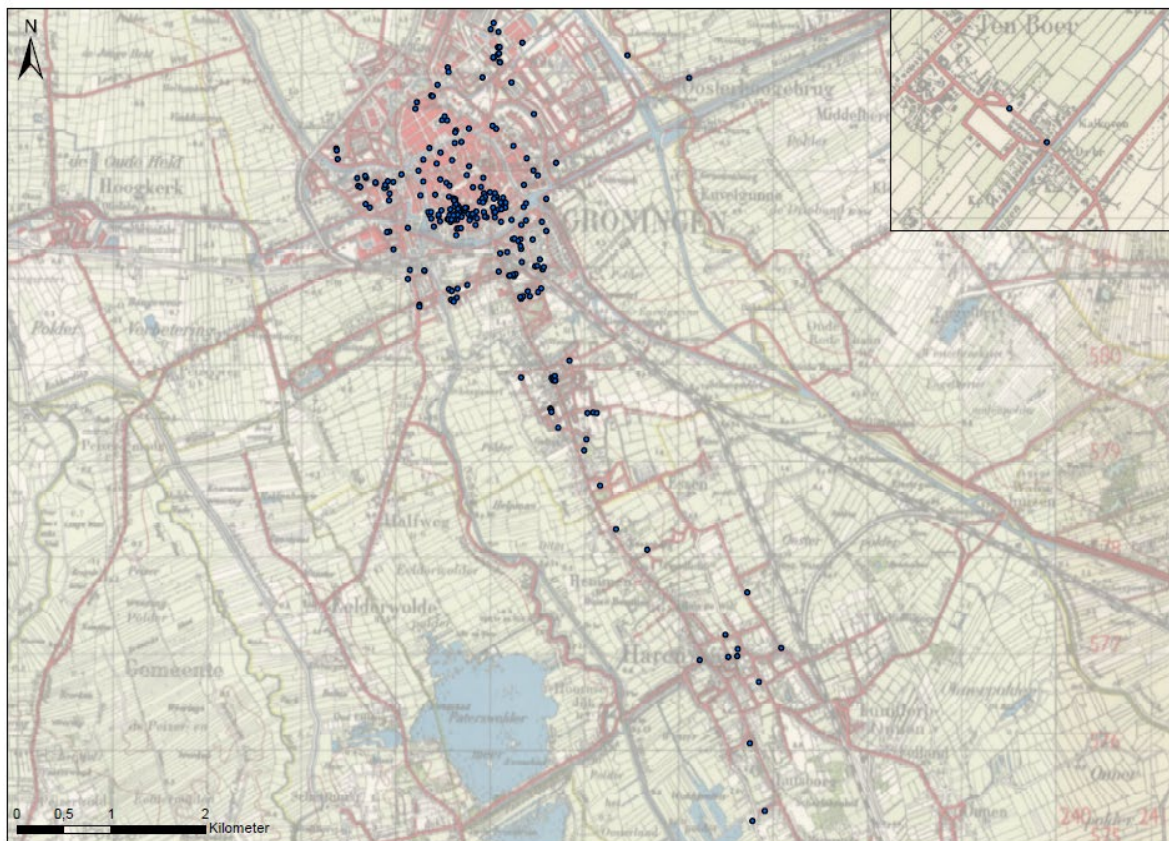
³⁹ Voorbeelden van 'vijandelijk vermogen'; met geen verkoop Folkingestraat 10, eigendom van Izak Levie Nieweg te New York (leggerartikel Groningen 22801); wel verkoop Verlengde Hereweg 174, eigendom van Leonardus Lorjé in Brits mandaatgebied (leggerartikel Helpman 966 en 1709); ook verkoop Oosterstraat 1 van Salomon Marcus in de Verenigde Staten (leggerartikel Groningen 27800 en 37949). In 1940 was in de stad Groningen geen eigendom van Jehova-getuigen, wel van Mormonen, Poelestraat 54 (leggerartikel Groningen 29275). Dit was niet onder beheer geplaatst en niet verkocht.

⁴⁰ Piersma, *Openstaande rekeningen*, 26-27.

⁴¹ Particuliere collectie Ter Apel, brief van notaris Van Russen aan Barnstein-Godschalk (20/3/1942), leggerartikel Groningen 11043.

⁴² GA toeg. 1692 Gemeentepolitie Groningen, 1917-1980 inv. 822, stukken betreffende verandering van woonplaats van de joden 1941-1943.

wisselde ook een pand van J. E. van Hasselt, Verlengde Heereweg 42, 42a van eigenaar. Notaris mr. S.J.W. Nijhoff aan de Ubbo Emmiusingel faciliteerde deze eerste verkopen. Gedurende de daaropvolgende drie jaren vonden er vele transacties plaats. Op basis van het verrichte onderzoek kan worden gesteld dat bijna zevenenzeventig procent van de panden onder beheer van de NGV of ANBO in Groningen is verkocht.⁴³ In de voormalige gemeente Haren zijn elf van de in beheer genomen panden gedwongen verkocht, in Ten Boer en Noordijk betreft het alle panden, in Hoogkerk waren geen panden in beheer genomen. Kaart 2 geeft een overzicht van de gehele huidige gemeente.

Kaart 2 De verkochte panden in Groningen, Haren, Noordijk en Ten Boer (Gemeentelijke Geodienst).

Ontwikkeling van de verkoop

De verkoop van panden kreeg een dynamiek die een verband heeft met de bereidheid tot kopen en de mogelijkheid van financiering.⁴⁴ De eerste maanden bleef het aantal transacties in Groningen beperkt. Dit veranderde vanaf september 1942 met een toename in voorlopige koopovereenkomsten. De drukte in voorlopige verkopen hield een aantal maanden aan en de resulteerde in definitieve koopovereenkomsten. Het kostte kopers doorgaans tien tot elf weken om een voorwaardelijke verkoop om te zetten in een definitieve verkoop, dat wil zeggen de financiering te regelen. Tussen november 1942 en oktober 1943 vond driekwart van de 128 definitieve transacties plaats die opgenomen werden in de *Verkaufsbücher*. De interesse in het kopen van Joodse panden bereikte een

⁴³ Van de 260 in het onderzoek opgenomen panden onder beheer van de NGV werden 200 verkocht.

⁴⁴ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van Geroofd Joods onroerend Goed* (Amsterdam 2013), 21-22; Schultz, *Kille Mist*, 240-246; De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden*, deel 5, eerste helft, 605-606.

top in de maanden maart en april 1943. In deze maanden vond bijna twintig procent van de voorlopige koopovereenkomsten plaats.

Loe de Jong veronderstelde dat het trage verloop van de verkoop verklaard werd door de terughoudendheid van het Nederlandse bankwezen bij het verstrekken van hypotheekleningen met gekocht Joods onroerend goed als onderpand. Peter Klein voegde hieraan toe dat dit eind 1943 veranderde toen de nieuwe hypotheekverschaffer, Landelijke Hypotheekbank NV werd gevormd.⁴⁵ Deze speciale bank diende leningen te verschaffen waarvoor reguliere financiers terughoudend waren; hiermee hoopte de bezetter de verkoop te bevorderen. Raymund Schütz daarentegen stelt dat de komst van de hypotheekbank geen invloed had op de verkoop. De cijfers over de Groningse transacties ondersteunen de opvatting van Schütz. Het aantal dagen tussen de voorlopige en definitieve verkoop vertoonde geen duidelijke vermindering na november 1943, ook nam het aantal per maand verkochte panden niet toe. Integendeel, vanaf de herfst van 1943 daalde het aantal verkopen trendmatig. In februari 1944 was er een kortstondige opleving van voorlopige koopovereenkomsten. Echter vanaf november 1943 tot het einde van de bezetting vond in Groningen twintig procent van het totaal aantal definitieve verkopen plaats. Landelijk zijn de cijfers voor deze specifieke maanden hoger, met vijftientwintig procent van de definitieve koopovereenkomsten.

De NGV had verschillende doelen volgens J. Schneider-Arnoldi, een van de centrale Duitse personen in de organisatie.⁴⁶ In zijn naoorlogse terugblik stelde hij dat het bereiken van een reële koopprijs één daarvan was. Voor de prijsbepaling werden telkens twee beëdigde taxateurs ingezet en dit leverde, naar zijn verklaring, relatief hoge prijzen op. De prijsautoriteit, de *amtliche Preisbehörde*, zou deze praktijk zelfs als prijsopdrijvend hebben beschouwd.⁴⁷ Schütz merkt op dat de vermelde prijzen veelal niet de werkelijke prijzen waren, die prijzen werden 'onder de tafel' aangevuld. Deze praktijk werd destijds onder notarissen besproken, maar leidde tot weinig beroepsethische vragen.⁴⁸ De *Verkaufsbücher* geven bij elke transactie een bedrag als koopsom en de naam van de begunstigde. In de stad Groningen vonden deze verkopen plaats voor gemiddeld fl. 14.150,-. In vergelijking met andere plaatsen is dit relatief hoog.

Natuurlijk bestond grote variatie in het aankoopbedrag. Een werkplaats aan de Kruithuisgang ging van de hand voor slechts fl. 150,-, de prijs voor een huis en erf aan de Nieuwstad bedroeg fl. 230,- panden aan de Parkweg gingen weg voor fl. 11.000,- en aan de Heresingel zelfs voor fl. 23.000,-. Het duurste pand was een winkelpand aan de Herestraat dat in 1942 werd verkocht voor fl. 135.000,-.⁴⁹ De gemiddelde prijzen van de in het *Verkaufsbücher* vermelde panden in Haren en Ten Boer waren met fl. 9500,- lager dan in de stad. Van de genoemde panden in de gemeente Groningen werd het merendeel verkocht voor prijzen tussen tien- en twintigduizend gulden, 65 onder tienduizend en acht zelfs voor duizend gulden of minder.

Ondanks dat de opgegeven bedragen mogelijk niet de werkelijke verkoopprijzen weergeven, is het interessant om naar de ontwikkeling te kijken. Over de jaren 1942-1944 vertoont de gemiddelde verkoopprijs in de gemeente Groningen een dalende trend.⁵⁰ Een eenvoudige verklaring voor deze neergaande trend is niet te geven. Deze kan veroorzaakt zijn doordat de meest gewilde panden direct

⁴⁵ P.W. Klein, 'Het rechtsherstel gewogen: vragen met en zonder antwoord', bijlage 2 in: J.A. van Kemenade e.a. (red.), *Eindrapport van de Contactgroep Tegoeden WO II* (Amsterdam 2000); Schütz, *Kille mist*, 286-287.

⁴⁶ NIOD-NGV DOC II, 556, J. Schneider-Arnoldi, Die Niederländische Grundstücksverwaltung, terugblik, 2.

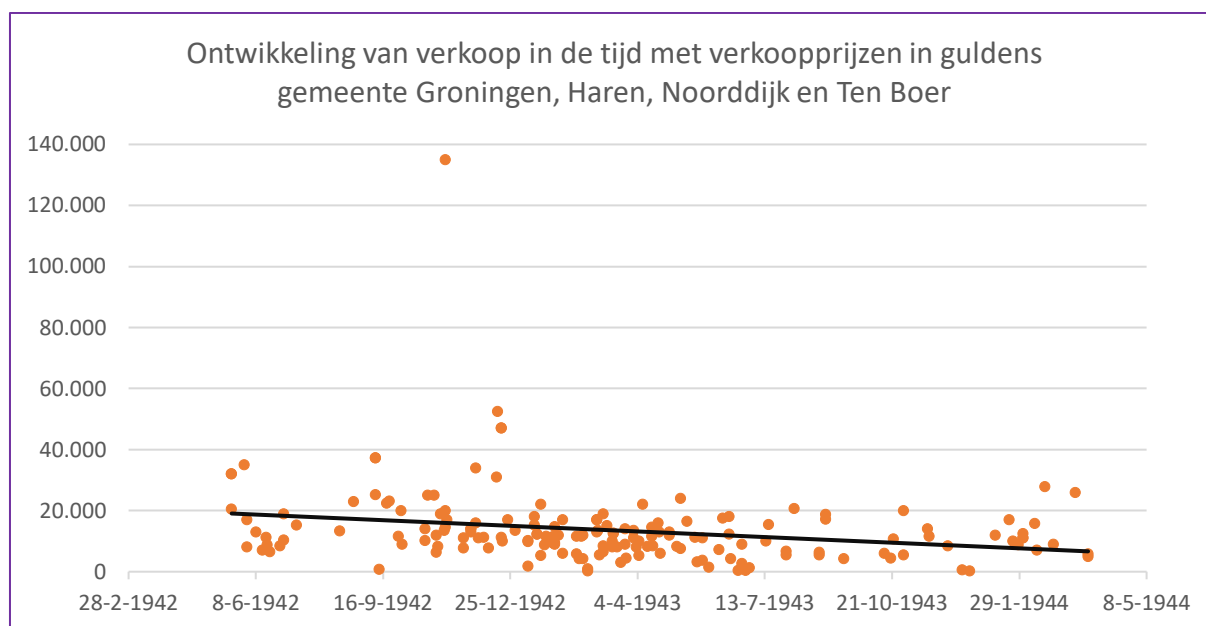
⁴⁷ NIOD-NGV archief 39, 2238 Schneider-Arnoldi, Aktennotiz (21/5/1942). Zie ook Wouter Veraart, *Ontrechting en Rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam 2005) 151.

⁴⁸ Schütz, *Kille mist*, 242-246.

⁴⁹ *Verkaufsbücher* loopnummers: 1292, 1930, 2358, 3632, 4182, 4879. Zie voor het pand aan de Herestraat meer uitgebreid in het hoofdstuk over oorlogskopers.

⁵⁰ De neergaande trend is ook aanwezig indien de extremen buiten beschouwing worden gelaten.

in 1942 werden verkocht, maar kan ook een gevolg zijn van een verminderende bereidheid van de Groningers tot aanschaf van deze panden. Deze laatste mogelijkheid vindt steun bij de geconstateerde afnemende frequentie van de verkopen vanaf de zomer van 1943. Dit wijst op een mindere belangstelling of een mindere bereidheid van de zijde der kopers in Groningen (zie grafiek 1).

Grafiek op basis Verkauftsbücher, verkopen stad Groningen, Haren, Noorddijk en Ten Boer 1942-1944.

Werden de potentiële kopers terughoudend omdat men wist dat de regering in Londen vanaf januari 1943 de koop van Joodse eigendommen veroordeelde en dit via radio Oranje bekendmaakte?⁵¹ Misschien speelden de berichten over de kerende kansen in de oorlog na de Slag om Stalingrad in februari 1943 een rol. In het naoorlogse proces van rechtsherstel werd het voorjaar van 1943 gehanteerd als scheidslijn waarna kopers niet meer als ‘te goeder trouw’ konden worden beschouwd. Vanaf dat moment werd het als algemeen bekend verondersteld dat de bezetter Joods onroerend goed liquideerde en dat na de oorlog hiertegen zou worden opgetreden. De voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel merkte later daarbij op dat ‘ieder de herkomst van onroerend goed kan nagaan’.⁵² Hiermee werd onderstreept dat slechts in zeer uitzonderlijke gevallen het argument ‘niet te hebben geweten’ voor de raad enige waarde had.

Een op de vijf panden bleef in Groningen onverkocht. Dit betrof vooral winkels, pakhuizen, kantoren, praktijkruimten en andersoortige bedrijfspanden, maar ook allerlei woonhuizen. Bij de meeste niet verkochte panden is vast te stellen dat het pand gedurende de oorlog werd gebruikt door de bezetter of ten behoeve van de bezetter. Ook ‘vijandelijk vermogen’, zoals het pand van de loge van Odd Fellows aan de W.A. Scholtenstraat, werd gebruikt als kantoor, in dit geval door de Nederlandsche Volksdienst.⁵³ Op tamelijk grote schaal werden dokterspraktijken gebruik als kantoor of als praktijkruimte. In de praktijkruimte van de voormalige gemeentearts S. Nathans aan de Hereweg 16 vestigde zich tijdens de oorlog een kantoor. Deze panden waren in de regel voorzien van een

⁵¹ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1999) 107.

⁵² NA toeg. 2.09.48 Archief Raad van Rechtsherstel, dossier 394, Brief (13/5/1947). Zie voor een brief van kopers over het niet weten wat voor religie een eerdere eigenaar van een pand had. NL-HaNa_2.09.49_412_0075.

⁵³ *NvhN* (25/11/1941).

telefoonaansluiting, een destijds schaarse faciliteit, waardoor ze een aantrekkelijke woon- of kantoorruimte vormden.

Afwikkeling van de verkoop

De *Verkaufsbücher* maken melding van een datum waarop de Joodse eigenaar zou zijn medegedeeld dat het huis is verkocht. Voor Groningen liggen deze tussen 12 januari 1943 en 28 februari 1944, een datum waarop de eigenaar meestal reeds was vermoord. Dit bericht zal zelden in werkelijkheid zijn verzonden, maar het geeft uiteraard een schijn van legitimiteit aan de transactie. In de meeste gevallen betrof dit dezelfde datum waarop de notariële overschrijving plaatsvond en het beheer van de NGV eindigde.

Vanuit Groningen werden in de meeste gevallen de koopsommen overgemaakt naar een rekening van de *Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA)*, zo'n 72 procent van de koopsommen. Deze VVRA was op 31 mei 1941 door de Duitse bezetter opgericht met als doel de liquidatie en besteding van Joods vermogen. De stichting verzamelde de opbrengsten uit de verkoop van ondernemingen en goederen en zette die in voor '*gemeinnützigen Zwecken in den Niederlanden*'. De VVRA wordt beschouwd als het verzamelpunt van de door de bezetter gegenereerde geldstromen.⁵⁴ Een enkele keer was de door de bezetter voor Nederland gecreëerde Bank voor Nederlandschen Arbeid N.V. of de NGV zelf de begunstigde. Groningen past hiermee in het landelijke beeld. Voor geheel Nederland was in bijna driekwart van de gevallen de VVRA de begunstigde, in de overige gevallen vermeldde deze 'rubriek' allerlei bestemmingen, met een aandeel van enkele procenten: de plaatselijke ANBO, de Amsterdamse makelaar Everout, de bekende bank Lippmann, Rosenthal & Co., (Liro), of de door de bezetter gecreëerde Bank voor Nederlandschen Arbeid N.V. ook stond in deze kolom de uitdrukking '*Kasse im Haus*'.⁵⁵ Vaak bleef deze rubriek ongevuld; ook dat was in Groningen met twintig procent niet anders dan landelijk.

De beheerders of bewindvoerders waren volgens de instructie van de NGV belast met de betaling van belastingen en andere vaste lasten voor het pand. Verder verzorgden zij het onderhoud en inden eventuele huurpenningen. De beheerder ontving drie procent van de huursom ten laste van de huurder en bij verkoop twee procent van de koopsom ten laste van de koper.⁵⁶ Of zij daadwerkelijk de lokale belastingen betaalden is in dit onderzoek niet met zekerheid vastgesteld, maar lijkt waarschijnlijk.⁵⁷

Naoorlogs rechtsherstel

Begin 1943 onderschreef de Nederlandse regering in Londen de verklaring van de geallieerden dat zij na de oorlog roof en plundering in de bezette gebieden ongedaan zou maken.⁵⁸ Deze boodschap werd op 7 januari 1943 via Radio Oranje uitgezonden. 'Gestolen goed gedijt niet', zo werd verkondigd. 'De oorlogsmisdadigers zullen hun straf niet ontgaan, maar de aasgieren en jakhalzen ook niet.'⁵⁹ In het naoorlogse proces van rechtsherstel werden transactie vanaf dit moment beschouwd als 'ter kwader

⁵⁴ H.A.J. van Schie, *Inventaris van het archief van de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS) en van de Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA), 1941-1958* (Den Haag 2021) 5-17.

⁵⁵ Het begrip '*Kasse im Haus*' wordt besproken in het hoofdstuk Oorlogskopers.

⁵⁶ NIOD. NGV Schneider-Arnoldi, Terugblik, 2.

⁵⁷ Zie hierna bij bespreking van de lokale heffingen en erfpacht.

⁵⁸ Zie: <https://uscbs.org/assets/inter-allied-declaration.pdf>.

⁵⁹ Gerard Aalders, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001) 38-39.

trouw'.⁶⁰ De regering in Londen nam wat later ook besluiten die dienden te leiden tot een naoorlogse herstel van rechtsverkeer, onderdeel daarvan was de instelling van een Raad voor het Rechtsherstel (besluit E100).⁶¹ In 1946 verscheen in de Nederlandse dagbladen een oproep waarin belanghebbenden werden aangespoord zich te melden bij de Raad voor het Rechtsherstel om een procedure tot herstel te starten. Tot het moment van rechtsherstel beheerde het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) vermogens van afwezige en vijandelijke personen.

De Raad voor het Rechtsherstel stond onder voorzitterschap van de hoogleraar P.S. Gerbrandy, de voormalige oorlogspremier. De Raad was onderverdeeld in afdelingen, zoals de Afdeling Beheer en Voorzieningen van Rechtspersonen die onder leiding stond van de Groningse jurist N.J. Polak. De Afdeling Onroerende Goederen van de Raad probeerde veelal het geschil tussen belanghebbenden via een minnelijke regeling op te lossen, dus buiten de rechter om. De Afdeling Rechtspraak was namelijk zwaar overbelast (of onderbemand). Bij een minnelijke schikking fungeerde vaak een notaris als bemiddelaar. Faalde deze bemiddeling dan moest er alsnog een rechter aan te pas komen en kwam het tot een vonnis.⁶²

Rechtsherstel kon soms lang op zich laten wachten, ook in Groningen. Dat gedupeerden meedingen in een minnelijke regeling is wellicht niet verwonderlijk. Mensen hadden vaak grotere zorgen: welke partners, familieleden, vrienden hadden het overleefd en welke niet? Daarbij was een rechtszaak een kostbare aangelegenheid met een onvoorspelbare uitkomst. Woonde de nieuwe eigenaar in de betreffende woning, dan was het maar de vraag of aangetoond kon worden dat de koper 'te kwader trouw had gehandeld' zeker wanneer het pand doorverkocht was en hij dus niet de eerste koper was geweest, maar misschien wel de tweede of derde koper.

Administratieve tegenstand tegen een snelle minnelijke regeling kwam in Nederland voor. De stelligheid waarmee de Raad voor het Rechtsherstel werkte, leidde bij overheden soms tot wrevel. Dit uitte zich met name rond de toepassing van de begrippen 'te goeder trouw' en 'te kwader trouw'. Bij aanschaf van onroerend goed door gemeenten had het provinciebestuur tijdens de oorlog goedkeuring verleend en in het proces van rechtsherstel dienden Gedeputeerde Staten opnieuw in te stemmen. In enkele gevallen leidde dit tot een terechtwijzing door de Raad voor het Rechtsherstel, die opmerkte dat Gedeputeerde Staten ook dienden in te stemmen als een regeling niet in het voordeel van de gemeente was.

Rechtsherstel in de huidige gemeente Groningen.

In Groningen heeft bij 91 procent van het onroerend goed een vorm van rechtsherstel plaatsgehad.⁶³ Dit rechtsherstel verliep meestal via een 'minnelijke regeling'.⁶⁴ Deze regelingen hadden gemeen dat ze een nietigverklaring van de verkoop en een financiële regeling bevatten. Meestal ging een som geld van de oorlogskoper naar de oorspronkelijke eigenaar om de gederfde huurinkomsten te compenseren; vaak werd dit verrekend met kosten die de oorlogskoper had gemaakt.

De regelingen kwamen tot stand na overleg tussen de partijen (of hun vertegenwoordigers) en werden notarieel vastgelegd. Deze overeenkomsten werden vervolgens aan de Raad voor het Rechtsherstel voorgelegd en moesten ten minste aan twee criteria voldoen. Zo diende het pand in handen te komen van de oorspronkelijke Joodse eigenaar of diens rechtsopvolgers, maar tevens mocht

⁶⁰ NA toeg. 2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Afdeling Onroerende Goederen, 1945-1967, dossier 39, Brief (28/11/1946).

⁶¹ Schütz, *Kille mist*, 375 en Aalders, *Berooid. De beroofde joden*, 14 e.v.

⁶² Aalders, *Berooid. De beroofde joden*, 193.

⁶³ Cijfer is nu inclusief het rechtsherstel bij de onteigende panden.

⁶⁴ 79% van het rechtsherstel verliep via een minnelijke regeling.

deze er ten opzichte van de vooroorlogse situatie niet op vooruitgaan. Op deze manier bakende de Raad voor het Rechtsherstel de uiterste grenzen van het onderhandelingsveld af. De kosten van de procedure van rechtsherstel werden doorgaans op de oorlogskoper verhaald, maar werden soms ook verdeeld over beide partijen.⁶⁵ De ‘minnelijk regeling’ van rechtsherstel werd vaak gekozen omdat deze met redelijk weinig voorbereidingstijd kon worden afgerond en relatief lage juridische kosten met zich meebracht.⁶⁶ Elk van de partijen kon zich daarbij laten vertegenwoordigen door advocaten, notarissen of makelaarskantoren.

Een standaardvoorbeeld van een minnelijke regeling is de overeenkomst tussen de oorlogskoper, hier de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen, en mevrouw Jacobs, weduwe Behr, inzake het woonhuis aan de Savornin Lohmanlaan 21.⁶⁷ De regeling was opgesteld door notaris mr. Geert Ritsema en hield in dat de koop in 1942 door de Kamer als nietig werd beschouwd en daarmee het eigendomsrecht van mevrouw Jacobs werd hersteld. De Kamer betaalde aan mevrouw Jacobs een gebruiksvergoeding van fl. 70,- per maand over de periode 1 juni 1942 tot 1 juni 1945, een totaalbedrag van fl. 2520,-. Daar stond tegenover dat mevrouw Jacobs als herstelde eigenaar de door de Kamer gemaakte onkosten terugbetaalde. Dit betrof de lokale en Rijksbelastingen, de verzekeringspremies, andere lasten en kosten van onderhoud:

Grondbelasting	211,56
Riool- en straatbelasting	56,98
Molestverzekering	258,20
Brandverzekering	36,--
Waterrechten	148,33
Kadastrale werkzaamheden	10,50
Gebruik gemeenteground	0,75
Waterschapslasten	0,66
Onderhoudskosten met inbegrip van het kippenhok	900,--
Totaal	1622,98

Het verschil tussen fl 2520,- en fl 1622,98, dus fl 897,02, betaalde de Kamer aan mevrouw Jacobs. De proceskosten, ook die van de raadsman van mevrouw Jacobs, kwamen ten laste van de Kamer. Partijen kwamen verder overeen dat ze wederzijdse geen aanspraken zouden doen gelden.

Als er geen minnelijke regeling werd bereikt, bijvoorbeeld omdat de oorspronkelijke eigenaar was overleden en niet onmiddellijk duidelijk was wie nu de rechthebbende was, bleef het onroerend goed in beheer bij de Raad voor het Rechtsherstel. Beheerskosten werden dan afgetrokken van de waarde van het onroerend goed en de Raad kon op enig moment beslissen dat het raadzamer was het pand te verkopen dan onkosten te blijven maken. Dit was de situatie die zich voordeed bij het pand in de Trouwe Arbeidersgang, Nieuwstad 37.⁶⁸

De Raad voor het Rechtsherstel beschouwde een vlotte terugkeer van de oorspronkelijke eigendomssituatie in het belang van de rechthebbende.⁶⁹ Indien een oorlogskoper niet bereid was tot

⁶⁵ NA toeg. 2.09.49 NBI 1945-1967, inv. 412, Brief (30/9/1946) Archief Raad voor het Rechtsherstel.

⁶⁶ Meijer, *E100*, 104, Schütz, *Kille Mist*, hoofdstuk 15.

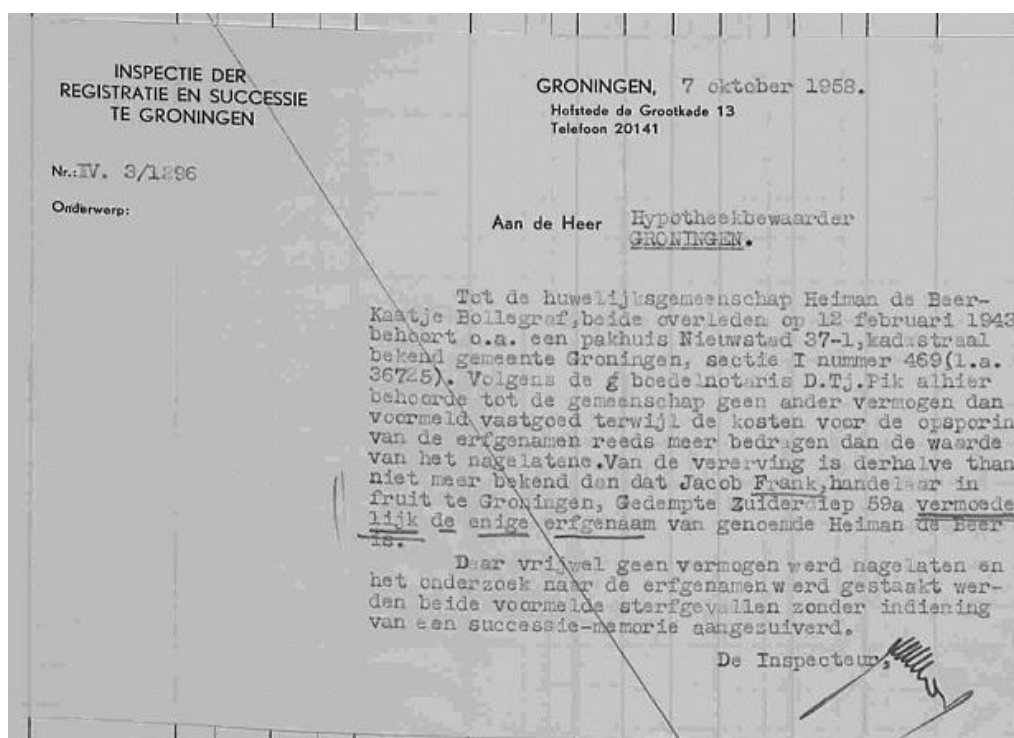
⁶⁷ GA toeg. 2207 Dienst van het Kadaster 1817-1980. Hypotheekair administratie Afschrift openbaar ‘Register Hypotheken no 4’ deel 1331, nr. 37 reeks Groningen (002).

⁶⁸ Leggerartikel Groningen 35370, 36725. Nieuwstad 42a. Pand ging in 1958 over op Jacob Frank omdat andere erfgenamen onvindbaar bleven en de waarde van het pand was overschreden in de zoektocht.

⁶⁹ Schütz, *Kille Mist*, 415.

een minnelijke regeling kon de oorspronkelijke eigenaar een procedure starten bij de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, die tot een vonnis leidde. Volgens de Raad mocht een procedure bij de afdeling voor Rechtspraak voor de oorlogskoper nooit voordeliger uitpakken dan een minnelijke regeling. In Groningen kwam het in zes procent van de zaken tot een formeel vonnis. In een enkel geval kozen de partijen voor een vorm van rechtsherstel waarbij de oorlogskoper het perceel in eigendom hield. Deze vorm kreeg de titel 'bekrachtiging verkoop' en kwam in Groningen bij uitzondering voor.⁷⁰

Rechtsherstel in de gemeente Groningen vond voornamelijk plaats in de eerste vijf jaar na de oorlog en in redelijk constant tempo. Eind 1950 was de helft van het totale aantal zaken afgewikkeld. De Raad voor het Rechtsherstel bleek voor de overige, meer complexe zaken, meer tijd nodig te hebben. In 1956 waren de meeste vonnissen door de Raad in de gemeente Groningen gewezen. Een enkele procedure duurde tot 1958, zoals bij het genoemde pand in de Trouwe Arbeidersgang en de afwikkeling van het rechtsherstel van een pand aan de Anna Paulownastraat. Hier ging het eigendom over op een minderjarige onder voogdij, plus elf mede-eigenaren, verspreid over drie landen. Het pand werd uiteindelijk publiekelijk verkocht.⁷¹

Inlegvel bij het kadastrale legger van H. de Beer (Kadaster Groningen 36725)

Andere vormen van rechtsherstel kwamen spaarzaam voor. Herstel van Joods eigendom via 'afstand', 'ontbinding schenking', 'ontbinding koop' en 'overdracht' vonden een enkele maal plaats.⁷² Deze gevallen hadden gemeen dat de oorlogskoper bereid was om het bezit snel weer aan de oorspronkelijke eigenaar over te dragen.⁷³ Deze overdrachten vonden plaats bij notariële akte of

⁷⁰ Torenstraat 4 en Coehoornsingel 59-59a.

⁷¹ Leggerartikel Groningen 35003, 17189, 41009. Anna Paulownastraat 66-66a.

⁷² Mauritsstraat 37, Onnerweg 12a, Oosterweg 7, Sophiastraat 24-4, 24-5, Nieuwe Ebbingestraat 11-11a, A-kerkhof ongenummerd.

⁷³ G. Aalders, *Berooid: De beroofde joden*, 337.

onderhands, direct in de eerste naoorlogse jaren. In Groningen waren in deze situaties vaak burens of familieleden betrokken. Zo kocht Jan van Oven, gemengd gehuwd, in 1944 het huis van zijn broer Sam van Oven in Haren. Op deze manier kon hij voorkomen dat het pand door een ander zou worden gekocht. Na de oorlog werd dit huis aan de Onnerweg weer overgedragen. Deze constructies zijn echter zeldzaam. In dit onderzoek komen ze bijna even weinig voor als langdurige procedures bij de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel die uitmondde in een vonnis. Met het rechtsherstel kwam meestal een einde aan het beheer van het NBI en kon de herstelde eigenaar over het pand beschikken. Soms golden daarbij beperkingen als gevolg van een lopende huurovereenkomst en regels van woningtoewijzing. Dit ervoeren de nabestaanden van de familie Serphos-Menko met het huis aan Kamplaan 8. Vertegenwoordigers van hen en de oorlogskoper troffen in 1949 een minnelijke regeling, maar het pand bleef tot zomer 1951 verhuurd door het NBI, die in juni van dat jaar het beheer beëindigde. Een jaar later werd het huis verhuurd aan Jan Tuin, de net benoemde burgemeester van de stad. Vervolgens kocht de gemeente het pand om te gebruiken als nieuwe ambtswoning.⁷⁴

In de gemeente Groningen werkte het lokale bestuur mee in het proces van rechtsherstel, maar nam geen initiatief. Het stadsbestuur wachtte tot een verzoek kwam, wat in het geval van Schoolholm 20 lang duurde. Het gemeentebestuur van Haren trachtte te voorkomen dat de uitkomst van het rechtsherstel voor de gemeente onvoordelig zou zijn, inzake de percelen bouwland aan de Molenkampsteeg van S.D. Nathans. Daarin was het uiteindelijk redelijk succesvol, zoals moge blijken bij de bespreking van de casestudie Nathans.

Lokale heffingen en erfpacht

Uit het onderzoek komen geen gegevens naar voren waaruit een direct en helder antwoord blijkt op de vraag hoe de toenmalige bestuurders in de gemeente Groningen zijn omgegaan met een eventuele naheffing van tijdens de oorlog niet betaalde belastingen door Joodse huiseigenaren. In de gemeenten Amsterdam, Den Haag en Leeuwarden ging het om heffingen voor erfpachten, straatgelden en rioolrechten. Ook in de stad Groningen bestonden dit soort heffingen. De registers waarin de (navordering van) lokale heffingen werden bijgehouden zijn echter niet bewaard gebleven.⁷⁵ De toenmalige gemeentebesturen van Groningen en Haren hanteerden echter veelal een formele benadering, waaraan overwegingen van billijkheid ondergeschikt waren.⁷⁶

In Groningen werden tussen 1933 en 1936 voor enkele honderden nieuwe woningen de grond in erfpacht uitgegeven. Het betrof met name huizen tussen de Korreweg, Diephuisstraat, Hamburgerstraat en Oosterhamrikkade en aan de Gorechtkade. Veel van deze panden werden eigendom van institutionele beleggers, zoals de NV Noordelijk Grondbezit of de Strokartonfabriek Britannia en werden vervolgens verhuurd. Er woonden een tiental Joodse huurders. De woning aan de Star Numanstraat 18 werd gekocht door de Joodse vrouw Femia Polak. Het huis kwam onder beheer van de NGV en werd in 1943 via notaris Van Russen verkocht.⁷⁷ Wellicht betaalde de NGV als beheerder de erfpachtcanon en de heffingen voor het jaar 1943; zeer waarschijnlijk voldeed de oorlogskoper in de jaren tot het moment van minnelijk rechtsherstel in 1948 de jaarlijkse lasten. Het onderwerp achterstallige erfpachten komt in de naoorlogse handelingen van de gemeenteraad van Groningen niet

⁷⁴ GA toeg.1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916 - 1965 inv. 952, nr.39. Aankoop van het perceel Kamplaan 8 en NA toeg. 2.09.16.13 NBI, beheersdossier 168405, Serphos-Menko, H.M., Groningen.

⁷⁵ Volgens de Archiefwet kwam dit onderdeel van de gemeenterekeningen voor vernietiging in aanmerking.

⁷⁶ In de handelingen van de gemeenteraden van Hoogkerk en Noorddijk zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit een onderwerp van gesprek is geweest. Ten Boer is over dit onderwerp niet geraadpleegd.

⁷⁷ De transactie staat in de *Verkaufsbücher* onder volgnummer 8093. In adresboek 1940 werd Femia Polak als bewoner van de Folkingestraat 55 genoemd. Zij dreef daar een drogisterij in een gehuurd pand en overleed op 24/6/1942 te Groningen.

voor. Evenmin wordt er in de raad gesproken over andere achterstallige heffingen in relatie tot Joods eigendom, of het beheer van de NGV. Ook bij de wijzigingen op de begrotingen over 1944 en 1945 in de gemeenteraad in 1945 en 1946 is geen sprake van vorderingen van belastingschuld in dit verband.

Straatbelasting werd echter wel onderwerp van gesprek in de gemeenteraad van Groningen. De raad ontving 19 februari 1946 een verzoekschrift van de vereniging van huiseigenaren om vermindering van de straatbelasting over 1945. De vereniging Door Eendracht Sterk verzocht verlaging van het 'straatgeld' namens de leden van wie een pand tijdens de bevrijding ernstig beschadigd was. Men verzocht vermindering vanaf het moment dat het huis onbewoonbaar was geraakt. Betaling van het oorspronkelijk bedrag over het gehele jaar werd als 'onbillijk' ervaren.⁷⁸

Het college van B&W adviseerde negatief op het verzoek. B&W hanteerden de verordening op de straatbelasting, die voorschreef dat degene die per 1 januari eigenaar was, voor een vol jaar werd belast. Mutaties in een jaar leidden tot aanpassingen in het daaropvolgende kalenderjaar. Hiervan afwijken zou onrechtvaardig zijn ten opzichte van mensen die hun huis tussentijds verkochten. Ter vergadering verklaarde de sociaaldemocratische wethouder H. Molendijk (later PvdA) dat, waar het Rijk het initiatief had genomen tot vergoeding van de oorlogsschade, het gemeentebestuur hierin geen rol kon hebben.⁷⁹

In de vergadering van 29 april 1946 leidde het negatieve advies van B&W tot een uitvoerig debat. Het raadslid mr. P. Dorhout van de Liberale Staatspartij (later VVD) steunde het verzoek van de vereniging Door Eendracht Sterk. Hij bestreed het juridische argument van de gemeente en vond dat het billijk was om deze mensen in hun verlies tegemoet te komen. Hij veronderstelde dat de schadevergoeding die zij eventueel van het Rijk zouden krijgen nooit de totale kosten zou dekken. Een ander standpunt werd ingenomen door P. Jongedijk van de CHU: hij steunde de juridische redenering van B&W, maar vond dat de bijzondere omstandigheden moesten leiden tot een voor de gedupeerden gunstiger besluit en pleitte voor toepassing van het principe van billijkheid. De meerderheid van de raad besliste echter anders. Bij de stemming steunden alleen de drie leden van de CHU en de twee leden van de Liberale Staatspartij het verzoek van Door Eendracht Sterk.

De eigenaren van panden die door de gemeente enkele jaren later werden onteigend, kregen dat deel van de betaalde belastingen terug over 1948 vanaf het moment van onteigening.⁸⁰ Nu week de gemeente wel af van het principe dat de eigendomssituatie aan het begin van een kalenderjaar het peilmoment diende te zijn. In de dossiers is een gedetailleerde lijst met bewaard gebleven namen en adressen en de bij het adres behorende som in de gemeentelijke grondbelasting, met de aantekening of men op het gemeentekantoor het te restitueren bedrag was komen ophalen. Op de lijst staan de oorlogskopers van de verwoeste panden evenals de Joodse eigenaren ervan voor zover deze onverkocht waren gebleven.⁸¹

Ook op andere momenten nam de gemeente een vergelijkbaar houding in. De gemeente Groningen was mede-eigenaar van de 'stadsplaatsen' in de Veenkoloniën. Dit was het zogenaamde

⁷⁸ GA toeg. 1769_17971-1946_02.pdf. 60 Bijlage bij de Handelingen (1946), voordracht 118. Adres van de Vereeniging van Huiseigenaren „Door Eendracht Sterk” betr. reductie straatbelasting.

⁷⁹ GA toeg. 1769_17971-1946_02.pdf. 64 Bijlage bij de Handelingen (1946) voordracht 131. Advies van Burgemeester en Wethouders op het adres van de Vereeniging van Huiseigenaren „Door Eendracht Sterk” Groningen (16/4/1946).

⁸⁰ GA toeg. 1769_17971-1946_01.pdf Handelingen van de Raad, 62-67. Vergadering (29/4/1946) 9. Advies van Burg. en Weth. over het adres van Vereeniging van Huiseigenaren „Door Eendracht Sterk”.

⁸¹ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3) inv. 179 Wederopbouwplan: Restitutie van betaalde grondbelasting voor ten name der gemeente in het belang der wederopbouw onteigende panden. Lijst zonder datum van 'niet geweest voor het in ontvangst nemen van de restitutie grondbelasting over 1948 door de gemeente Groningen ingevolge brief van 28/3/1949 (no 5752) en 20/7/1949 (no 13047).

‘bloot-eigendom’ van ‘stadsgronden’, waarvan een aantal toebehoorde aan Joodse ‘stadsmeiers’. De gemeente bezat namelijk in delen van de Veenkoloniën al eeuwen een zakelijk recht. In de meeste gevallen betrof dit een jaarlijkse huursom en bij verkoop van zo’n ‘stadsplaats’ ontving de gemeente de ‘twintigste penning’ of ‘dertigste penning’, dat wil zeggen 5% of 3,3% van de verkoopwaarde, plus een klein bedrag aan ‘overtekeningsgelden’.⁸² Wegens dit zakelijk recht was de stad als partij betrokken bij de totstandkoming van diverse regelingen van rechtsherstel. Uit de bewaard gebleven dossiers is op te maken hoe dit rechtsherstel in het algemeen verliep. De notariële aktes waarin de partijen hun regeling vastlegden, tonen dat de kosten over en weer werden verrekend.⁸³

Volgens één van de minnelijke regelingen met een stadsmeier draaide de in zijn recht herstelde Joodse eigenaar wel op voor ‘eventuele *achterstallige* belastingen’ en andere lasten en verzekeringen van de gedwongen overdracht tot het moment van rechtsherstel.⁸⁴ Maar vaker kwam het woord *achterstallig* hier niet voor. Onderdeel van deze regelingen was ook dat de gemeente na het ‘tenietdoen’ van de verkoop, de ontvangen twintigste of dertigste penning restitueerde aan de oorlogskoper. In de onderhandelingen over rechtsherstel stonden de voorstellen van de notarissen en eventueel advocaten centraal. De gemeente was niet leidend bij de totstandkoming van deze regelingen.⁸⁵ Dat de belastingen uit de oorlogsjaren voor rekening kwamen van de herstelde Joodse eigenaar lijkt standaard bij het rechtsherstel. Ook bij de hierboven genoemde regeling tussen de Kamer van Koophandel en mevrouw Jacobs werden over en weer inkomsten en uitgaven verrekend, dus inclusief de betaalde riool- en straatbelasting. Dit is een praktijk die zich ontwikkelde op basis van het besluit E 100 tot herstel rechtsverkeer, waarbij de belangen van (herstelde) eigenaar en oorlogskoper speelden.

Afronding

De onder beheerstelling van Joods onroerend goed door de NGV leidde de gedwongen verkoop in. Een aanzienlijk deel van deze panden werd gedurende de oorlog verkocht, circa drieëntwintig procent niet. De besturen van de toenmalige gemeenten Groningen en Haren en enkele leden van het gemeentelijk personeel, inclusief een wethouder uit Groningen en de burgemeester van een buurgemeente traden onder meer op als kopers. Uit het hier gepresenteerde materiaal blijkt dat bij de Groningse bevolking een zekere terughoudendheid bestond ten aanzien van aankoop van dit onroerend goed. Deze terughoudendheid nam toe naarmate de oorlog vorderde.

Rechtsherstel heeft in het algemeen plaats gehad in de vorm van een ‘minnelijke regeling’. In bijna tien procent van de gevallen kon niet worden vastgesteld of het tot rechtsherstel kwam. Documentatie waaruit blijkt dat de gemeentebesturen in de naoorlogse jaren terugkerende Joodse inwoners achterstallige belastingen lieten betalen, is niet in Groningen aangetroffen, zeer waarschijnlijk omdat er geen achterstanden waren. De discussie in de gemeenteraad over de billijkheid van belastingvermindering wegens oorlogsschade en de zeer beperkte steun hiervoor tonen een overheersend formeel denken. In de opvatting van de meerderheid van de raad was afwikkeling van oorlogsschade een zaak van de centrale overheid, geen verantwoordelijkheid van de gemeente.

⁸² Dit was geregeld in ‘condities van uitgifte’ zie: H.G. Hurenkamp, *Een lang en slepend Gronings-Drents conflict. Het liquidatieproces van de stadsbezittingen en -rechten van de gemeente Groningen* (Groningen 2003) 70-78.

⁸³ De meeste van deze overeenkomsten lijken inderdaad minnelijk. Slechts een enkele wijkt af, zoals die van Levie-Valk (10/11/1955), waar het rechtsherstel leidde tot een claim op de Joodse eigenaar. Zie GA 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inv. 1030 Verzoeken om teruggave van overgangsrechten.

⁸⁴ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inv. 1030 Regeling inzake rechtsherstel, Afschrift Raad voor het rechtsherstel (15/5/1953), J3785.

⁸⁵ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3), 1916-1965 inv. 1030 Verzoeken om teruggave van overgangsrechten, brief B&W (18/8/1947) aan notaris H. Kloppenburg.

Mozes Meijer en Aaltje Meijer - Ten Boer

In Ten Boer zijn aan de hand van de *Verkaufsbücher* twee panden te herleiden die in bezit waren van Joodse eigenaren. Het gaat hierbij om panden die aangeduid worden als A114 en A146. Het eerste nummer refereert aan bezit van de familie Meijer, het tweede nummer heeft betrekking op een pand van Aaltje Meijer.

Mozes Meijer werd in 1881 geboren in Ten Boer als zoon van veehandelaar Levie Meijer en Saartje van der Woude.⁸⁶ In 1910 trouwde hij met Johanna de Levie uit Beerta, dochter van de veehandelaar Levie de Levie en Saartje Cohen.⁸⁷ Het gezin Meijer woonde volgens de gezinskaart in de behuizing A 114, later aangeduid als Gaykingastraat 43. Het perceel bestond uit een huis en tuin met een oppervlakte van 7 are 50 centiare. Op 13 mei 1943 werd het perceel onder beheer gesteld van de ANBO. Op 31 mei 1943 zond de commissaris van de provincie Groningen, C.F. Staargaard, een brief aan de burgemeesters met het verzoek hem mee te delen welke stappen waren ondernomen voor het verhuren van ontruimde panden van Joodse eigenaars. Daarop reageerde burgemeester O.J. Scherphuis van Ten Boer op 2 juli als volgt: 'Gevolg gevend aan het in Uw in margine vermelde rondschriven vervatte verzoek bericht ik u als volgt. Op 24 juli j.l. heb ik met den plaatselijken leider van den N.V.D. een bespreking gehad over de te verhuren jodenwoningen. Deze leider meende dat voor de woning A 114, eigenaar en bewoner Mozes Meijer, de volgorde aldus moest luiden.'⁸⁸ Hierop volgde een opsomming van de personen die in aanmerking kwamen voor het huren van deze woning, namelijk de zoon van de leider van de NVD, D. Start; H. Veldman wonende te Groningen en de derde die aangedragen werd was J. Rozema, wonende te Lageland (gemeente Slochteren).

Scherphuis meende dat Rozema de geschiktste persoon was om de woning te betrekken: 'Deze woont even over de grens en in de gemeente Slochteren, maar zoo dicht bij Ten Boer dat hij voor school, kerk, vereenigings- en zakenleven geheel op Ten Boer is aangewezen. Op 22 juni j.l. is de boerderij van Rozema totaal afgebrand, waardoor hij met vrouw en zes kleine kinderen dakloos is geworden en bij burens en familie onderdak moet zoeken. Daar herbouw is uitgesloten heeft hij tegen den winter ook geen onderdak voor zijn vee. Achter de woning van Meijer bevindt zich een groote veestalling met hooizolder. Dit zou niemand beter te pas komen dan de zozeer gedupeerde Rozema.'⁸⁹

Voor de woning A 146, die bewoond werd door Aaltje Meijer, werden in dezelfde brief ook aanbevelingen gedaan voor nieuwe bewoners, namelijk J. Venema, wonende te Sint Annen en J.A. Blink, wonende te Ten Boer.⁹⁰ Op 13 juli kwam de reactie van Staargaard, die het volgende vermeldde: 'Uw nevenvermeld schrijven geeft mij aanleiding U er voor zooveel nodig op te wijzen, dat de daarin vervatte gegevens overeenkomstig mijn rondschriven van 31 mei 1943, no. 5721/105, 5^e afdeeling aan den Beauftragte des Reichskommissar moeten worden verstrekt.'

Op 9 juli 1943 stuurde de burgemeester een brief naar de ANBO als reactie op een brief van 6 juli waarin hij zijn ongenoegen uitsprak over de manier waarop Rozema was behandeld toen hij de sleutel van de woning aan Gaykingastraat 43 wilde ophalen bij de plaatselijke leider van de NVD in Ten Boer. 'Naar aanleiding van uw in margine vermeld schrijven gevoel ik mij gedrongen mijn bevreemding kenbaar te maken over de zacht gesproken "wonderlijke" wijze van behandeling dezer zaak. De feiten zijn als volgt. Op 21 juni brandt in de nabijheid van ons dorp de boerderij van J. Rozema af, waardoor

⁸⁶ www.allegroningers.nl, Geboorteregister Ten Boer 1881, akte 104.

⁸⁷ www.allegroningers.nl, Huwelijksregister Beerta 1910, akte 23.

⁸⁸ GA toeg. 1776 Provinciaal Bestuur van Groningen, (1824-) 1943-1976 (-1987) inv. 4080 Maatregelen tegen Joden, 1941-1943.

⁸⁹ GA Maatregelen tegen Joden, 1941-1943.

⁹⁰ GA Maatregelen tegen Joden, 1941-1943.

het gezin bestaande uit man, vrouw en zes kinderen dakloos wordt. Op 22 juni des voormiddags vervoegt zich iemand namens den gedupeerden Rozema bij mij met het verzoek voor dezen de jodenwoning Ten Boer A 114 te mogen huren. Van uwen heer Westerhof hoorde ik toen per telefoon dat die woning beschikbaar was, dat er geen andere liefhebbers voor waren en dat Rozema ze met ingang van 1 juli 1943 kon huren voor fl. 390.- per jaar. 'Verhuurt u die woning maar burgemeester' waren de woorden die de heer Westerhof mij toevoegde, waarop ik namens Rozema antwoordde dat deze accepteerde.'⁹¹ De leider van de NVD weigerde echter de sleutel te geven aan Rozema, die een bewijs moest tonen dat hij de woning gehuurd had. Het was Scherphuis inmiddels ter ore gekomen dat de NSB de woning had gekocht en dat de zoon van de leider van de NVD in de woning zou komen te wonen. Scherphuis eiste nog dat de huurovereenkomst van Rozema, die tot 1 juli 1944 gold, recht werd gedaan.

In de marge van het ter kennisgeving aan de commissaris gestuurde exemplaar van dit schrijven staat een op 17 juli gedateerde aantekening: 'Is door groep NSB gekocht voor groepshuis. Rozema kan een deel bewonen maar wil dit niet. Er komt nu een gezin van ± 6 personen in dat gedeelte te wonen. De zoon van het buurtschapshoofd van de NVD komt er niet in.'

In werkelijkheid werd het perceel pas op 1 februari 1944⁹² gekocht voor fl. 6000,- door Ido Gerhardus Timmer, burgemeester van Bedum, in 1949 door de politieke kantonrechter veroordeeld tot zeven jaar internering.⁹³ In het verslag van de behandeling van zijn zaak werd onder andere melding gemaakt van de aankoop van een 'Jodenhuis'.⁹⁴ Volgens de woningkaart⁹⁵ werd het huis van 1 augustus 1943 tot 7 augustus 1944 bewoond door Jan Venema en van 20 augustus 1944 tot mei 1945 door David J. Start. Daarna stond het leeg tot op 1 april 1949 Jan Noordhof de nieuwe bewoner werd.

In 1948 vond een minnelijke regeling tot rechtsherstel plaats.⁹⁶ Beide partijen werden vertegenwoordigd door gemachtigden. Van Mozes Meijer en Johanna de Levie waren woon- of verblijfplaats onbekend. Eind 1949 werd hun overlijden geregistreerd: volgens de akten waren ze op 20 maart 1943 overleden in Sobibor.⁹⁷ Timmer was op het moment van de minnelijke regeling blijkens de akte geïnterneerd in Westerbork. Op 13 oktober 1948 verkocht het NBI een strook grond langs het huis voor fl 25,- aan Ite Teune, eigenaar van het naastgelegen perceel.⁹⁸ De rest van het perceel, bestaande uit erf en schuur, was al op 30 september 1948 verkocht voor fl. 6000,- aan Jan Noordhof, rijwielhersteller in Ten Boer. De winkelbehuizing die op het erf had gestaan was door oorlogsgeweld verwoest. Noordhof verkreeg de aanspraak op eventuele vergoeding van de schade, die was gemeld bij de Schade Enquête Commissie.⁹⁹

Aaltje Meijer werd op 27 december 1896 geboren in Ten Boer als dochter van Levie Meijer en Rozetta van Dam.¹⁰⁰ Ze bleef haar hele leven ongehuwd en woonde in de behuizing A146 (vanaf 1954 aangeduid als Gaykingastraat 7) in Ten Boer. Eigenaars van het perceel (huis en erf, 1 are 32 centiare

⁹¹ GA Maatregelen tegen Joden, 1941-1943.

⁹² GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 4590 Hypotheekregister No. 4 Appingedam deel 831 akte 78.

⁹³ NvhN (10/3/1949).

⁹⁴ NvhN (9/12/1948).

⁹⁵ GA toeg. 2988 Gemeentebestuur Ten Boer (1), 1798-1989 inv. 854.

⁹⁶ GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 5946 Hypotheekregister No. 4 Groningen deel 1349 akte 21.

⁹⁷ www.allegroningers.nl, Overlijdensregister Ten Boer 1949, akte 46 en 47.

⁹⁸ GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 5940 Hypotheekregister No. 4 Groningen deel 1343, akte 112.

⁹⁹ GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 5946 Hypotheekregister No. 4 Groningen deel 1349, akte 26.

¹⁰⁰ www.groningerarchieven.nl, Geboorteregister Ten Boer 1896, akte 145.

groot) waren Benjamin van Dam en zijn zoon Aalje Meijer van Dam uit Groningen. Benjamin was een broer van Rozetta van Dam, een oom dus van Aaltje Meijer. Wellicht is door de gelijkenis tussen de namen van Aaltje Meijer en Aalje Meijer van Dam niet de juiste eigenaar in de *Verkaufsbücher* vermeld. Op 27 november 1942 werd het perceel onder beheer gesteld van de ANBO en op 24 augustus 1943 voor fl. 1300,- verkocht aan Harmannus Blink, houtzager te Ten Boer.¹⁰¹ In 1932 had Benjamin van Dam het perceel gekocht voor fl. 1200,-.¹⁰² Volgens de woningkaart vertrok Aaltje Meijer op 5 april 1943 naar Duitsland; Harmannus Blink woonde op het adres van 1 augustus 1943 tot 24 april 1948.¹⁰³ Op 23 maart 1948 vond een minnelijke schikking plaats, waarbij vader en zoon Van Dam in hun eigendomsrecht werden hersteld. Partijen kwamen een verrekening overeen van de onkosten die Blink had gemaakt voor verbeteringen aan de woning en de huursom die hij aan de eigenaars verschuldigd was.¹⁰⁴

¹⁰¹ GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 4589 Hypotheekregister No. 4 Appingedam deel 830, akte 4.

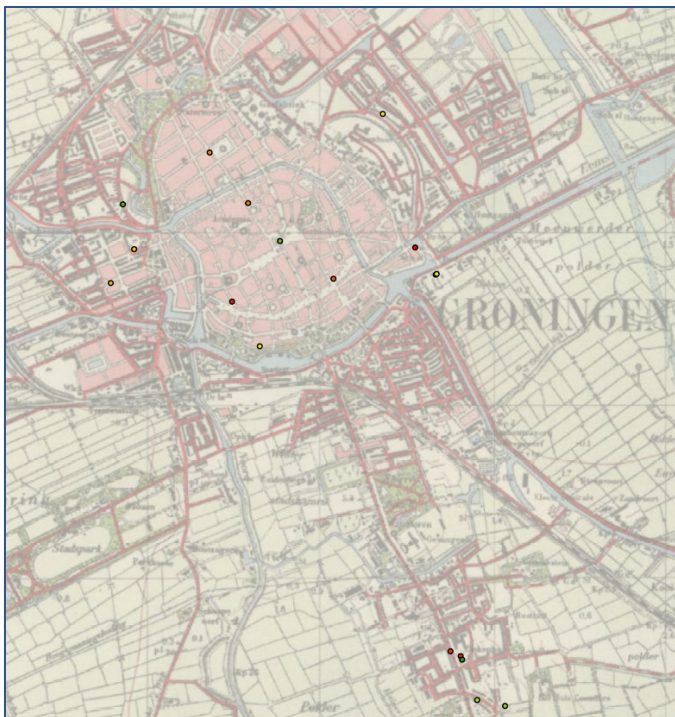
¹⁰² GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 4513 Hypotheekregister No. 4 Appingedam deel 754, akte 11.

¹⁰³ GA Gemeentebestuur Ten Boer (1), 1798-1989 inv. 854.

¹⁰⁴ GA toeg. 2207 Kadasterbewaarders, Dienst van het Kadaster inv. 5933 Hypotheekregister No. 4 Groningen deel 1336, akte 75.

2. Gevorderde panden

Op basis van Verordening VO 144/1940 konden panden door het Duitse leger worden gevorderd; zo'n vordering kon zowel op panden van Joodse als niet-Joodse eigenaren betrekking hebben. In Groningen werden op een totaal van ongeveer 262 in ieder geval 20 panden gevorderd van Joodse eigenaren. Deze zijn met naam en toenaam in de archieven terug te vinden; de meeste zijn per straat geordend. (Zie Tabel 4).¹⁰⁵ De panden van Joodse eigenaren zijn vrijwel allemaal tussen mei 1941 en juli 1942 gevorderd, slechts twee werden nog in 1943 gevorderd en een in 1944. Het betrof veelal fraaie gebouwen op mooie locaties, die als zeer geschikt werden beschouwd voor het verblijf van Duitse officieren.

Kaart 3 De in de stad Groningen gevorderde panden van Joodse eigenaren (Gemeentelijke Geodienst)

In een enkel geval werd melding gemaakt van de Joodse achtergrond van de eigenaar van het pand. Een overzicht met verschillende gevorderde panden vermeldt over acht panden dat deze eigendom zijn van Joden: *'Die Nr. 7 bis einsch. 14, sind Eigentum von Juden, die meldepflichtig sind*

¹⁰⁵ GA toeg. 1902 Gemeentebestuur van Groningen inv. 580 Vordering van gebouwen, terreinen e.d. met afschriften, 1940-1944. De betreffende zeven gevorderde percelen worden hier in een lijst genoemd met adressen, de namen van de Joodse eigenaars en de adressen waar zij op dit moment verblijven. Kamplaan 8 – H. Serphos-Menko, Van Houtenlaan 52 – H. Polak-Schwarz, Ubbo Emmiusingel 57 – S.H. v.d. Rijn, Kraneweg 19 – C.H. Menco, Gr. Markt 52/52a – Erven Norden, Verl. Heereweg 146/2 – H. Sanders, Oosterhaven 17/17a – H. Goslinski. Daarnaast bevat toeg. 1841, Gemeentebestuur van Groningen inv. 911-915 vordering van bebouwde en onroerende goederen ten behoeve van de Duitse weermacht, dertien individuele adressen, namelijk: Oude Boteringestraat 53 – A. Löwenberg, Nieuwe Boteringestraat 34 – mw. Bamberg-Geerts, Verl. Heereweg 115 – A.B. Rood, Verl. Heereweg 104 – A. Levie, Verl. Heereweg 98 – Mozes en Ina Cohen, Munnekeholm 14 – B. Meijer, Oosterstraat 72/72a – E. Frank-Roeper, Petrus Campersingel 249 – NV Asscher's Diamantnijverheid Amsterdam, H.W. Mesdagstraat 56 – Adele Charlotte Alsberg, Oosterhaven 11 – Henri van Dam, Eemskanaal 3 – mej. C. Polak Daniëls, Oranjesingel 6 – Th. Levie, Binnen Damsterdiep 69 – M. Catz-Bakker. In Haren kan één pand als gevorderd genoteerd worden, namelijk Rijksweg 20 – S. Kottek. Verdere archieven over gevorderde panden in Haren ontbreken.

*nach Verord. 154/1941. Gemäss Ihrem Schr. Vom 9. März 1943 Az. 59, ist Angabe dieser Grundstücke vorgenommen. Antwort darauf ist noch nicht eingegangen.*¹⁰⁶ Het pand op nummer 15 van deze lijst (H.W. Mesdagstraat 56) wordt daarentegen als ‘*Feindvermögen*’ aangeduid omdat de Joodse eigenares, mevrouw Adele Charlotte Alsberg (weduwe van Bernhard Leon Catz), haar woonplaats in Engeland heeft.

Procedure

De gebruikelijke gang van zaken was dat namens de burgemeester een brief verzonden werd naar de eigenaar van de woning met de mededeling dat het betreffende pand vanaf een bepaalde datum was gevorderd, meestal ten behoeve van de *Wehrmacht*.¹⁰⁷ In Groningen luidde de gestencilde aanhef als volgt: ‘Ik heb de eer U mede te delen, dat bij mij is ingekomen een vorderingsbewijs van de Duitse weermacht, waaruit blijkt, dat ten behoeve van die weermacht is in gebruik genomen en op grond der verordening Nr. 144/1940 van de Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied is gevorderd: ...’ – en dan volgden met de hand geschreven: het pand, het adres en de datum.

De mededeling van de vordering ging gepaard met een formulier in tweevoud waarmee een verzoek om schadeloosstelling kon worden ingediend. Dit verzoek moest aan de burgemeester worden geadresseerd, die op zijn beurt de inspecteur van gemeentebelastingen de opdracht gaf om een passende huurvergoeding te berekenen. In veel gevallen werd daar ook een vergoeding voor het gebruik van de inventaris aan toegevoegd. De hoogte van deze laatste vergoeding werd bepaald op basis van uitvoerige lijsten waarin per kamer, gang en verdieping stond wat er allemaal in het huis aanwezig was.

De hoogte van de huur en het gebruik van de inventaris werden vastgesteld, waar vervolgens een maandelijkse ‘vergoeding’ uitrolde. Vanaf het moment dat deze ‘passende vergoeding’ was vastgesteld, kreeg de eigenaar te horen dat de *Wehrmacht* twee derde van de huur zou betalen en dat de eigenaar zich voor het overige derde deel moest wenden tot de afdeling Nederlandse Schade Enquête Commissie van het Departement van Financiën. Hiertoe diende opnieuw een formulier te worden ingevuld. De gemeente speelde in dit hele proces een faciliterende, ondersteunende ambtelijke rol.

Op 6 januari 1943 ontving de gemeente Groningen een bericht van de *Wehrmacht Bezirksverwaltung*, gevestigd was aan de Verlengde Heereweg 134. In dit bericht stond dat er ‘geen verzoeken tot schadeloosstelling voor Jodenwoningen [meer] behoort te worden ingediend’.¹⁰⁸ De aanleiding voor dit schrijven werd niet vermeld, maar moest wel ermee samenhangen dat vrijwel alle Joodse stadgers inmiddels waren gedeporteerd. Waarnemend burgemeester Dekker reageerde op het bericht met een vraag wat er precies onder ‘Jodenwoningen’ moest worden verstaan, ‘aangezien nadere gegevens hieromtrent mij ontbreken’. Ook vroeg de burgemeester zich af of in het geval van een *Verwalter* de vergoeding ook niet uitbetaald diende te worden.

Een algemeen, officieel schrijven van de *Wehrmacht Bezirksverwaltung* aan de gemeenten in de provincies Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel volgde op 9 maart. Hierin stond dat aan Joodse eigenaren geen vergoeding meer betaald werd en dat ook Arische eigenaren die hun pand verhuurden aan Joodse bewoners niet langer konden rekenen op een vergoeding.¹⁰⁹ De vastgestelde

¹⁰⁶ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 915 Vordering van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen ten behoeve van de Duitse weermacht 1943.

¹⁰⁷ Een enkel pand werd gevorderd door de NSB, bijvoorbeeld Praediniussingel 15 en Heresingel 22.

¹⁰⁸ GA toeg. 1902 Gemeentebestuur van Groningen inv. 580 Vordering van gebouwen, terreinen e.d. met afschriften, 1940-1944.

¹⁰⁹ GA Vordering van gebouwen, terreinen e.d. met afschriften, 1940-1944.

huur diende te worden overgemaakt aan de NGV of ANBO, zoals ook blijkt uit de correspondentie over het pand aan Van Houtenlaan 52 te Helpman.

De woning van de familie Polak-Schwarz aan Van Houtenlaan 52, circa 1930 (privécollectie)

Van Houtenlaan 52

Hoe deze procedure kon uitpakken voor Joodse huiseigenaren blijkt uit de volgende gang van zaken. Henriette Polak-Schwarz bewoonde aanvankelijk met haar gezin – man Leo Polak en drie dochters: Bettina, Henriette en Ans – het huis aan de Van Houtenlaan 52 te Helpman.¹¹⁰ Haar man Leo Polak was de bekende hoogleraar wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteit Groningen, die sinds december 1940 uit ‘de waarneming van zijn ambt was ontheven’. Hij gold voor de Duitsers als ‘de gevaarlijkste man in Groningen’ door zijn uitgesproken antifascistische houding en zijn bekendheid als vrijdenker, die beide bleken uit tal van publicaties en redevoeringen - redevoeringen die regelmatig op de radio werden uitgezonden. Vanaf zijn arrestatie op 15 februari 1941 verbleef hij achtereenvolgens in het Huis van Bewaring in Groningen en de gevangenis in Leeuwarden, vanwaar hij op 6 mei 1941 naar Sachsenhausen werd gedeporteerd. Op 9 december 1941 bezweek hij aan de onmenselijke omstandigheden in het kamp.¹¹¹ Polak was daarmee vermoedelijk het eerste dodelijke Joodse slachtoffer in de stad Groningen van de Duitse bezetting, ver voor de deportaties van Joden uit de stad een aanvang namen.

¹¹⁰ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1987 inv. 913 Vordering van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen ten behoeve van de Duitse weermacht.

¹¹¹ Deze en volgende gegevens zijn ontleend aan Klaas van Berkel en Stefan van der Poel red., *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken* (Hilversum 2016) en dan vooral het hoofdstuk “Euthymia blijft ons”. De laatste jaren van Leo Polak, 1938-1941’, 139-169.

Op 17 juli 1941 ontving Polak-Schwarz – haar man was toen al in Sachsenhausen – een aangetekende brief van de burgemeester dat haar huis aan de Van Houtenlaan was gevorderd. Op dat moment verbleef ze deels bij de broer van haar man aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam en in een pension aan de Star Numanstraat te Groningen. Deze brief vormde het begin van een korte correspondentie die leidde tot de vaststelling van de huurprijs (fl. 1500,- op jaarbasis) en een vergoeding voor het gebruik van de inventaris (de inboedel werd geschat op fl. 3500,- en daarvan werd per jaar 6% betaald, dus fl. 210,-). De huur werd vastgesteld van 1 december 1942 tot 1 maart 1944. De vergoeding van de periode juli 1941 tot en met november 1942 was ‘door tusschenkomst van de gemeente reeds uitbetaald’.¹¹²

Een lijst van vijf pagina’s bevat een uiterst nauwkeurige inventarisatie per kamer, waarin zelfs asbakken, lampen, zeepbakjes, planten en vazen werden vermeld. Doordat Polak-Schwarz steeds op andere adressen verbleef, veelal pensions, verliep de verdere correspondentie moeizaam. Op 4 februari 1943 stuurde ze een handgeschreven bericht aan de afdeling Gemeentebelastingen in Groningen waarin ze aangaf dat het bedrag voor de afgelopen maand nog niet was ontvangen. ‘Mag ik u eens lastig vallen; het maandelijks bedrag dat ik ontvang via uw kantoor i.z. vergoeding van mijn huis v. Houtenlaan 52 is nog niet in mijn bezit, terwijl ik het steeds de laatste van de maand ontvang. Nu is het al 4 febr. En ik begin mij ernstig zorgen te maken dat er een kink in de kabel is gekomen, want zodra u het “bevel tot betaling” krijgt, zendt u mij steeds het bedrag. Kunt u misschien naar een en ander informeren en zo niet hoe moet ik dat laten doen?’

Als adres wordt Johan Verhulststraat 69 te Amsterdam opgegeven, waar ze sinds 13 mei 1942 verbleef. Voor deze verhuizing had ze toestemming aangevraagd bij de hoofdcommissaris van politie.¹¹³ In een ander handschrift, onderaan de brief, staat: ‘Doorgezonden aan den Heer Burgemeester van Groningen op 9 februari 1943’. De NSB-burgemeester Tammens was nauwelijks twee weken tevoren benoemd maar nog niet officieel in functie. Zijn reactie aan Polak-Schwarz volgde op 16 februari 1943. Hierin staat onder meer te lezen dat ‘alhier bericht is uitgekomen van de Wehrmachtbezirksverwaltung (X), Verl. Hereweg 134 Groningen, dat voor “Jodenwoningen” geen schadeloosstelling meer aan de gemeente zal worden gerestitueerd. Nadere gegevens omtrent het begrip “Jodenwoningen” zullen door genoemde instantie binnenkort worden verstrekt. Daarna zal ik U dienaangaande nader inlichten. De Burg.’ Verdere correspondentie met Polak-Schwarz over de Van Houtenlaan 52 bleef achterwege of is niet bewaard in het dossier.

Op 5 januari 1944 meldde de ANBO zich bij de gemeente Groningen: ‘Gaarne vernamen wij van U met ingang van wanneer het perceel Mr. S. van Houtenlaan 52, alhier, door de Wehrmacht in beslag is genomen’. Niet lang daarna volgden twee verzoeken om schadeloosstelling voor de periode 17 juli 1941 tot 25 januari 1944. De huur diende dus verder te worden overgemaakt naar de ANBO.

Gemeentepolitie

Niet alleen de *Wehrmacht* vorderde huizen, ook de Gemeentepolitie van Groningen vorderde in de periode oktober 1942 verscheidene huizen. Het blijkt uit een rapport van Jan Booster, luitenant der

¹¹² GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1987 inv. 913 Vordering van bebouwde en onbebouwde onroerende goederen ten behoeve van de Duitse weermacht. Het bedrag dat de gemeente voor de periode 17 juli t/m 31 oktober 1941 is betaald, bedroeg fl. 349,56.

¹¹³ GA toeg. 1692 Gemeentepolitie Groningen, 1917-1980 inv. 822, stukken betreffende verandering van woonplaats van de joden 1941-1943. Mw. Polak-Schwarz woonde vanaf de vordering van haar huis aan de Van Houtenlaan op voortdurend wisselende plaatsen. (Alleen al in de periode eind 1941 en eind 1942 verbleef ze in ieder geval op de volgende adressen: een pension aan de Brugstraat 7a, een pand aan de Petrus Campersingel 237, Johan Verhulststraat 69 (A’dam) en bij haar schoonbroer aan de Prins Hendrikkade (A’dam). Voor iedere verplaatsing was sinds 15 september 1941 (verordening 138/41) toestemming vereist.

staatspolitie, geschreven op 17 september 1943. Op 1 maart 1943 was de Gemeentepolitie overgegaan in de staatspolitie.¹¹⁴ Het betrof hier panden van niet-Joodse burgers aan het Nieuwe Kerkhof die elders ondergebracht dienden te worden. De oplossing van dit probleem lag voor de hand: de verlaten Joodse woningen. Vrijwel alle Joden waren begin 1943 immers gedeporteerd en hun huisraad was opgehaald. Zo kwamen B. Gassau en G. Faber vanuit het Nieuwe Kerkhof terecht in de woning van Louis Meijer en Eva Meijer-Nieweg aan het Gedempte Zuiderdiep 51a.¹¹⁵ Het rapport van Jan Booster draagt de titel 'Ontruiming en toewijzing Jodenwoningen' en is geschreven in opdracht van de politiecommissaris Philip Blank. Op de lijst van Booster staan ontruimde 'Jodenwoningen' die aan de bewoners van de gevorderde panden aan het Nieuwe Kerkhof wordt voorgelegd 'om hieruit een geschikte woning te kiezen, ter vervanging van het door hen bewoonde perceel'. Er blijkt ook een lijst met 'gegadigden voor jodenpanden' te zijn opgesteld in nauwe samenwerking met *Hauptscharführer* G.E.J. Korn van de SD te Groningen, een lijst die weer is doorgegeven aan Albrecht – kamer 3 van het Scholtenshuis – van de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt* (NSV). De NSV was sinds 1932 onderdeel van de NSDAP en actief op het gebied van volksgezondheid en welzijn.

De Gemeentepolitie was vanaf 15 september 1941 tevens verantwoordelijk voor de handhaving van verordening 138/41, die opgesteld was door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en die het volgende bevat: 'voor het blijvend of tijdelijk veranderen van woonplaats of van gewone verblijfplaats door Joden is een vergunning vereischt.' (Artikel 3, paragraaf 45)¹¹⁶ Er behoorde een verzoek tot verhuizing ingediend te worden bij hoofdcommissaris van politie Blank, waarna dit verzoek goedgekeurd of afgewezen werd. Bij goedkeuring ging er een brief van de afdeling Bevolking van de gemeente Groningen naar de hoofdcommissaris met de volgende tekst: 'Ik heb de eer U mede te deelen, dat op grond van de bepaling van het Besluit Bevolkingsboekhouding van het bevolkingsregister dezer gemeente is opgenomen op verhuiskaart (...). Eene bevestiging is door betrokkene aangevraagd.'¹¹⁷ Wanneer zonder vergunning toch een verhuizing had plaatsgevonden, werd er een proces-verbaal opgemaakt. Eppe Steenwijk, op dat moment agent van de politie 1^e klasse der gemeente Groningen en onbezoldigd rijksveldwachter, was zeer actief met het bezoeken van Joodse mensen om te controleren of ze over de juiste vergunningen beschikten. Vele briefjes en rapporten dragen in ieder geval zijn naam en handtekening.¹¹⁸ Steenwijk was tevens assistent van de beruchte SD'er Robert Lehnhoff, werkzaam in het Scholtenshuis.¹¹⁹ Tussen de verschillende gemeenten in het land werden ook brieven verstuurd om opheldering te verkrijgen over de specifieke verblijfplaats en te verifiëren of er inderdaad een vergunning was verleend. Op deze wijze kon de verblijfplaats van de Joodse bevolking in iedere gemeente nauwlettend in de gaten worden gehouden.

Voor de Joodse getroffen leverde ook deze gang van zaken extra spanningen op. Zo ook voor de eerdergenoemde Henriëtte Polak-Schwartz, die na de vordering van haar woning aan de Van Houtenlaan van de ene tijdelijke behuizing naar de andere trok en bij iedere verplaatsing opnieuw een

¹¹⁴ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3) 1916-1965 inv. 37 Uitgaven voor het ontruimen van woningen van joden en terzake van het op transport stellen van joden. 17/9/1943 'Ontruiming en toewijzing Jodenwoningen'.

¹¹⁵ Voor het pand vond aan het Gedempte Zuiderdiep 51a vond in 1951 een minnelijke schikking plaats, waarna het in bezit kwam van Bertha Marcus-Meijer, de enige dochter van de familie Meijer die de oorlog overleefde.

¹¹⁶ GA toeg. 1692 Gemeentepolitie Groningen, 1917-1980 inv. 822 Stukken betreffende verandering van woonplaats van de joden 1941-1943, Periode 1917-1943, afschrift Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters gericht aan de burgemeester van Groningen. Onderwerp: Veranderen van woonplaats door Joden, 8 oktober 1941.

¹¹⁷ GA Stukken betreffende verandering van woonplaats van de joden 1941-1943, Brief chef afdeling bevolking aan hoofdcommissaris politie Groningen, 5 november 1941.

¹¹⁸ GA 822 Stukken betreffende verandering van woonplaats van de joden 1941-1943.

¹¹⁹ Monique Brinks, *Het Scholtenshuis 1940-1945, Deel 2: Daders* (Bedum 2013) 275-276.

vergunning moest aanvragen. Op 17 november 1941 verbleef zij in een pension in de Brugstraat 7a. Een agent-rechercheur bezocht haar daar en citeerde haar in zijn rapport: 'Mijn man, ik en de kinderen zijn allen joden. Mijn dochter Henriëtte woont te Utrecht, waar zij studeert, zoodat zij niet bij mij in het pension is. Ik had een woning aan de Van Houtenlaan No. 52 alhier. Op 14 augustus 1941, is mijn woning door de Duitse Weermacht gerequireerd en sindsdien ben ik hier met mijn dochter Annie Leontina Willy, geboren te Groningen 21 mei 1924. Het is mij bekend, dat het voor mij verboden is, om in een pension te vertoeven, waarvan de eigenaar geen vergunning heeft, dat het voor joden toegankelijk is. Daarom heb ik op 28 September 1941, een brief verzonden naar den Commandant van de *Sicherheitspolizei* te Den Haag, met beleefd verzoek, om zolang in dit pension te mogen blijven, totdat ik een ander onderdak heb gevonden. Hierop heb ik nog geen antwoord terug ontvangen.'

¹²⁰

Staatspolitie

Omdat de Gemeentepolitie van Groningen op 1 maart 1943 was overgegaan in de Staatspolitie, net als in zes andere grote gemeenten in het land, lag de verantwoordelijkheid vanaf die periode niet langer bij de gemeente Groningen. Het personeel bleef overigens ongewijzigd, zij die eerder onder de Gemeentepolitie vielen waren nu actief voor de Staatspolitie. Het was de Gemeentepolitie die de betreffende panden had gevorderd en het waren agenten van de Gemeentepolitie die in oktober 1942 Joodse stadigers naar het station begeleidden op weg naar kamp Westerbork als voorlopige bestemming.

Dat de gemeente Groningen soms ook afwijkend beleid kon voeren, blijkt uit het voorbeeld van te vorderen woonwagens. Ten behoeve van de bezetter werden in Noord-Nederland namelijk ook woonwagens gevorderd. In de stad Groningen stonden sinds 1918 regelmatig zo'n 24 wagens, de meeste aan de Peizerweg. Dit waren families van reizigers en kermisexploitanten.¹²¹ De bezetter trof verscheidene maatregelen tegen wat werd genoemd 'woonwagenbewoners, zigeuners en zigeunerachtigen'. Zo gold vanaf de zomer van 1943 de plicht zich te vestigen in daarvoor aangewezen grote kampen. In Groningen was dat het kamp aan de Peizerweg, met inmiddels 52 wagens.¹²² Een half jaar later begon de vordering van woonwagens in Noord-Nederland. Op de lijsten van gevorderde objecten in Groningen komen de woonwagens niet voor. Ook de op 16 mei 1944 geplande 'zigeunerrazzia', die in verschillende delen van Nederland plaatsvond, kreeg ook in de stad Groningen geen vervolg. Uit het kamp aan de Peizerweg werd niemand naar Westerbork gezonden.¹²³ Afwijkend beleid was in sommige gevallen dus mogelijk.

Afronding

Afrondend kan gesteld worden dat het Groningse gemeentebestuur zich veelal committeerde aan de uitvoering van de verordeningen van de bezetter. Soms traag en met enige terughoudendheid, zoals bij het verzoek nadere informatie in te winnen rond het begrip 'jodenwoningen', soms door af te zien van verdere maatregelen zoals in het geval van de woonwagenbewoners. Duidelijk is dat het gemeentebestuur bereid was administratieve verantwoordelijkheid te dragen voor de uitvoering.

¹²⁰ GA Stukken betreffende verandering van woonplaats van de Joden 1941-1943.

¹²¹ Nicoline Kok, 'De woonwagenwet van 1968 in de gemeente Groningen', *Historisch Jaarboek Groningen* (2008) 8-9.

¹²² Annemarie Cottaar, *Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners* (Amsterdam 1996) 234-235.

¹²³ Cottaar, *Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners*, 262.

Bertha Minco-Denneboom – een overlevende

Sommige Groninger Joodse burgers waren tijdig ondergedoken. De mogelijkheden daartoe waren echter beperkt. De hulp van een onderduikgever was nodig, er moest geschikte accommodatie worden gevonden en er was toevoer nodig van eerste levensbehoeften ten tijde van voedseldistributie en verder alle basisvoorzieningen voor het dagelijks leven. In noodgevallen moest een beroep mogelijk zijn op medische zorg. Aan dit alles waren kosten verbonden; in de meeste gevallen moest de onderduiker die zelf opbrengen. Kortom, lang niet iedereen had de connecties en de financiële mogelijkheden om onder te duiken. Verder waren er ook mentale drempels: de soms drastische beperking van de bewegingsvrijheid, de angst voor verraad en de dreiging van de doodstraf.¹²⁴

Begin 1943 was Bertha Minco-Denneboom¹²⁵ – anders dan de meeste Groninger Joden – nog niet weggevoerd. Zij had inmiddels genoeg maatregelen tegen Joden gezien. In Groningen was niet onopgemerkt gebleven dat in juli 1942 de weerbare jonge Joodse mannen naar werkkampen waren gevoerd. Een paar maanden daarna – op 2 en 3 oktober 1942 – werden vanuit de stad en directe omgeving honderden Joden naar Westerbork gebracht, onder wie de vrouwen en kinderen van de eerder weggevoerde mannen. In februari 1943 volgden de bestuurders en medewerkers van de Joodse Raad Groningen. Er waren arrestaties onder de achterblijvers en het leek erop dat alle Joden uit het stadsbeeld zouden worden verwijderd.

Bertha had als aandeelhouder in de firma eerder met haar zwager Carel Minco overlegd hoe zij de confectiefabriek Menco & Co uit handen van de bezetters konden houden. Na enige aarzeling besloten zij de aandelen – met recht van terugkoop – over te dragen aan niet-Joodse zakenvrienden. Een volgende ingrijpende gebeurtenis was dat Carel Minco met zijn gezin op 27 april 1942 – bijna een jaar vóór Bertha's onderduik – van de ene dag op de andere uit zijn huis aan de Kraneweg 19 werd gezet. Niet lang daarna besloot haar zwager onder te duiken.

Uit een verklaring van burgemeester Cort van der Linden van 29 april 1942 blijkt dat het pand van Bertha's zwager Carel 'op last van den Ortskommandant te Groningen per 27 april 1942 met inbegrip van het grootste deel van den inventaris in beslag is genomen en op dien zelfden dag door de bewoners moest worden ontruimd.'¹²⁶ Een begeleidende brief bij de verklaring vermeldde de tweeledige bedoeling van de gemeente met deze verklaring.¹²⁷ Zij kon niet alleen worden gebruikt voor het verkrijgen van een verhuisvergunning, maar ook om geld los te krijgen van Carels 'bevroren' tegoeden bij de Liro-bank.¹²⁸

Het merendeel van de Groninger Joden was al weggevoerd toen op 29 maart 1943 Beschikking 1/43 werd gepubliceerd. Hierin stond dat na 10 april van dat jaar helemaal geen Joden meer mochten wonen in Groningen. Als er nog Joden waren, dan moesten die zich vóór 10 april 1943 melden, niet in Westerbork, maar in Vught. Bertha overlegde met haar zuster Dora wat ze moesten doen. Hun eerste zorg ging uit naar hun moeder Sientje. Ze hadden voor haar al een onderduikplek op het oog. Dora

¹²⁴ De bezetter had aangekondigd dat onderduikers naar Mauthausen werden gestuurd. Inmiddels was in Nederland bekend dat dit gelijk stond aan een wisse dood.

¹²⁵ De familie heette oorspronkelijk Minco. In het midden van de twintigste eeuw stonden zij 'door een schrijffout' geregistreerd als Menco. Schrijfster Bertien Minco heeft de oorspronkelijke naam weer in ere hersteld.

¹²⁶ GA toeg. 822 Stukken betreffende de verandering van de woonplaats van de Joden inv. 1692 Afschrift van de brief (nr. 6871) van 29 april 1942 van de burgemeester aan de Joodse Raad.

¹²⁷ GA Afschrift van de brief (nr. 6871) van 29 april 1942 van de burgemeester aan de Joodse Raad.

¹²⁸ Joden hadden een verhuisvergunning nodig om van adres te mogen veranderen. Die verhuisvergunning was ook nodig wanneer zij hun huis gedwongen moesten verlaten. Op grond van de twee zogeheten Liro-Verordeningen (VO 148/1941 en VO 58/1942) mochten Joden slechts over een beperkt bedrag aan contant geld beschikken. Zie o.a. Aalders *Roof*, 202.

vond onderduiken toch te risicovol. Bertha wilde wel, maar omdat haar zoontje Manuel (1927) astmatisch was, vond zij het niet verantwoord om hem alleen te laten onderduiken. Eind maart had zij een adres voor hen samen gevonden. Dochter Siny (1928) bracht zij onder op een ander adres, eveneens in de stad Groningen.

Dora had als kinderverpleegkundige wellicht een *Sperre* kunnen krijgen. Voor haar gold echter een andere reden waarom zij niet eerder was opgepakt. Zij was getrouwd met Raphael Pais en hij had op zijn identiteitskaart een stempel waaruit bleek dat hij lid was van de Portugees-Israëlitische Gemeente.¹²⁹ Dora Pais-Denneboom had ook zo'n stempel. Beschikking 1/43 maakte een einde aan alle hoop. Dora koos ervoor om zich met man en haar twee kleine kinderen op 9 april 1943 te melden in Vught. Haar moeder Sientje – in 1941 weduwe geworden – besloot zich bij Dora aan te sluiten. Moeder Sientje (71 jaar), Dora's man Raphael (37), hun kinderen Max (8) en Philip (4) en Dora zelf (41) werden allen vermoord in de vernietigingskampen.

Nadat zij was ondergedoken, kwam Bertha's huis aan de Taco Mesdagstraat 37 onder beheer van de NGV, die dat beheer vervolgens overdroeg aan de ANBO. Deze wist al per 3 april 1943 een koper voor het huis te vinden: Theodorus van der Meer.¹³⁰ Zoon Boudewijn van der Meer beschrijft hoe moeilijk het was woonruimte te vinden: 'Er was in die stad een enorm gebrek aan woonruimte. Wel waren er geconfisqueerde 'Jodenwoningen'.'¹³¹ De ANBO deed het voorkomen alsof deze woningen zeer schaars waren. 'Alleen overtuigde NSB'ers konden voor een 'Jodenwoning' in aanmerking komen.'¹³² Volgens Van der Meer kon zijn vader de woning kopen omdat hij bij de Arbeidsdienst werkte en ook nog eens de hulp inriep van H. Conring, de *Beauftragte* van de Rijkscommissaris in de provincie Groningen.

Het pand van Carel Minco was gevorderd, maar was niet in eigendom gekomen van de *Wehrmacht*. Met een brief van 17 juni 1942 bevestigde de ANBO aan het gemeentebestuur van Groningen dat het pand bij hen in beheer was en nu in gebruik bij 'de Nederlandsche S.S.'. De ANBO kondigde aan het op prijs te stellen op geregelde tijden de huurpenningen voor het pand van het gemeentebestuur te mogen ontvangen.¹³³ De burgemeester antwoordde op 29 juni 1942; hij had nauwkeurig laten uitrekenen hoeveel huur de ANBO mocht verwachten en hoeveel de achterstallige huur van 27 april tot en met 30 juni 1942 bedroeg.¹³⁴

Eind 1943 moest de ANBO opnieuw verzoeken indienen om op grond van de Verordening 144/1940 de huur te ontvangen voor gevorderde panden onder zijn beheer, ook voor Kraneweg 19. De datum van de *Antrag* was 22 september 1943. Al aan het begin van het daartoe voorgedrukte formulier maakte de ondertekenaar G. Tekelenburg duidelijk om wie het ging: *Ich A.N.B.O (für den Jude C.H. Minco Groningen)*. Op de keerzijde van de *Antrag* staat de bevestiging van de gemeente van de vastgestelde hoogte van de huur. Het stempel van het gemeentebestuur staat erbij, de datum: 17 november 1943 en ook de handtekening van burgemeester Tammens.

¹²⁹ Bij de Duitse bezettingsautoriteiten was onduidelijkheid ontstaan over de status van wat werd genoemd Portugeese Joden. Waren zij wel Joden? Waren zij eigenlijk Portugees staatsburger? Uiteindelijk – na enig uitstel – mocht deze verwarring niet baten. Zie o.a. Jaap Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Amsterdam 2015).

¹³⁰ Volgens de woningkaart in de GA van dit pand wordt een Theodorus G.J. van der Meer op 13 april 1943 ingeschreven op dit adres. De *Verkaufsbücher* tonen aan dat een voorlopig koopcontract is getekend op 3 april 1943, het definitieve contract volgde op 1 juli van dat jaar. Het leggerartikel in het Kadaster noemt Theodorus Johannes Gerardus van der Meer [sic] als de nieuwe eigenaar.

¹³¹ Boudewijn van der Meer *De kleine oorlog van een Heer van Stand* (Morrisville 2006) 79.

¹³² Van der Meer, *De kleine oorlog van een Heer van Stand*, 79.

¹³³ Voor deze gang van zaken zie hoofdstuk *Gevorderde Panden*.

¹³⁴ GA toeg. 822 Correspondentie inzake verhuizing door Joden inv. 1692.

Op 16 april 1945 werd de stad Groningen bevrijd. Bertha keerde met haar zoon Manuel terug uit de onderduik. Zij vond haar dochter Siny en meldde zich bij haar huis aan de Taco Mesdagstraat 37. Dat werd echter bewoond door de al eerder genoemde Van der Meer met zijn gezin. De heer des huizes, een chef van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD), werd al snel door de Binnenlandse Strijdkrachten opgepakt.

In de maanden na de bevrijding bleef lang onduidelijk waar de weggevoerde Joden waren, wat er met hen was gebeurd en of zij nog leefden. Het was moeilijk daarover uitsluitsel te krijgen. In het kadaster werd Carel Minco genoteerd als 'afwezige'.

Bertha begreep dat het haar taak was de belangen van haar familie te behartigen. Zij riep de hulp in van advocaat Nico Polak, die ook kort tevoren was teruggekeerd uit de onderduik. Bertha begon een procedure om weer in haar eigen huis te kunnen wonen en om de aandelen in de Menco Confectiefabriek terug te krijgen. Bij afwezigheid van de andere grootaandeelhouder Carel moest zij ook zorgen voor zijn belangen en die van zijn eventuele erfgenamen.

Al op 4 mei 1945 schreef Polak op verzoek van Bertha een brief aan het hoogste gezag op dat moment in Groningen: de Provinciale Militaire Commissaris. Polak vroeg een bewindvoerder aan te stellen voor de zaken van Carel 'gewoond hebbende te Groningen, doch thans door de Duitschers met zijn gezin gedeporteerd, met onbekende bestemming'.¹³⁵ Op 9 juli werd Bertha bewindvoerder van Carel Minco en zijn vrouw Wilmina.¹³⁶

Boudewijn van der Meer schreef: 'We zijn in de Taco Mesdagstraat blijven wonen tot april 1945. Toen dook ook de weduwe Menco-Kersenboom (sic) weer op ...'. Vervolgens citeerde hij uit een proces-verbaal over de aanhouding van zijn vader. 'Direct na de bevrijding heb ik Mevr. Menco opgezocht en haar de situatie uitgelegd. En nu woont Mevr. Menco bij ons in.' De schrijver citeerde ook uit hetzelfde proces-verbaal de visie van de oorspronkelijke eigenares. 'In die tijd dat ik was ondergedoken heb ik gehoord dat mijn huis aan de Taco Mesdagstraat 37 was verkocht aan een Arbeidsman. Direct na de bevrijding ben ik er naar toe gegaan en heb mij bekend gemaakt. Ik heb toen mijn huis weer betrokken. Mevrouw Van der Meer is toen bij mij blijven inwonen, hoewel ik dat liever niet had.'¹³⁷

Blijkens de woningkaart werd de naam Van der Meer op 10 januari 1946 uitgeschreven op het adres. Volgens de informatie uit het kadaster vond in 1948 in het kader van rechtsherstel een minnelijke schikking plaats waarbij Bertha Minco-Denneboom hersteld werd in haar rechten als eigenaar van het pand.¹³⁸ Bertha Minco nam direct na de oorlog meer mensen op in haar huis die waren teruggekeerd naar Groningen maar geen woning meer hadden.

¹³⁵ NA 2.09.16.10 archief NBI, beheersdossier 127278. Brief N.J. Polak (4/5/1945).

¹³⁶ NA 2.09.16.10 NBI, beheersdossier 127278 0002. Verklaring Militair Gezag (9/7/1945).

¹³⁷ Van der Meer, *De kleine oorlog van een Heer van Stand*, 80-81.

¹³⁸ Leggerartikel Groningen 35349.

3. Landbouwgronden

Al vroeg in de Tweede Wereldoorlog ging de bezetter over tot het verwijderen van Joden uit het economisch leven in Nederland. De landbouw was voor de bezetter en de Nederlandse bevolking van groot belang en werd in hoge mate gereguleerd en gecontroleerd. Op 27 mei 1941 werd verordening 102/1941 uitgevaardigd. Deze verordening betrof de aangifte en gedwongen ontvreemding van landbouwgronden in Joodse handen (*Landwirtschaftsentjudungsverordnung*). Joden in Nederland die in het bezit van landbouwgrond waren, werden verplicht deze gronden aan te geven bij de regionale pachtbureaus (later grondkamers) van het Ministerie van Landbouw en Visserij. Deze bureaus, die eerder toezagen op de ontwikkeling van pachtprizen, hielden nu toezicht op de gedwongen verkoop. Na aangifte moesten de percelen voor het einde van de jaar feitelijk zijn verkocht aan niet-Joodse belangstellenden. Er was een vaste volgorde waarin mensen in aanmerking kwamen voor de koop van de percelen. In eerste instantie werd aan de niet-Joodse pachters, als die er waren, gevraagd of zij belang hadden bij de koop van de grond. Daarna werden boeren gevraagd die aanliggende stukken land bezaten. In uitzonderlijke gevallen werd de grond aan niet-boeren verkocht.¹³⁹

Dit hoofdstuk is deels gebaseerd op de in 2011 door Serge ter Braake opgestelde database met daarin ontvreemde Joodse landbouwgronden in Nederland. Hij heeft daarvoor het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, 1935-1960 gebruikt. In zijn opmerkingen stelt hij dat hier een nagenoeg compleet beeld wordt gegeven van de onder dwang verkochte landbouwgronden. Toch plaatst hij enige kanttekeningen bij de volledigheid van het archief en dus in het verlengde daarvan de database. Zo zijn er veel meer percelen aangegeven dan verkocht, omdat sommige percelen vrijgesteld waren van verkoop. Tevens zijn er percelen waarvan geen goedkeuring van verkoop is teruggevonden, maar die wel van eigenaar zijn gewisseld. Deze beperkingen gelden ook hier. In de huidige gemeente Groningen leidde de verordening tot zeker 21 transacties van percelen landbouwgrond waarbij Joodse inwoners hun eigendommen verloren.

Tijdens de oorlog heeft de toenmalige gemeente Groningen zes keer stukken landbouwgrond van voormalige Joodse eigenaren gekocht. Dat waren voornamelijk weilanden aan de rand van de stad Groningen, waarvan een enkel perceel reeds in het voorjaar van 1941 door de *Wehrmacht* was gevorderd en werd gebruikt.¹⁴⁰

Deze gronden werden door de gemeente Groningen aangekocht met het oog op de geplande stadsuitbreiding. Het plan voor stadsuitbreiding van Berlage-Schut was in 1928-1932 ontwikkeld, maar werd pas in de zomer van 1940 goedgekeurd na een langdurige bestuurlijke strijd met de provincie over aansluiting op het provinciale wegenplan; het kon vanaf dat moment tot uitvoering worden gebracht.¹⁴¹ De besluiten tot aanschaf van vier van deze landerijen werden genomen, in het voorjaar en zomer van 1942, voordat burgemeester Cort van der Linden ontslag kreeg.¹⁴² De aanschaf kan worden beschouwd als een bestuurlijke vanzelfsprekendheid. De gronden waren noodzakelijk voor de stadsuitbreiding en kwamen nu op de markt. In een latere fase waren ze wellicht per onteigening verworven tegen hogere kosten.

¹³⁹ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*, 13-16.

¹⁴⁰ Jacob Israëls' perceel sectie L 598 en L 599 gevorderd (1/5/1941) tot (1/6/1942), GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 912.

¹⁴¹ Maarten Duijvendak, 'Van Berlage naar streekplan' in: Geurt Collenteur e.a. (red.), *Stad en Regio* (Assen 2010), 84-96. H.P. Berlage was de bekende stedenbouwkundige, H.P. Schut directeur Gemeentewerken te Groningen.

¹⁴² Christiaan Gevers, 'Schipperend voor de belangen van zijn stadgers. Cort van der Linden (1893-1969)', *Historisch Jaarboek Groningen* (2021).

Eigenaar	Gekocht op	Rechtsherstel op	Aard van object. ¹⁴³
wed. R. Levie-Davidson	18 april 1942	bij akte op 7 oktober 1949 via minnelijk regeling rechtsherstel teruggekomen bij de vroegere eigenares.	Winsumerstraatweg Weiland Kadaster Sectie D.40 en D.41.
N.V. Eemland	10 juni 1942	3 november 1948 rechtsherstel, overdracht aan gemeente bekrachtigd.	Korreweg weiland Kadaster Sectie A.6621.
fam. Pais	3 juli 1942	27 maart 1950 rechtsherstel, overdracht bekrachtigd.	Paterswoldseweg weiland, Kadaster Sectie O.170.
Heiman Meijer	10 juli 1942	28 september 1948 rechtsherstel, overdracht bekrachtigd.	Paterswoldseweg 85, Boeren-behuizing en weiland. Kadaster Sectie O.55, O.57, O.60, O.202 en O.20.
Jacob Israels	12 oktober 1942	14 februari 1950 rechtsherstel overdracht bekrachtigd.	ten westen Friesestraatweg, (weiland) Kadaster Sectie L.598 en L.599.
NIG	4 december 1944	17 augustus 1949 rechtsherstel gemeente houdt grond.	Winsumerstraatweg weiland Kadaster Sectie D.2393.

Rechtsherstel van landbouwgronden

De plannen voor stadsuitbreiding kwamen ook terug in de manier waarop de gemeente de uitvoering van het rechtsherstel graag zag. In alle gevallen waar het landbouwgronden betrof, nam de gemeente de positie in dat ze de gronden graag in handen wilde houden. In bijna alle gevallen slaagde de gemeente hier ook in door alsnog de koopsom te betalen aan de rechthebbenden. Meestal was de oorspronkelijke koopsom aan de lage kant en werd deze verhoogd naar een marktconforme prijs. Bovenop de koopsom werd door de gemeente ook een rente van 4% per jaar betaald. De verhuuropbrengsten werden verrekend met de door de gemeente gemaakte kosten. Omdat de percelen binnen het plan van stadsuitbreiding lagen, gebruikte de gemeente het argument van toekomstige onteigening. Aanvaarding van de koopsom en afstand doen van de percelen leken op grond van dat argument voor de rechthebbende eigenaren de enige reële mogelijkheid.

In alle gevallen kwam het tot een minnelijke regeling met de rechthebbenden van de grond, waarbij deze in handen van de gemeente bleef. De aanvraag tot rechtsherstel van H. Meijer was als eerste afgehandeld; deze werd op 17 augustus 1948 aan de gemeenteraad voorgelegd en zonder discussie goedgekeurd.¹⁴⁴ In de voordracht van B&W is te lezen dat de gemeente alsnog een marktconforme prijs betaalde met een rente van 4% per jaar vanaf het jaar dat de grond was

¹⁴³ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 141 Regeling Rechtsherstel ten aanzien van deze percelen: Burgemeester Cort van der Linden aan NBI (22/5/1950). 'Overzicht van de vorderingen ingevolge minnelijk rechtsherstel t.a.v. tijdens de gemeente Groningen aangekochte vaste goederen van Joodse ingezetenen'.

¹⁴⁴ GA *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen, 1947-1948*, 514.

aangekocht tot het jaar dat er rechtsherstel was aangevraagd. Deze rente diende om de gemiste baten minus de lasten over die jaren te compenseren.¹⁴⁵

Weiland van wed. R. Levie - Davidson

Eén keer lukte het de gemeente niet het perceel te behouden. Dit betrof een weiland aan de Winsumerstraatweg waarvan de vroegere rechthebbende eigenares de weduwe Levie-Davidson was. In de gemeenteraad werd over deze zaak het volgende gezegd op 17 mei 1949: 'Enige tijd geleden heeft de beheerder van de vroegere rechthebbende rechtsherstel aangevraagd. Op de gebruikelijke wijze zijn door ons – door tussenkomst van de notaris bemiddelaar – onderhandelingen gevoerd. Welke in dit geval echter niet tot het resultaat hebben geleid dat de grond in handen der gemeente kan blijven. De beheerder zou hiertoe slechts medewerking willen verlenen indien door de gemeente een vergoeding zou worden betaald welke de waarde van het vastgoed aanzienlijk overtreft. Aangezien de grond niet aanstonds voor de stadsuitbreiding is benodigd – immers deze valt zoals uit de stukken blijkt in het z.g. derde urgentieplan – behoeft er geen bezwaar te bestaan dat de beklemming weer in handen van de oorspronkelijke gerechtigden terugkeert.'¹⁴⁶

De eerste correspondentie tussen de gemeente Groningen en de bemiddelaar namens de erven van de weduwe Levie-Davidson vond tien maanden eerder plaats, op 22 juli 1948. Notaris J. B. Le Grand trad op als tussenpersoon van Levie-Davidson. In deze brief eiste Le Grand: nietigverklaring van de koopovereenkomst, vergoeding door de gemeente Groningen van de pacht vanaf de dag der aanvaarding tot op de dag van het rechtsherstel en alle kosten van het rechtsherstel ten laste van de gemeente Groningen.

Een dag later reeds kwam het antwoord van de gemeente Groningen: zij hield liever de grond in handen omdat deze nodig was voor het uitbreidingsplan. Het voorstel dat de gemeente deed, was dat aan de weduwe Levie-Davidson de koopsom zou worden uitbetaald, vermeerderd met de opbrengsten welke uit het goed waren genoten, onder aftrek van de lasten - een constructie die de gemeente had gebruikt in andere zaken van rechtsherstel van land dat aan een Joodse Nederlander had toebehoort. Notaris Le Grand ging hiermee niet akkoord en trachtte tot een voorstel te komen waarbij de recente waarde van de grond door de gemeente Groningen werd betaald. Dit zou gaan om een bedrag van fl. 19.320,-.

In mei 1949 besloot de gemeente dat deze prijs te hoog was, omdat de grond niet op korte termijn nodig was voor de stadsuitbreiding. De grond kwam dus weer in handen van de oorspronkelijke rechthebbende. De gemeente verkreeg wel de vorderingen die de erven Levie-Davidson konden doen gelden op de bank van Lippmann, Rosenthal & Co. (Liro) te Amsterdam. Op 1 juli 1949 gingen Gedeputeerde Staten van de provincie Groningen akkoord met de ontbinding van de verkoop. De akte tot rechtsherstel passeerde op 7 oktober 1949. Uiteindelijk was de zaak vijf jaar later helemaal rond toen in 1954 het laatste financiële aspect in relatie tot de bank van Lippmann, Rosenthal & Co. was afgewikkeld.¹⁴⁷

Bouwland van de N.V. Eemsland

De afhandeling van het rechtsherstel verliep in het geval van Levie-Davidson betrekkelijk stroef; de meeste zaken werden sneller afgehandeld via een constructie waarbij de gemeente de grond in

¹⁴⁵ *Bijlagen behorende bij het verslag van de gemeenteraad van Groningen, 1947-1948, 368.*

¹⁴⁶ *Bijlagen behorende bij het verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen van (1/9/1948 tot (1/9/1949), 280 Artikel 374.*

¹⁴⁷ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 141 Diverse dossiers.

handen kon houden. De correspondentie van de gemeente Groningen met de N.V. Handelmaatschappij 'Eemland' laat zien dat tussen de gemeente Groningen en rechthebbende soms heel gemakkelijk een akkoord kon worden bereikt. In oktober 1945 schreef Eemland twee brieven aan de gemeente Groningen over rechtsherstel voor een perceel land aan de Korreweg. In juni 1942 was deze grond voor fl. 7.270,- gekocht door de gemeente. In een taxatierapport opgemaakt in 1940 door de makelaars Th. de Vries en G. J. Gorritsma werd de grond echter gewaardeerd op fl. 10.900,-. Hierdoor meende Eemland dat de verkoop als onredelijk kon worden bestempeld, omdat de verkoop van Joods bezit onder dwang tot stand was gekomen. Het volgende schrijven in december 1945 liep via notaris Van Bommel.

In een brief aan het college van B&W schreef hij dat Eemland het standpunt inneemt dat de verkoopovereenkomst niet door vrije wilsovereenstemming tot stand is gekomen maar door een *Verwalter*. Op 9 januari 1946 volgde het antwoord van B&W. In een korte brief werd medegedeeld dat de gemeente vereerd was te melden dat ze bereid was de koopovereenkomst terug te draaien, maar dat de grond op zeer korte termijn nodig zou zijn voor stadsuitbreiding. Daarom deed ze het voorstel om de grond te behouden in ruil voor bijbetaling, een verhoging van de koopprijs en schadeloosstelling voor Eemland voor het gemis van de inkomsten van de grond. Op 2 april 1946 liet de Eemland weten akkoord te gaan met het voorstel van de gemeente. Wanneer het verschil van fl. 3.630,- zou worden overgemaakt, zag Eemland verder af van een eis tot rechtsherstel.¹⁴⁸ Hier vond dus rechtsherstel binnen een half jaar plaats op basis van een onderhands akkoord tussen de twee partijen.

De gemeente blijft eigenaar

De overige zaken kenden eenzelfde regeling en de voorstellen daartoe werden respectievelijk op 18 maart 1949, 2 september 1949 en 20 december 1949 aan de gemeenteraad voorgelegd en goedgekeurd.¹⁴⁹ Dat de gemeente telkens aandrang op een constructie waarin ze eigenaar kon blijven van de grond kwam ook naar voren in het conceptschrijven, ondertekend door burgemeester Cort van der Linden. Hij stelde: 'Wij merken echter op, dat het bedoelde perceel deel uitmaakt van de gronden langs het Van Starkenborghkanaal, die in het gedetailleerde uitbreidingsplan dezer gemeente zijn bestemd voor industrieterrein. Teneinde aan dit plan uitvoering te kunnen geven zou onze gemeente, na teruggave van het perceel aan Eemland, toch binnen afzienbare tijd opnieuw tot aankoop, c.q. onteigening, moeten overgaan.'¹⁵⁰ Ook in het dossier over de grond van mevrouw Levie-Davidson zijn soortgelijke woorden te lezen: 'De door ons bedoelde regeling bestaat hierin dat gronden, die toch binnenkort door aankoop of onteigening (...) weer in handen van de gemeente moeten komen.'¹⁵¹

De gemeente Groningen week in dit beleid af van de regeling voor minnelijke schikking die de Raad voor het Rechtsherstel adviseerde. In eerste instantie zou immers het uitgangspunt zijn, teruggave van de onroerende goederen aan de rechthebbende eigenaren, ook als dit niet in het directe belang van de gemeente was.¹⁵² Hier werd het belang van het uitbreidingsplan primair gesteld en vervolgens door de gemeente Groningen netjes afgehandeld. Via een minnelijke weg is in alle gevallen,

¹⁴⁸ GA 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 141 Regeling Rechtsherstel NV. Eemland.

¹⁴⁹ Voor de voordrachten van B&W *Bijlagen behorende bij het verslag van de gemeenteraad van Groningen 1948-1949*, 211; *Bijlagen behorende bij het verslag van de gemeenteraad van Groningen 1949-1950* 2, 167. Voor de goedkeuringen *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen 1948-1949*, 280; *Verslag van de handelingen van de gemeenteraad van Groningen 1949-1950*, 7, 277.

¹⁵⁰ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 141 Regeling Rechtsherstel NV. Eemland. Blauw briefje (9/1/1946).

¹⁵¹ GA Regeling Rechtsherstel sectie D.40 en D.41. Brief (6/8/1948).

¹⁵² NA toeg. 2.09.48 archief Raad van het Rechtsherstel inv. 394 Brief (28/9/1946) van voorzitter van de raad voor het rechtsherstel aan de minister BiZa 'rechtsherstel t.a.v. onroerend waarbij Gemeenten betrokken zijn'.

met uitzondering van Eemland, waarbij het nog eenvoudiger verliep, een uitkomst bedongen en werd de oorspronkelijke aanschafprijs verhoogd. Uit de dossiers blijkt echter ook dat de Joodse eigenaren nauwelijks een andere keus hadden dan de grond alsnog aan de gemeente te verkopen. De dreiging van een onteigeningsprocedure hing in al deze gevallen in de lucht. Mogelijk speelde nog een andere overweging bij de nabestaanden een rol. De oorspronkelijke eigenaren waren veelal veehandelaren die voor de uitoefening van hun bedrijf over weilanden in de omgeving dienden te beschikken. Aannemelijk is dat erfgenamen deze veehandel niet wilden voortzetten en bereid waren de gronden te verkopen aan de gemeente Groningen omdat ze geen direct belang meer hadden bij bezit van de gronden.

De percelen van Meijer en Pais ingetekend op de kaart van het plan van uitbreiding gemeente Groningen Berlage-Schut, 15/11/1940 (Groninger Archieven, toeg 1841, inv. 141)

Ook het bestuur van de gemeente Haren ging in 1942 over tot aanschaf van landbouwgronden van Joodse eigenaren ten behoeve van een uitbreidingplan aan de oostzijde van het dorp. Hier betrof het bouwland aan de Molenkampsteeg in eigendom van S.D. Nathans. Reeds voor de oorlog was de gemeente in gesprek met Nathans over de verkoop van grond. Na de deportatie van Nathans vond koop plaats via een complexe regeling waarbij voordeel beoogd werd voor beide partijen. Na het verzoek tot rechtsherstel in 1949 kwam de Raad voor het Rechtsherstel echter pas in 1952 tot een oordeel. (Zie hierover de hierna volgende schets over Nathans.)¹⁵³

Naast de door de gemeentebesturen gekochte landbouwgronden zijn veertien transacties bekend waarbij particulieren optraden als kopers van percelen. Deze kopers waren boeren uit de omgeving, soms zelf mede-eigenaren, die nu het eigendom van het geheel verkregen.¹⁵⁴ Uit de kadastrale gegevens blijkt dat er in twaalf gevallen een minnelijke regeling heeft plaatsgevonden; in twee gevallen blijft onduidelijk of en op welke wijze rechtsherstel plaatsvond.

¹⁵³ GA toeg. 3157 Gemeentebestuur van Haren, 1921-1989 inv. 363 boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg 1942-1952. Vonnis van de Raad voor het Rechtsherstel, afdeling Rechtspraak, Arnhemse Kamer (27/3/1952).

¹⁵⁴ Bijvoorbeeld gedeeld grondbezit Rosenbaum-Nathans-Luinge volgens Kadaster Hoogkerk Legger 1738.

Afronding

De verordening 102/1941 verplichtte Joodse eigenaren hun landbouwgrond te verkopen, met landbouwers uit de directe omgeving als beoogd koper. In de huidige gemeente Groningen vonden zulke transacties plaats. Daarnaast kochten de gemeentebesturen van Groningen en Haren in totaal zeven keer gronden van Joodse eigenaren. De motivatie voor de aankoop betrof de bruikbaarheid van het landerijen voor bestaande uitbreidingsplannen. In deze laatste gevallen kwam het tot een minnelijke regeling rechtsherstel.

Salomon Nathans - 'sabotage' in Haren

Salomon Nathans was eigenaar van een winkel in manufacturen op de hoek van de Rijkstraatweg en de Kerkstraat en verkocht daar vanaf mei 1916 alles wat nodig was om zelf kleding te maken.¹⁵⁵ Daarnaast konden de Harenaars bedrijfskleding, sokken of dameschoeden bij hem kopen. Ook doodshemden waren beschikbaar. De zaken gingen voorspoedig en Nathans belegde vanaf 1918 in onroerend goed met het oog op zijn oude dag – ouderdomspensioen bestond nog niet. Zijn broer David Simon, die in de stad Groningen aan de Oosterstraat vanaf 1926 een vergelijkbare winkel dreef, handelde precies zo.

In 1919, Sam was toen dertig jaar oud, trouwde hij met de twee jaar jongere Rosa Rosenbaum. In 1921 werd hun zoon Simon, roepnaam Simi, geboren en een jaar later Ephraïm, die Eefie genoemd werd. Nathans liet in dat jaar zijn winkelpand uitbreiden met een extra verdieping, waar de familie ging wonen.¹⁵⁶ Na de lagere school ging Simi naar de hbs in Groningen. Hij slaagde in 1940 voor zijn eindexamen. Eefie kwam bij zijn ouders in de zaak te werken.¹⁵⁷

Hij was een bekend man in Haren en in de jaren dertig onder meer bestuurslid van de Handelsvereniging Haren.¹⁵⁸ In 1932 vestigde de winkelier de aandacht op zijn winkelpand door als eerste lichtreclame voor een bazaar in Haren te laten ophangen.

Na de Duitse inval in Nederland van 10 mei 1940 probeerde de familie het leven zo goed mogelijk voort te zetten. Klanten die erop wezen dat de bezetter steeds meer anti-Joodse maatregelen invoerde, probeerde hij gerust te stellen. Een aanbod om naar Engeland te vluchten, sloeg hij af.¹⁵⁹ 'Het zal zo'n vaart niet lopen, mevrouw', sprak de winkelier tot zijn klanten.¹⁶⁰ Helaas kreeg hij ongelijk. In september 1941 verbood de bezetter Joden om hun woonplaats te verlaten. Vanaf dat moment liep Nathans soms naar de gemeentegrens met Groningen om zijn broer te ontmoeten. Later dat jaar ontving hij een officieel schrijven dat hem als Jood verbood om onroerend goed te bezitten. Bovendien moest hij zijn zaak met ingang van 1 november 1941 sluiten. De familie dook niet onder en toen de beide zoons zich op 10 juli 1942 moesten melden om naar een werkkamp te vertrekken, ging Sam met hen mee. Echtgenote Rosa bleef alleen achter. Nadat ze van haar dierbaren geen levensteken meer ontving, werd ze steeds ongeruster en liet ze de mogelijkheid voorbijgaan om onder te duiken. Op 27 november 1942 werd zij van huis gehaald en naar Westerbork gebracht. Van daar vertrok ze op 8 december naar Auschwitz, en werd op 11 december direct na aankomst vergast. Haar man en zoons waren toen al vermoord.¹⁶¹

Ten oosten van het dorp Haren bezat Nathans bij het uitbreken van de oorlog zo'n 7 hectare aan bouw-, hooi- en weilanden. Daaronder bevond zich een terrein aan de Molenkampsteeg, met op dat moment een kleine boerderij.¹⁶² Er bestonden voor dat gebied plannen voor woningbouw. Al voor de oorlog had de winkelier met burgemeester H.J.H. Nauta overlegd over verkoop aan de gemeente Haren. De partijen kwamen toen niet tot verkoop, maar nadat de positie van Joden steeds verder verslechterde, zocht Nathans opnieuw contact met de burgemeester. Hij redeneerde: 'óf ik en mijn vrouw en kinderen overleven de oorlog niet en dan vind ik het een aantrekkelijke gedachte dat die grond waarop de gemeente zo'n prijs stelt op de gemeente is overgegaan, óf een van ons overleeft de

¹⁵⁵ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2002161, S. Nathans. Handel in manufacturen, 1921-1943.

¹⁵⁶ *De Noord-ooster* (7/10/1922) Zonder titel.

¹⁵⁷ Wil Legemaat, *Van kwaad tot onvoorstelbaar erger. Verhalen achter de namen op de gedenksteen in Haren* (Haren 2010) 98.

¹⁵⁸ *NvhN* (14/4/1932) Zonder titel.

¹⁵⁹ Legemaat, *Van kwaad tot onvoorstelbaar erger*, 102.

¹⁶⁰ Hein Bloemink, *Haren. Van verdwenen winkels en andere dorpsverhalen* (Groningen tweede druk, 2001) 30.

¹⁶¹ Legemaat, *Van kwaad tot onvoorstelbaar erger*, 103.

¹⁶² Kadaster Haren, K.3810, leggerartikel 4801.

oorlog wel en dan ben ik er van overtuigd dat er een bevredigende oplossing zal worden gevonden ter zake van de koopsom, want ik kan niet aannemen dat de overlevende niet, als het nodig mocht zijn, schadeloos zal worden gesteld.’¹⁶³ Op 13 februari 1942 correspondeerde de gemeente met het directoraat-generaal voor de Landbouw over de transactie en liet weten in beginsel bereid te zijn tot aankoop.¹⁶⁴

Op het moment dat de grond daadwerkelijk moest worden gekocht, overwoog Nauta dat aankoop door de gemeente ook in het belang van Nathans was. Daarop taxeerde de Grondkamer in Groningen het perceel op fl. 9000,-. Dat was fl. 2000,- meer dan Haren redelijk vond, maar het bedrag werd niet verlaagd.¹⁶⁵

Voor de transactie bedacht de Harener notaris jhr. J.B. van Andringa de Kempnaer een bijzondere constructie. Volgens hem zou het voor beide partijen het veiligste zijn de koop af te sluiten onder verlening van hypotheek. De gemeente kocht de grond voor een bedrag van fl. 9000,- maar betaalde dat niet. In plaats daarvan diende zij jaarlijks 4% rente over de koopsom te voldoen in halfjaarlijkse termijnen.¹⁶⁶ Op 14 september 1942 ontving Haren het bericht dat Staargaard, namens de NSB-commissaris der provincie Groningen, de aankoop goedkeurde.¹⁶⁷

De manier waarop de verkoop was geregeld viel bepaald niet in goede aarde bij Karl Weirauch, namens *Omnia-Treuhandgesellschaft* als *Beauftragter* belast met de liquidatie van Joodse bezittingen en in de woorden van burgemeester Nauta ‘een hoogst onguur individu’.¹⁶⁸ Hij verweet de burgemeester ‘sabotage’ te plegen terwijl hij ‘de daarbij gebruikelijke bedreigingen uitte’.¹⁶⁹ Nadat de vordering ten gevolge van de Verordening 58/142 van de Rijkscommissaris voor de bezette Nederlandse gebieden op 23 mei 1942 overging op de bank van Lippmann, Rosenthal en Co., zegde deze bankinstelling op 23 januari 1943 de hypotheek op. Haren betaalde op 4 mei 1943 het aankoopbedrag vermeerderd met rente. Drie jaar later verkocht de gemeente de grond door aan de architect Evert van Linge in verband met het bouwen van woningen.

Burgemeester en wethouders van Haren vergaderden opnieuw over de transactie op 17 mei 1949. De beheerder van het vermogen van Nathans, mr. Warburg, vroeg rechtsherstel. De verkoop was volgens hem nietig. Dit zou betekenen dat de gemeente de aan Lippmann, Rosenthal en Co., betaalde koopsom andermaal diende te voldoen, ditmaal aan de rechthebbende nabestaanden van Nathans. De schriftelijke uitleg van voormalig burgemeester Nauta bracht Warburg niet van de gedachte af dat een minnelijke schikking niet te bereiken zou zijn.¹⁷⁰

¹⁶³ GA toeg. 3157 Gemeentebestuur van Haren (2), 1921-1989 inv. 363 boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg (codenr. 5.25), 1942-1952. Brief van voormalig burgemeester H. Nauta aan burgemeester F.W. van Ketwich Verschuur (26/5/1949).

¹⁶⁴ Notulen vergadering van B&W Haren (9/3/1942).

¹⁶⁵ GA Gemeentebestuur van Haren inv. 363 Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg. Pleitaantekeningen van mr. Polak, advocaat van de gemeente Haren in de procedure voor de Raad voor Rechtsherstel, afd. Rechtspraak, Arnhemse Kamer, zitting (21/2/1952).

¹⁶⁶ GA Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg. Brief van voormalig burgemeester H. Nauta aan burgemeester F.W. van Ketwich Verschuur (26/5/1949).

¹⁶⁷ GA Gemeentebestuur van Haren, college van burgemeester en wethouders. Agenda's, notulen en besluiten van de vergaderingen van het college van burgemeester en wethouders, 1918-1989 1942. inv. 179. Vergadering (24/9/1942).

¹⁶⁸ GA Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg, Brief van voormalig burgemeester H. Nauta aan burgemeester F.W. van Ketwich Verschuur (26/5/1949).

¹⁶⁹ GA Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg (codenr. 5.25), 1942-1952. Vonnis van de Raad voor het Rechtsherstel, afd. Rechtspraak, Arnhemse Kamer, req. 17.252/321 (27/3/1952).

¹⁷⁰ GA Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg. Brief van mr. Warburg (8/6/1949).

De gemeente Haren, die zich liet vertegenwoordigen door mr. N.J. Polak, meende evenwel dat de verkoop rechtsgeldig was, aangezien zij te goeder trouw was. Bovendien was de transactie conform de wens van Nathans. De partijen kwamen niet tot overeenstemming, waarna de Raad voor het Rechtsherstel een uitspraak deed. De afdeling Rechtspraak oordeelde op 27 maart 1952 dat er sprake was van verkoop als gevolg van de verordening van de bezettende macht tot verwijdering van Joden uit het agrarisch leven. Doordat Haren de belangen van Nathans in het oog hield, was er geen reden om de vordering toe te kennen. De eis tot nietigheid wees hij derhalve af. Hij veroordeelde de gemeente tot betaling van de helft van het verlies dat Nathans' erfgenamen leden na voldoening van diens vordering op de 'liquidatie van de Sarphatistraat' (LVVS) verminderd met de kosten die Haren maakte in het belang van Nathans. De partijen dienden de proceskosten te delen.¹⁷¹

¹⁷¹ GA Boerenbehuizing met land aan de Molenkampsteeg, Vonnis van de Raad voor het Rechtsherstel, afd. Rechtspraak, Arnhemse Kamer (27/3/1952).

4. Joodse bedrijven onder beheer

Verscheidene verordeningen raakten het economische verkeer waarbij Joodse ondernemers en ondernemingen waren betrokken. De verplichte aanmelding van Joodse ondernemingen, op grond van verordening 198/1940 van oktober 1940, werd gevolgd door de aanstelling van bewindvoerders en in het voorjaar 1941 de liquidatie of arisering van Joodse bedrijven op grond van Verordening 48/1941. Voor de bezetter was het aanvankelijke doel het verwijderen van Joden uit het bedrijfsleven, ongeacht de economische effecten, zo stelt H. Klemann.¹⁷² Dat dit leidde tot problemen in de Nederlandse economie, werd pas belangrijk toen de gevolgen bleken voor de Nederlandse bijdrage aan de Duitse oorlogsinspanning. De bezetter had belang bij voortgaande productie van voeding, kleding en andere zaken die cruciaal waren voor de Nederlandse economie, maar richtte zich ook op vervlechting van de Nederlandse met de Duitse economie.

Joodse bedrijven van enige omvang in belangrijke sectoren werden voortgezet door een bewindvoerder, een *Verwalter*, andere bedrijven werden daarentegen geliquideerd. Van enkele bedrijven bleek pas gedurende de oorlog het belang. In die gevallen werd het proces van liquidatie ongedaan gemaakt. In het algemeen werden Joodse werknemers ontslagen en naar werkkampen overgebracht. Degenen die optraden als *Verwalter* bij de bedrijven hadden persoonlijk baat bij het verhuren, verkopen en leeghalen. Zij kregen daarvan een percentage, maar moesten hun administratie verantwoorden bij de *Omnia-Treuhandgesellschaft*, een Duits accountantskantoor namens de NAGU. De NAGU had als taak de taxatie, het beheer en de verkoop van Joodse ondernemingen te bewerkstelligen. Het verworven kapitaal werd besteed aan Duitse projecten in Nederland en soms doorgesluisd naar Duitse banken.

Gedurende de oorlogsjaren werd niet alleen het Joodse bedrijfsleven getroffen. De bezetter trachtte de gehele Nederlandse economie zoveel mogelijk in te schakelen bij de Duitse oorlogsinspanning. Dit betekende opdrachten voor de *Wehrmacht* en leveranties aan de Duitse markt. Er bleef veel werk in sectoren die de Duitsers belangrijk vonden, zoals de metaalindustrie en scheepsbouw, maar ook in de tabakfabrieken. Andere sectoren kregen te maken met gebrek aan grondstoffen en energietoevoer en kwamen zo tot stilstand. De werknemers van stilgelegde bedrijven dienden zich te melden voor de *Arbeitseinsatz* in Duitsland. In Groningen betekende dit dat vooral veel werkgelegenheid voor de verschillende scheepswerven en de tabaksindustrie van onder meer Th. Niemeijer; ook de textielindustrie kreeg opdrachten van de Duitse *Wehrmacht*.¹⁷³

De inschakeling van de nijverheid bij de Duitse oorlogsindustrie raakte de Kamer van Koophandel meer dan het Groningse gemeentebestuur. De Kamer van Koophandel kreeg allerlei nieuwe taken, zoals administratieve verwerking van de verplichte aanmelding van onroerend goed. Ook de registratie van *Verwalter* en hun activiteiten leidde bij de Kamers van Koophandel tot extra administratie. Om de efficiëntie van de activiteiten te verhogen, werden de twee in de provincie aanwezige Kamers van Koophandel gereorganiseerd tot één kamer. Nieuwe voorzitter en secretaris van de instelling werden Th. Niemeijer en M. Bakker.¹⁷⁴ De laatste kwam uit Veendam en nam zijn intrek in het pand aan de Savornin Lohmanlaan 21.

¹⁷² H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948: Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) 94-96; over de textiel meer specifiek: J. Meihuizen, *Noodzakelijk Kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003) 138-139.

¹⁷³ Pim Kooij, 'Geregelde schaarste. Economische aspecten van Groningen in Oorlogstijd' in: E. Boiten e.a. (red.), *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren 1980) 153-184, m.n. 170-178, 161.

¹⁷⁴ Kooij, 'Geregelde Schaarste', 159.

In dit hoofdstuk staan de oorlogsjaren van bedrijven van Joodse ondernemers centraal. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar wat er gebeurde met de panden van bedrijven in de confectie-industrie, de (groot)handel, het winkelbedrijf, de veehandel en de horeca. Het lot van de werkloos gemaakte Joodse werknemers komt hier niet aan bod.

Overgangsperiode

Het midden van de twintigste eeuw wordt gezien als een overgangsperiode in de Groningse economie. Traditioneel was de stad het handelscentrum van een groot agrarisch productiegebied, derde handelsstad van het land.¹⁷⁵ Maar vanaf 1930 werd de nijverheid steeds belangrijker, met de textiel voorop. Kijkend naar de verdeling van beroepsbevolking (zie tabel 5 in de bijlagen) blijkt dat in de meeste bedrijfstakken Joden en niet-Joden in vergelijkbare mate vertegenwoordigd waren. In een beperkt aantal sectoren waren in verhouding meer Joden aanwezig. Zij vonden werk in de handel, zowel in de detailhandel als in de groothandel en de horeca. In dit hoofdstuk zullen enkele bedrijven uit deze sectoren centraal staan. Relatief weinig Joden waren werkzaam in de bouwnijverheid, metaalnijverheid, het onderwijs, de overheid en in de vrije beroepen. Deze lichte over- en ondervertegenwoordiging lijken geen gevolg te zijn van sociale segregatie of economische ‘nichevorming’. Deze conclusie past bij het beeld dat Van der Poel en De Vey Mestdag schetsen van de toenemende mate waarin Joodse inwoners van Groningen geassimileerd raakten tussen 1900 en 1940 in.¹⁷⁶

Joodse ondernemers in de confectie-industrie

Groningen kende in de eerste decennia van de twintigste eeuw een snelgroeiende confectienijverheid. De oplopende spanning in Europa veroorzaakte krapte in de aanvoer van grondstoffen en halffabricaten. Alle bedrijven, de Groningse confectie niet uitgezonderd, legden voorraden aan van wol, katoen, garens en lommen. Ze hoopten, ook na een Duitse inval, een tekort te kunnen opvangen. De bezetter dacht hier evenwel anders over en eiste al per 1 juli 1940 grote hoeveelheden katoen op. In de maanden daarna werd dit quotum verhoogd. Deze producten en grondstoffen vormden een eerste stroom die over de oostgrens ging. De afnemer mocht er dan wel goed voor betalen, nieuwe grondstoffen waren in bezet Nederland vrijwel niet te krijgen.¹⁷⁷

Een ander probleem aan het begin van de bezetting was de werkgelegenheid. Om die op peil te houden, was het voor ondernemers al snel onontkoombaar om Duitse orders te accepteren. Dat gold ook voor de confectiebedrijven in de stad Groningen. Alleen al bij de zeven grootste firma's werkten meer dan 1650 mensen.¹⁷⁸ Hieruit blijkt het belang van de textielindustrie voor de Groninger werkgelegenheid. Veel van deze bedrijven ontvingen ook voor de bezetting reeds orders van militaire afnemers.

Van oudsher waren Joden sterk vertegenwoordigd in de productie en de handel van textiel en de productie van kleding. Dat was ook in Groningen het geval; ook hier profiteerden Joodse ondernemers van de vooroorlogse ontwikkeling van deze bedrijfstak van maatkleding naar confectie.¹⁷⁹ Een aantal in de oorlogsjaren belangrijke fabrieken werd in de decennia daarvoor opgericht door Joodse ondernemers.

¹⁷⁵ Maarten Duijvendak en Bart de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2004) 542-545.

¹⁷⁶ Van der Poel, *Joodse stadgers*, 164-165, cf. De Vey Mestdag, 106-107.

¹⁷⁷ Klemann, *Nederland 1938-1948*, 235.

¹⁷⁸ Duijvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, 109.

¹⁷⁹ Bert Tammeling, 'Van uitdrager tot confectioneur' in: Tammeling (red.), *Groningen Toen* (Groningen 1981) 103-127.

Bedrijfspanen en drie verschillende situaties

De kledingfabriek van de gebroeders Sander en Theo Levie opende in 1929 een gloednieuw bedrijfspan aan de W.A. Scholtenstraat 10. Daar fabriceerden ruim 600 arbeiders regenkleding die werd verkocht onder de merknaam Santega. Het bedrijf was vóór de oorlog zeer succesvol onder de familienaam Levie. In het voorjaar van 1940 vertrokken de broers Sander en Theo Levie naar het buitenland. Ze lieten de directie van het bedrijf over aan de niet-Joodse Gerrit Burrie, sedert lang de procuratiehouder, die nu directeur werd. Op 1 maart 1941 werd het bedrijf op last van de bezettingsmacht alsnog onder beheer gesteld en kreeg het een Duitse *Verwalter*, dr. Alois Prassel. Stap voor stap breidde hij de Duitse invloed uit in de directie van het bedrijf. Bovendien gaf hij nieuwe aandelen uit, waardoor het Nederlandse belang veel minder werd. In 1942 kwam het feitelijke bezit van het bedrijf en de bedrijfspanen in handen van de *Deutsche Kleider-Werke* te Frankfurt a. Main. De directeur van dit Duitse bedrijf werd vervolgens ook directeur van Santega. Gerrit Burrie bleef weliswaar lid van de directie, maar hij kon niet voorkomen dat in 1943 en 1944 de hypotheekvrije bedrijfspanen opnieuw onder hypotheek werden gebracht. Het kapitaal dat deze hypotheek opbracht, plus de winsten over de oorlogsjaren werden vervolgens doorgesluisd naar de rekeningen van de nieuwe Duitse directie.¹⁸⁰

Vlak na de bevrijding ontvingen Sander Levie in Amerika en Theo Levie in Palestina een telegram van hun broer, de advocaat Maurits Levie: 'Geld en voorraden meegenomen – stop – machinepark intact'. Die korte schets van zaken gaf pijnlijk duidelijk de situatie van het moment weer.¹⁸¹ In dezelfde periode werd Gerrit Burrie tot beheerder van het bedrijf benoemd.¹⁸² Een goede twee jaar later sprak de Raad voor Rechtsherstel zich uit over de hypothecaire overeenkomst tussen de beheerders van de N.V. Rijnsche Handelsbank en Gebr. Levie/Santega. De Raad verklaarde de schuld nietig van Levie aan de Rijnsche Handelsbank, bestaande uit de verleende nieuwe hypotheek, de rente en provisie. Het ging hierbij om een som ter grootte van fl. 213.000,-. Onduidelijk is of het geld ooit weer volledig in het bedrijf terugvloeide.¹⁸³

De in beheerneming, het onder een *Verwalter* plaatsen en uiteindelijk de liquidatie van het bedrijf, vormden een veel voorkomende gang van zaken bij Joodse bedrijven. Toch kwam het in enkele gevallen voor dat Joodse ondernemers de Duitsers voor waren. Het confectiebedrijf Menco & Co aan de Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 112-114 werd niet door de bezetter in beheer genomen. Het bedrijfspan werd daardoor ook niet verkocht. Carel Heijman Menco trad in 1941 af als directeur en in de loop van 1941 verkochten de Joodse aandeelhouders hun aandelen aan niet-Joden.¹⁸⁴ Op 3 december 1941 stelde de commissaris-generaal van Financiën en Economische Zaken in eerste instantie alsnog een *Verwalter* aan. De firma protesteerde omdat er op dat moment op geen enkele manier nog Joodse mensen betrokken waren bij het bedrijf. De firma wist met succes het besluit om het bedrijf te liquideren aan te vechten: '*Die Selbstarisierung ist mit Vertrag von 16.2.1942 genehmigt*'. Met ingang

¹⁸⁰ NA toeg. 209.49, archief van de Raad voor het Rechtsherstel. Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971) inv. R434 Beslissing Kamer Groningen van de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel, zaak van de NV Heerenkledingfabriek voorheen Gebr. Levie, tijdelijk de naam gevoerd hebbende Heerenkledingfabrieken Santega NV contra de NV Rijnsche Handelsbank en het Nederlandsche Beheersinstituut.

¹⁸¹ E. Elias, *Driekwart honderd jaren met eer, met naald, met garen* (Groningen 1955) 22-24.

¹⁸² GA toeg. 1972, Handelsregister KvK Groningen inv. 2000665. Firma Gebrs. Levie; NV Heerenkledingfabriek Santega, 1921-1983.

¹⁸³ NA toeg. 2.09.16.09, archief NBI, beheersdossiers beginnend met de letter L, inv. 122750 Gebr. Levie Raad voor het Rechtsherstel, afd. Rechtspraak 1945-1967, Uitspraak Kamer Groningen (24/1/1947).

¹⁸⁴ De familienaam wordt zowel als Menco en Minco geschreven; beide schrijfwijzen verwijzen naar dezelfde familie. In Twente leefden de Joodse textielfabrikanten Menko en deze waren gerelateerd aan de familie Serphos-Menko te Haren.

van die dag werden de benoemingen ingetrokken.¹⁸⁵ Doordat de Joodse directie en de Joodse aandeelhouders vrijwillig uit het bedrijf waren gestapt, werd het tijdens de bezetting waarschijnlijk minder hard geraakt. Mede op grond daarvan is er na de oorlog ook geen rechtsherstel aangevraagd. Het bedrijfspand was in handen gebleven van het bedrijf en het Koninklijk besluit E100 over het herstel van het Rechtsverkeer was daarom niet van toepassing op de onroerende goederen die in bezit waren van de firma. Van het gezin van Carel Menco overleefde alleen dochter Carolina de oorlog. Na de oorlog was zij korte tijd actief als commissaris van het bedrijf.

Bij sommige Joodse bedrijven met een eigen bedrijfspand gebeurde het dat de *Verwalter* verbouwingen aan het pand had laten uitvoeren. Dit was het geval bij de 'NV. Leefsma's confectiebedrijf' kortweg 'Hama' van David Leefsma aan de Oude Boteringestraat 49. Leefsma wist de oorlog te overleven door onder te duiken bij Betty Feldmeijer, een tante van de oprichter van de Nederlandse SS, Henk Feldmeijer. De firma kreeg per 2 december 1941 de Haarlemmer Roelf Bootsma als *Verwalter*. In 1944 werd Bootsma nog vervangen door de Duitse, in Groningen gevestigde bankier, Hermann Hake die de opdracht kreeg de firma te liquideren: door het spoedige einde van de bezetting werd deze aan deze eis niet voldaan.

De verbouwingen aan het bedrijfspand die waren gefinancierd met geld van het bedrijf zorgden voor een extra conflict tijdens het proces van rechtsherstel in 1947. Leefsma wilde graag een deel ontvangen van de in zijn ogen onnodige kosten die Bootsma had gemaakt. Een onderdeel daarvan was het torenhoge salaris dat Bootsma aan zichzelf had uitgekeerd.¹⁸⁶ Daarnaast vond Leefsma ook de kosten voor de verbouwingen onnodig. Volgens de Raad voor het Rechtsherstel kon hij echter niet aannemelijk maken dat deze kosten daadwerkelijk onnodig waren geweest. De raad oordeelde dat Leefsma recht had op fl. 14.242,-, het bedrag dat Bootsma teveel aan salaris had ontvangen; alle overige vorderingen wees de raad af. De kosten voor de aanpassingen aan het bedrijfspand moest de Joodse eigenaar dan ook voor lief nemen.

Manufacturenhandel; mode, lompen en oud ijzer

In Groningen waren verscheidene Joodse mensen actief in de detailhandel. De winkels varieerden van bakkerijen, kledingwinkels, tot kantoorboekhandels. De handel in lompen en metalen was anders georganiseerd. Kenmerkend is dat deze kleine bedrijven veelal geliquideerd of door de *Verwalter* voor eigen rekening voortgezet.

Een manufacturenwinkel aan de Oosterstraat

David Simon Nathans had een winkel in kleding en manufacturen aan de Oosterstraat 7 in Groningen. In 1926 kocht en verbouwde hij dit pand in navolging van zijn broer Salomon David Nathans, die in Haren een soortgelijke winkel dreef. Waar het kon, werkten de broers samen. Beiden raakten hun bedrijf kwijt. 'Volgens schrijven van 21 november 1941 ben ik verplicht mijn zaak te sluiten. In verband hiermee is de zaak met ingang van 1 november 1941 opgeheven,' schreef Salomon David op 23 januari 1942 eigenhandig in het dossier van het handelsregister. Als zijn broer nog hoop koesterde dat zijn winkel wel kon blijven voortbestaan, dan eindigde die hoop een half jaar later. 'Op last van de Deutsche instantie, welks bericht we 21 mei 1942 ontvingen, is onze zaak met ingang van genoemde datum

¹⁸⁵ GA toeg. 1972, Handelsregister KvK Groningen inv. 2000689, NV Confectiefabriek Menco & Co, Brief van de Chef van het Bureau Arbeid van het Departement van Handel, Nijverheid en Scheepvaart (28/3/1942).

¹⁸⁶ NA toeg. 2.09.48 Inventaris archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks Bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, 1945-1967 inv. 645 Proces Verbaal van zitting Leefsma's confectiebedrijf tegen Bootsma (11/7/1947).

geliquideerd', noteerde David Simon Nathans op 26 mei.¹⁸⁷ Beide broers, hun echtgenotes en hun gezinsleden overleefden de oorlog niet.

Het pand aan de Oosterstraat werd in beheer genomen door de NGV, maar niet verkocht. Wat voor winkel daar tijdens de oorlog zat, is onbekend. In 1946 vestigde zich hier een audicien, die vier jaar later het pand kocht. De winkel van Salomon David Nathans op de hoek van de Kerkstraat in Haren werd reeds in 1943 door de NGV verkocht. Voor beide panden volgde na de oorlog een minnelijke regeling tot Rechtsherstel. De verschillende percelen bouw- en weiland die de broers bezaten als beleggingsobject werden tijdens de oorlog gekocht, onder anderen door de gemeente Haren. Ook in dit geval vond rechtsherstel plaats ten gunste van de erfgenamen uit de (schoon)families.¹⁸⁸

Handel in metaal, lompen en oud papier

Op verschillende plaatsen rond het oude centrum van de stad waren Joodse kooplieden gevestigd, gespecialiseerd in de handel in metaalwaren, lompen en oud papier. Belangrijke bedrijven waren die van Salomon Simmeren, 'handel in oude en nieuwe metalen, machinerieën en gereedschappen' en die van Siemon Jacobs. Beiden bezaten bij het centrum gelegen pakhuizen, opslagplaatsen en werkplaatsen (soms fabriek genoemd) waar goederen werden bewaard, gesorteerd en bewerkt. Hier werkten enkele tientallen mensen. In het eerste oorlogsjaar vond registratie van de bedrijven plaats en vervolgens werd bij elk een *Verwalter* benoemd. Bij Jacobs kwam in juni 1941 als *Verwalter* George Wunderink, die in Utrecht een vergelijkbaar bedrijf voerde.¹⁸⁹ Zijn taak was aanvankelijk het liquideren van het bedrijf van Jacobs, maar spoedig zette hij het zelf voort. De groeiende schaarste aan grondstoffen had inmiddels het belang van deze handel bewezen.

Bij Simmeren was de ontwikkeling vergelijkbaar. Hier werd de Duitse ingenieur Heinrich Böddiker uit Apeldoorn bewindvoerder, ook met het doel het bedrijf te verkopen. Vanaf 1 maart 1943 zette hij echter de onderneming voor eigen rekening voort. Hij kocht daarbij de bedrijfspanden en woonhuizen aan in de Koornbrandergang en de Prinsenstraat, volgens het kadaster (onder beheer) van de NGV. Direct na de oorlog werd door het Militair Gezag een nieuwe bewindvoerder aangesteld, die september 1945 weer plaats maakte voor een lid van de familie Simmeren, waarna in 1948 voor het bedrijf en 1952 voor de panden rechtsherstel volgde.¹⁹⁰ Ook voor het bedrijf van Jacobs vond rechtsherstel plaats. Hier waren de bedrijfspanden in gebruik gebleven en niet verkocht. Het eigendom van dit bedrijf kwam bij de dochter van Siemon Jacobs, Bertha Aleida Jacobs. Bij de Raad voor het Rechtsherstel werd een beroepsprocedure ingesteld over de verrekening van de grote kosten die de *Verwalter* zou hebben gemaakt. De familie werd daarbij niet in het gelijk gesteld.¹⁹¹

De veehandel

Op veel plekken in de gemeente waren veehandelaren actief, volgens het adresboek van 1940 in totaal zeker dertig. Bekend waren onder meer de broers Marcus, Jozef Marcus met een bedrijf aan het Binnen Damsterdiep en Philippus Marcus met een bedrijf in Noorddijk. Ook diverse leden van de

¹⁸⁷ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK Groningen, inv. 2002161, S. Nathans. Handel in manufactures, 1921-1943.

¹⁸⁸ Zie bijlage, tabel 1 met panden en percelen.

¹⁸⁹ *Nederlandse Staats Courant* (17/6/1920), vennoot bij de firma A. Koldewijn te Utrecht met als doel heeft het drijven van den handel in lompen en metalen en aanverwante artikelen.

¹⁹⁰ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 200611, Koornbrandersgang bij de (Rademarkt/Herebinnensingel) en verschillende panden aan de Prinsenstraat.

¹⁹¹ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2004915 S. Jacobs, handel in lompen, oude metalen, gummi, beenderen en koehoornen, 1924-1948, akteletter aa, Vonnis Raad voor het Rechtsherstel Groningen (22/10/1947).

families Goslinski, Van Gelder, Pais, Van Dam en Van Hasselt waren actief in deze branche. De bedrijfstak was belangrijk in Groningen en direct verbonden met de veemarkt, een van de drie grootste in het land. Veehandelaren bezaten meestal onroerend goed, een woonhuis of bedrijfspand en ook landerijen rond de stad om vee tijdelijk te stallen. Een enkeling, zoals Philippus Marcus, pachtte ook land van boeren of van de gemeente.¹⁹² De handel in kalveren was het belangrijkste op de veemarkt in Groningen. Boeren brachten het vee naar de markt en de handelaren bevoorraadden de vleesverwerkende industrie en de markten elders in het land. Vaak leverden zij ook aan slagerijen.

De specifieke vraag van de Joodse consument naar koosjer vlees was uiteraard hier een belangrijk onderdeel. Ook waren velen actief in nevensectoren: de worstenmakerij, de handel in huiden en vellen, de darmslijperij. In het najaar van 1940 maakte het verbod op ritueel slachten een einde aan de markt voor koosjer vlees. Een jaar later (VO 138/1941) werd aan Joodse handelaren de toegang tot de veemarkt onttrokken. Hun landerijen werden in hetzelfde jaar gedwongen verkocht. Het verdrijven van Joodse handelaren van de veemarkt bood kansen aan niet-Joodse handelaren. Uit de dossiers van de Kamer van Koophandel blijkt dat de Joodse veehandel werd gestopt of overgenomen. Na de oorlog probeerde slechts een enkeling het eigen bedrijf of het bedrijf van familie voort te zetten.

Eén van de veehandelaren in Groningen was Jozef Marcus.¹⁹³ Hij bezat een bedrijfspand aan het Binnen Damsterdiep 22a.¹⁹⁴ Vanuit dit bedrijf importeerde en exporteerde hij vlees en aanverwante artikelen. Op 17 juli 1939 overleed hij en nam zijn zoon Adolf Marcus de zaak over. Het bedrijf ging verder als firma. In 1940 werd het bedrijf stilgelegd en in januari 1944 op last van de *Omnia-Treuhandgesellschaft* geliquideerd. Wat de Omnia onderscheidt van de NAGU is dat het voornaamste doel van de Omnia was om bedrijven te liquideren in tegenstelling tot de NAGU, die tot doel had bedrijven te verkopen. Rechtsherstel is na de oorlog aangevraagd voor de firma door Carel Marcus; in 1948 werd besloten de liquidatie van de firma ongedaan te maken en deze opnieuw in te schrijven in het handelsregister.¹⁹⁵ Ook het pand aan het Binnen Damsterdiep was onder beheer van de NGV en bleef gedurende de bezetting onverkocht. Later kwam het tot verkoop en werd de opbrengst in kleine parten van 1/144 verdeeld over erfgenamen die verspreid woonden in het hele land.

In verscheidene dossiers bij de Kamer van Koophandel van Joodse veehandelaren zijn zulke patronen te herkennen. Tijdens de oorlog werd het bedrijf op grond van verordening 48/1941 geliquideerd, een proces dat tot in 1944 kon duren. Na de oorlog vond geregeld rechtsherstel plaats en werden bedrijven opnieuw ingeschreven. Zo ook bij Mozes Goslinski, die het pand Binnen Damsterdiep 60 in bezat, waar hij een groothandel in vleeswaren had. Uit het adresboek van 1943 lijkt het of dit nog steeds het adres is van de Firma Goslinski, maar het bedrijfspand is volgens de *Verkaufsbücher* reeds in oktober 1942 verkocht aan S. Kruidhof, die een slagerij en winkel in vleeswaren, margarine en groenten-conserven had in de stad.¹⁹⁶ Formeel werd het bedrijf van Goslinski op 18 januari 1944 geliquideerd. In november 1945 vroeg Mozes Goslinski, die de oorlog had overleefd, een herinschrijving in het handelsregister aan. Ook het bedrijfspand aan het Binnen Damsterdiep kwam weer in zijn handen. In 1948 overleed hij en zette zijn zoon de firma nog tot 1953 voort.¹⁹⁷

¹⁹² Marcus pachtte gronden van de gemeente vóór 1 november 1948. GA, toeg. 1492 Gemeente Noorddijk 1940 – 1968, inv. 17 Besluitenlijsten van B&W 1949, vergadering (3/3/1949) volgnr. 34.

¹⁹³ Kadastrale Leggerartikel Groningen 29620.

¹⁹⁴ Kadastrale gemeente Groningen Perceelnr. G.5131.

¹⁹⁵ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2000828 firma J. Marcus, 1928-1948.

¹⁹⁶ Adresboek Groningen 1943: 593, GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2012347 S. Kruidhof Slagerij, winkel in vleeswaren, margarine, groenteconserven.

¹⁹⁷ GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2001656 M.H. Goslinski, 1921-1953.

Uit een brief van de directeur van het openbaar slachthuis aan Cort van der Linden valt op te maken dat soms werd geprobeerd Joodse werknemers hier aan het werk te houden. De directeur schreef dat hij hoopte Nico van Gelder en Kees Marcus toegang tot het slachthuis te mogen blijven verlenen. Het antwoord van de burgemeester was bevestigend noch ontkennend. Cort van der Linden herhaalde in zijn brief wat de voorwaarden waren waaraan personen moesten voldoen, een impliciet maar toch helder antwoord.¹⁹⁸

Cafés en logementen bij de Veemarkt

Rond de Groninger veemarkt waren veel horecazaken: het adresboek voor Groningen uit 1940 noemt een tiental binnen enkele honderden meters van de markt. Het café-logement van Levie Gans, op Veemarktstraat 10, bevond zich op de hoek van de Meeuwerderweg en de Veemarktstraat. Het hotel van diens broer David Gans was om de hoek gevestigd op de Meeuwerderweg 4-6, met schuin daar tegenover op nummer 1 de café-slijterij 'de oude Tjalk' van A. B. Walker. Daar vlakbij dreef J. Cohen-Nieweg een koffiehuis aan de Veemarktstraat 19. De beide broers Gans waren kort voor de oorlog overleden, David Gans in 1937 op 80-jarige leeftijd en broer Levie Gans in januari 1940 op 76-jarige leeftijd.

Het café aan de Veemarktstraat 10 werd voortgezet door de weduwe Mietje Henriëtte Gans, in 1906 met Levie Gans gehuwd. De weduwe Gans-Gans werd op 12 november 1942 in Westerbork ingeschreven en op 3 december 1942 in Auschwitz vermoord. Volgens de administratie van de Kamer van Koophandel werd haar café op 3 november 1943 onder het beheer gesteld van de *Omnia-Treuhandgesellschaft*.¹⁹⁹ Doel was liquidatie en verkoop van de panden en het te gelde maken van de waardevolle tapvergunning. Reeds eerder, in april 1943 meldde een zekere De Haas aan de zaakwaarnemer van de Omnia, R. Winterberg te Leeuwarden, dat hij de tapvergunningen van de Meeuwerderweg en de Veemarktstraat voor elk fl. 3000,- had verkocht, onder meer aan de uitbater van het restaurant 'Lido' aan de Grote Markt 40. Volgens afspraak zou hem dat 10%, dus fl. 600,- opleveren. De stad Groningen kende een gelimiteerd aantal vergunningen voor het slijten van alcoholische dranken en dat maakte deze vergunningen zeer gewild en waardevol. Een verwarrend detail bij de transactie bleek toen de vergunning van het café aan de Veemarktstraat 10 een Verlof A (zwak-alcoholische dranken) betrof en dus niet heel waardevol was. Bovendien meldde het gemeentebestuur van Groningen dat dit verlof A van de weduwe Levie Gans was vervallen per 1 mei 1943 'wegens niet betaling van het verschuldigde verlofrecht'.²⁰⁰ De vergunning van het Koffiehuis, Veemarktstraat 19 van Cohen-Nieweg bleek wel een volledige tapvergunning te zijn, zo werd in de correspondentie gesteld. De transactie kon worden afgerond.²⁰¹

¹⁹⁸ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 36 deel 2. Aanmeldingsplicht voor personen van Joodschen bloede, briefwisseling tussen P. Cort van der Linden en de directeur van het openbaar slachthuis J. Goedhart (17/9/1941) en (29/9/1941).

¹⁹⁹ GA Handelsregister KvK 2007285 L. Gans; Wed. L. Gans, 1927 – 1944; NIOD, 94F, OMNIA inv. 3256, brief 26/6/1944, R. Winterberg *an Wirtschaftsprüfstelle Arnheim*.

²⁰⁰ NIOD 94F, OMNIA, inv. 3256, brief (5/4/1944), no 4189 bericht op schrijven (30/3/1944) nopens Marktcafé bedrijf wed. L. Gans, getekend door J.H. Diephuis en L. Dekker.

²⁰¹ NIOD, 94F, OMNIA, inv. 3256, brief (18/4/1943) J.N.A.M. de Haas aan J. Fik referent für sociale Fragen; brief (20/5/1944) J.N.A.M. de Haas aan R. Winterberg, Omnia Leeuwarden 19; brief (22/6/1944) Dijkstra aan Winterberg.

Hotel-restaurant D. Gans aan de Meeuwerderweg 4-6 (privécollectie Van Hasselt)

Winterberg, de zaakwaarnemer van Omnia, bezocht in maart 1944 het pand Veemarktstraat 10. Hij meldde in een verslag dat het geheel een kleinschalige en onaanzienlijke indruk maakte. Het pand werd inmiddels bewoond door *arischen Mieteren*. Het pand was ontdaan van het café-interieur, de *Einsatzstab Rosenberg*, de Duitse organisatie die panden leeghaalde, was hier niet meer nodig. Een buurvrouw meldde dat de *Wehrmacht* de caféinventaris reeds maanden eerder had meegenomen. Het verslag van de *Verwalter* meldt dat het banksaldo van fl.3,48 was overgemaakt naar Lippmann, Rosenthal & Co. Er werden verder geen voorraden, geen vorderingen en geen waardepapieren aangetroffen. De liquidatie van het bedrijf kon als voltooid worden beschouwd. Er resteerde een hypotheekschuld van fl. 3000,-.²⁰²

Inmiddels werden de panden door de NGV beheerd en verhuurd. Zij bleven gedurende de oorlog onverkocht. De panden van weduwe Gans aan de Veemarktstraat werden bewoond, dat van Cohen-Nieweg werd voor fl. 660,- per jaar verhuurd als kantoor en in januari 1957 namens de erfgenamen Cohen-Nieweg publiekelijk verkocht. De gemeente kocht deze panden.²⁰³ Hotel Gans aan de Meeuwerderweg 4 werd in 1949 gekocht door het echtpaar Simon Jacob Walker en Catherina Witlox, de exploitanten van het café aan de overkant op de Meeuwerderweg 1. Het hotel Gans bleef in gedeelten verhuurd: het adresboek voor Groningen uit 1950 meldde zes verschillende bewoners.²⁰⁴

²⁰² NIOD 94F, OMNIA, inv. 3256 (26/6/1944) Winterberg *an Wirtschaftsprüfstelle Arnheim*.

²⁰³ *NvvhN* (5/1/1957) 'Publieke verkoping', leggerartikel Groningen 21868.

²⁰⁴ *NvvhN* (24/9/1949) Advertentie, leggerartikel Groningen 37009.

Afronding

Joodse ondernemers waren in Groningen actief in veel verschillende bedrijfstakken. In dit hoofdstuk is gekeken naar enkele Joodse ondernemers die een eigen bedrijfsperceel hadden en actief waren in de confectie-industrie, detailhandel, veehandel of horeca. Het lot van de bedrijven kon twee kanten op. De voor de bezetter belangrijke, *kriegswichtige* bedrijven werden onder beheer gesteld en verkocht, indien daarvoor belangstelling bestond, om tijdens de bezetting door te kunnen gaan met produceren. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Joodse kledingfabrieken en na verloop van tijd ook bij de verwerking van oude metalen en lommen. Liquidatie is het lot dat bedrijven wachtte die niet belangrijk voor de oorlog waren. Tijdens dit liquidatieproces werden de eventuele schuldeisers tegemoet getreden en de kapitaalgoederen verkocht.

Na de oorlog heeft in veel gevallen rechtsherstel plaatsgevonden. Soms waren de beheerders de oorspronkelijke Joodse eigenaren nog grote geldbedragen verschuldigd omdat ze zichzelf te hoge lonen hadden uitgekeerd, winsten uit het bedrijf hadden gehaald en privéuitgaven op de rekening van het bedrijf hadden gezet. Bij de Levie-Santega textielfabriek zadelde de nieuwe Duitse eigenaar het bedrijf op met een grote hypotheekschuld.

Het gemeentebestuur kocht tijdens de bezetting geen bedrijfspanden en speelde, anders dan de Kamer van Koophandel, geen directe rol bij de economische vervlechting. Wel was de gemeente uit hoofde van haar taak actief bij het verlenen en handhaven van vergunningen en het uitvoeren van (ook Duitse) verordeningen.

Philip Marcus - veehandelaar in Noorddijk

Philip Marcus (1876-1944) was een vermogende Joodse veehandelaar, commissionair en exporteur, voor de oorlog wonende te Noorddijk. Hij werd geboren in 1876 als de derde zoon van Abraham Marcus en Mietje Graveur. Als kind van een poelier groeide hij op in de Kustersgang te Groningen. Rond zijn dertigste werkte hij in de Folkingestraat (nummer 45) als uitbater van een 'Elektrische Vleeswaren en Worst Fabrik'.²⁰⁵ Dit pand was eigendom van Salomon Nieweg. Vanuit dit pand kocht hij vee, verwerkte dit tot consumptiegoed of verkocht het verder. Dit paste binnen de economische rol die Groningen had in relatie tot het omliggende agrarische land. Groningen kende immers grote veemarkten en veel mensen waren werkzaam in de vleesverwerkende industrie.

In 1901 trouwde Philip met Frouke Blok (1880-1963), dochter van Jacob Blok en Berendje Gudema. In 1903 kregen zij een zoon, Bram, en een jaar later kwam daar een dochter, Dina genaamd. De zoon was vernoemd naar Philips vader. Philip verstond zijn vak en werkte hard. Het bedrijfje floreerde, in 1910 adverteerde hij zijn waren tot in Limburg.²⁰⁶ In 1913 probeerde hij een slagerij te beginnen in Roden. Hij vroeg bij de lokale instantie een vergunning aan en kocht het beklemmingsrecht van een stuk land.²⁰⁷ Hij kreeg de vergunning echter niet, en ook in hoger beroep werd de aanvraag afgewezen.²⁰⁸ In plaats daarvan kocht hij van zijn zwager, Zadok Blok (1875-1955), het hoekpand Rademarkt 19.²⁰⁹ In 1916 verhuisde de familie naar een statiger pand aan de Radesingel 22, dit huurde hij echter. Om onbekende redenen zette Philip Marcus al zijn onroerend goed in 1917 te koop. Het hoekpand werd aangekocht door de gemeente en zijn andere bezittingen kwamen weer toe aan zijn zwager.

Philip was begonnen met het exporteren van vee. Zo verkocht hij Nederlandse runderen naar onder meer Engeland en Duitsland.²¹⁰ In 1923 verstuurde hij verkochte runderen naar Tsjecho-Slowakije.²¹¹ De aard van het bedrijf veranderde daarmee. Philip richtte zich minder op de productie en verkoop van consumptiegoederen en meer op de handel in vee. Zo reed hij langs de lokale veemarkten in de provincie en kocht vee voor de slagerijen in de stad. Daarnaast adverteerde hij voor veevoer en verkocht grote aantallen handkarren, rijtuigen en wagens in samenwerking met enkele handelspartners.²¹² Deze verandering van slager naar grossier en exporteur betekende dat de familie niet langer in de stad hoefde te wonen. In 1925 verhuisde het gezin dan ook opnieuw, ditmaal naar een boerderij aan het Damsterdiep te Oosterhoogebrug (A189) in de gemeente Noorddijk.²¹³ Het perceel bestreek 1575 m² en bevatte een huis en een grote schuur aan de achterkant van het perceel. Vermogende Joodse stadsgeschiedenis vestigden zich vaak buiten de directe omgeving van de synagoge, en onderhielden zo een uitgebreider en gevarieerder sociaal netwerk.²¹⁴

Het lijkt erop dat Philip en Frouke een vrijzinnigere invulling gaven aan hun Jodendom. De slagerij was ook op zaterdag (sabbat) open.²¹⁵ Op vooroorlogse lijsten van bestuurders en functionarissen van Joodse verenigingen ontbreken de namen van Philip en Frouke.²¹⁶ Ze speelden

²⁰⁵ Kadastrale Gemeente Groningen Sectie I perceel 3538.

²⁰⁶ *Limburger Koerier* (9/3/1910) Advertenties.

²⁰⁷ Kadastrale Gemeente Roden L1278.

²⁰⁸ *Algemeen Handelsblad* (9/10/1913) Binnenland - Raad van State.

²⁰⁹ Kadastrale Gemeente Groningen legger 20738.

²¹⁰ De Vey Mestdag, *De Joodse Inwoners* IIa, 51.

²¹¹ *NvhN* (12/5/1923) Advertenties.

²¹² *NvhN* (13/6/1922) Advertenties.

²¹³ *NvhN* (29/6/1925), Ingezonden mededelingen.

²¹⁴ Van der Poel, *Joodse Stadsgeschiedenis*, 75.

²¹⁵ *NvhN* (23/5/1913), Advertenties.

²¹⁶ De Vey Mestdag, *De Joodse Inwoners* IIa, 375-390.

blijkbaar geen grote rol binnen de Joodse gemeente. Het gezin had ook enkele renpaarden, en iedere zondag reisden ze af naar het Familiehôtel in Paterswolde.²¹⁷ In 1935 brak voor de familie een nieuwe fase aan. Bram Marcus trouwde met Groningse Bertha Meijer. Dina trouwde een jaar later met Julius Isodoor Meijer uit Meppel. Philip was inmiddels de zestig gepasseerd en bezig zijn bedrijf over te dragen aan Bram. In 1938 verleende hij zijn zoon een volmacht om namens het bedrijf te handelen.²¹⁸

Philip Marcus' kennissenkring reikte tot buiten de stad. Tijdens de oorlog kon hij rekenen op enkele hem goed gezinde boeren. Frouke dook onder bij Jan de Vries, wonende aan de Noorderdwarsvaart in Drachten; Philip Marcus dook onder bij Jan Veenstra in de Pastoriewijk in Drachtstercompagnie. Hier overleed Philip Marcus op 17 september 1944 op 68-jarige leeftijd. Eén van de problemen van de illegaliteit was wat er moest gebeuren met een stoffelijk overschot. Volgens zijn vrouw werd hij 'aldaar in het land begraven'.²¹⁹

Het vee dat Philip Marcus bezat, werd in het geheim bij de kudde van een ander gevoegd. Dit zou zijn gedaan door D. Veenstra, ook uit Drachtstercompagnie. Zowel deze Veenstra als zijn zoon werd tijdens een bezoek aan Groningen aangehouden onder verdenking van het onderbrengen van vee. Ze werden tevens verhoord over de verblijfplaats van Philip Marcus.²²⁰ Het huis in Oosterhoogebrug werd op 6 september 1943 gekocht door Harm Koens. Een krant rapporteerde dat het een Duitser betrof, luisterend naar de naam Kunz.²²¹ Het ging hier echter om een Nederlandse veehouder die ook voor de oorlog woonde in Oosterhoogebrug (A201). Tijdens de oorlog was Koens groepscommandant bij de Landwacht.²²²

Harm Koens werd na de oorlog gedetineerd en veroordeeld; hij zou onder andere gewapende huiszoekingen hebben verricht en arrestanten naar het Scholtenhuis hebben gebracht.²²³ De rechter veroordeelde Koens tot de geëiste 12 jaar en een levenslange ontzetting uit het kiesrecht. Bij de rapportage van zijn rechtszaak werd zijn aankoop van een Joods pand niet genoemd. In 1946 betrokken Froukje Blok en Bram Marcus opnieuw het huis in Oosterhoogebrug, nu met het adres Rijksweg 28. Bram hield de traditie in stand en ook hij bezocht iedere zondag het Familiehôtel.²²⁴ Het uitschrijven van het bedrijf van Philip Marcus uit de handelsregisters werd op 4 juni 1948 teruggedraaid.²²⁵ Het eigendomsrecht van het huis in Oosterhoogebrug en dat van de Groningse familie Meijer aan het Gedempte Zuiderdiep 51 kwam pas in 1951 aan de familie Marcus toe, in beide gevallen via een minnelijke regeling.²²⁶

²¹⁷ *Nvhn* (7/8/1922) Sport – Paarden-concours te Drachten en De Vey Mestdag, *De Joodse Inwoners* IIa, 48.

²¹⁸ *Nvhn* (19/12/1938) Handelsregister – Wijzigingen.

²¹⁹ L.O. Friesland Formulier Registratie Onderduiking Frouke Marcus-Blok.

²²⁰ *Nvhn* (18/11/1946) 'Brief van een anti'.

²²¹ *Overijsselsch Dagblad* (3/12/1946) 'Verraad om een schuur'.

²²² *Nvhn* (9/8/1950) 'Landwachters in cassatie'.

²²³ *Nvhn* (9/1/1950) 'Bijzondere Strafkamer – Wild-West in Ten Boer'.

²²⁴ De Vey Mestdag, *De Joodse Inwoners*, IIa 48.

²²⁵ NA 2.09.48 Dossier 636.

²²⁶ Kadastrale Gemeente Groningen Sectie I Perceelnr. 4070, leggerartikelen 32122, 35378, 37632.

5. Vastgoed Joodse Gemeente Groningen

De Joodse gemeente, officieel Nederlands Israëlitische Gemeente Groningen geheten, zag na de oorlog weinig toekomst in Groningen. Het ledental was daartoe te gering, de lege plekken in de synagoge en de Folkingestraat waren te opvallend. Velen die de bezetting hadden overleefd, besloten niet in Groningen te blijven, maar te vertrekken. Net als bij de overige Joden in Nederland werd de blik van de Groninger Joden na de oorlog meer over de grens gericht. Lagen er elders niet meer mogelijkheden, zoals in de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, Argentinië of Palestina (Israël)? Was het niet beter elders opnieuw te beginnen en de pijnlijke herinneringen aan het verleden zoveel mogelijk te vermijden? Zo liep het toch al geringe ledental van de Joodse gemeente – 239 leden in 1948 – elk jaar verder terug. Tussen 1948 en 1951 verminderde het zelfs met een kwart.²²⁷ Een groot deel van deze achterblijvers stond ver af van de Joodse religie, daar zij vaak gespaard waren door een ‘gemengd huwelijk’. De Joodse gemeenschap was in dat opzicht ook geen geslonken replica van de vooroorlogse. Door een gemengd huwelijk werden de overlevingskansen immers vergroot evenals door de mate van secularisatie (meer niet-Joodse kennissen en vrienden) en de financiële mogelijkheden, bijvoorbeeld om een onderduikplaats te bekostigen. De geloofsgemeenschap was veranderd in een lotsgemeenschap.

Begin jaren vijftig werden de voornaamste panden van de Joodse gemeente verkocht, waarbij de opbrengsten van deze verkoop elders werden geïnvesteerd. Het meest kenmerkende gebouw van Joods Groningen was de hoofdsynagoge in de Folkingestraat. Dit gebouw was eind 1943 op last van de Duitse bezetter gesloten en diende vanaf dat moment onder andere als opslagplaats voor geconfisqueerde radio's, die op de vrouwengalerij rijen hoog stonden opgestapeld. Ook metalen en andere goederen die de Duitse bezetter kon gebruiken voor de oorlogsindustrie vonden hier hun tijdelijke bestemming.²²⁸ Waar in andere plaatsen in Nederland alleen al in 1941 veertien aanslagen werden gepleegd op synagogen, gebeurde dit in Groningen niet en kwam de hoofdsynagoge de oorlog ongeschonden door.²²⁹

Gedurende de bezetting waren de Thorarollen verborgen in de kluizen van de Rotterdamsche Bank, die achter de Der Aa-kerk lag. Kort na de bevrijding werden deze teruggebracht naar de sjoel. Een enkele dienst werd er toen nog gehouden onder leiding van een Canadese legerrabbin en op 24 augustus 1945 vond er zelfs een huwelijk plaats tussen Irene Hertog en Erich Siegfried Grünwald, die de oorlog in de onderduik wisten te overleven.²³⁰

De jeugdsynagoge aan de Folkingedwarsstraat, of jeugdsjoel zoals de gangbare term luidt, was net aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog in gebruik genomen met het oogmerk ook jongeren in de toekomst bij het Jodendom betrokken te houden. Bij de jeugdsjoel hoorden ook een secretarie en enkele vergader- of klaslokalen. De feestelijke opening van deze kleine jeugdsjoel, die ruimte bood aan 114 mannen en 97 vrouwen, vond plaats op 31 maart 1940. Na de bezetting zou de sjoel groot genoeg blijken voor de gehele Joodse gemeenschap, wat niemand destijds kon bevroeden.²³¹

²²⁷ GA toeg. 368 Archiefbescheiden Nederlands Israëlitische Gemeente Groningen (NIG), 1945-ca 1970 inv. 24. Jaarverslag over 1951 van NIG Groningen. Ter illustratie: in 1951 emigreerden 24 leden.

²²⁸ Stefan van der Poel, *100 jaar Folkingestraat-synagoge 1906-2006* (Groningen 2006) 15.

²²⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 239-240. Hieronder vallen ook aanslagen op de synagoge in Assen (23/7/1941) en op de synagoge in Emmen (16/8/1941).

²³⁰ Van der Poel, *Joodse stadgers*, 151.

²³¹ Van der Poel, *Joodse stadgers*, 152.

Onroerend goed

De Joodse gemeente bezat naast beide synagogen een rabbinaatshuis (op de hoek van de Folkingestraat en de Nieuwstad), twee panden in de Folkingedwardsstraat (nummer 18 en 20) en drie begraafplaatsen aan respectievelijk de Bloemsingel (Jodenkamp), de Moesstraat en Winsumerstraatweg (tegenwoordig Iepenlaan). Op de laatste begraafplaats stonden ook een woning en een reinigingsgebouwtje.²³² Verder waren er gebouwen die aan de Joodse gemeenschap ten goede kwamen, maar in eigendom waren van afzonderlijke stichtingen: Ets Haïm (het studiehuis) in de Folkingestraat en Beth Zekenim (het Oudeliedengesticht) aan de Schoolholm.²³³ Voor vrijwel al het onroerend goed gold dat het tijdens de oorlogsjaren door de Duitse bezetter werd gebruikt, beheerd of (deels) vernield. Een enkel gebouw werd vrijwel ongemoeid gelaten: dit gold bijvoorbeeld voor Ets Haïm.

Op 10 januari 1944 stuurde commissaris der provincie Groningen Staargaard een schrijven aan de burgemeesters in de provincie Groningen over 'joodsche vereenigingen' inclusief Joodse gemeenten. Hierin verzocht hij de burgemeesters 'goedkeuring te willen hechten aan overdracht om niet van de joodsche begraafplaatsen, met daarbij behorende gebouwen, en verkoop tegen de grondwaarde volgens taxatie van de synagogen en dergelijke aan de gemeenten, waarbinnen de onroerende goederen zijn gelegen (...) De gemeentebesturen kunnen zich te dezer zake wenden tot den genoemden Commissaris of tot zijn vertegenwoordiger, den heer P.W. Comello, Binnen Damsterdiep 64a.'²³⁴ Dit was vermoedelijk het startsein voor de gemeente Groningen om daadwerkelijk eigendommen van de Joodse gemeente en Joodse verenigingen aan te kopen of over te nemen. Op 21 februari 1944 volgde een vervolgbrief waarin Staargaard aankondigde dat 'een algemene regeling in voorbereiding is'.²³⁵

Op 14 augustus 1944 ging er namens de burgemeester Tammens een bericht naar Petrus Comello, vertegenwoordiger van de commissaris voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Het bericht was ondertekend door secretaris Dekker (die eerder fungeerde als tijdelijk opvolger van burgemeester Cort van der Linden) en wethouder H.J. Diephuis. Hierin werd gemeld dat de notaris de akte van overdracht aan de gemeente van de twee percelen (Schoolholm 20 en het stuk land aan de Winsumerstraatweg – waarover later meer) in gereedheid zou brengen. Comello werd uitgenodigd om op 22 augustus om half 11 naar het stadhuis te komen om te praten over de aankoop van andere eigendommen van de Joodse gemeente: 'In antwoord op Uw desbetreffende verzoek bericht ik U verder, dat ik U voor een bespreking van de door U bedoelde overdracht van andere eigendommen van de Ned. Isr. Gemeente gaarne ten Stadhuize zal ontvangen.'²³⁶ Of deze ontmoeting heeft plaatsgevonden, is onduidelijk daar er geen documenten in de archieven zijn teruggevonden. Wel zal de ontvanger van deze brief geconcludeerd hebben dat de toenmalige gemeente de aanschaf van meer onroerend goed van de Joodse gemeente overwoog.

²³² Kadastrale legger Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) (873).

²³³ Kadastrale legger Ets Haim (13870); kadastrale legger Beth Zekenim (27316).

²³⁴ Archief Veendam Dossier Staargaard.

²³⁵ Archief Veendam Dossier Staargaard.

²³⁶ GA toeg. 1902 Archief Secretarie Gemeente Groningen inv. 611.

REC.
afschrift.

Nr. 9633. 20/8/44

Bericht op schrijven van 7 Aug. 1944. den 14en Augustus 1944

Maar aanleiding van nevensvermeld schrijven deel ik U mede, dat ik thans den heer Jhr A.J.B. Verheijen, die dit jaar als notaris voor de gemeente fungeert - heb uitgenoodigd de akte van overdracht aan de gemeente van de percelen D nr. 2393 en I nr. 4087 in gereedheid te brengen en het concept daarvan tevoren aan mij ter beoordeeling toe te zenden.

In antwoord op Uw desbetreffend verzoek bericht ik U verder, dat ik U voor een bespreking van de door U bedoelde overdracht van andere eigendommen van de Ned. Ier. Gemeente gaarne ten Stadhuis zal ontvangen op Dinsdag den 22en Augustus a.s. des voormiddags te 10½ uur.

De Secretaris: De Burgemeester,
(get.) L. Dekker Namens dezen de Wethouders:
(get.) H. J. Diephuis.
Voor aansluitend afschrift,
De Secretaris der gemeente Groningen:
den heer P.W. Comello
Binnen Damsterdiep 64a
te GRONINGEN.

Brief van B&W aan P.W. Comello (14/8/1944) (GA toeg. 1902, inv. 611)

Rechtsherstel

De schade die was aangericht tijdens de bezetting of bij de bevrijding van de stad werd kort na de bezetting veelal vergoed. Tot 31 maart 1947 konden er vorderingen worden ingediend bij het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) en wel bij het Bureau Bijzondere Beheren te Rijswijk. Reeds eind 1945 werd schade door het nieuwe bestuur van de NIG Groningen gemeld en kort daarop werd een bedrag van in totaal fl. 36.825,- uitgekeerd voor herstelwerkzaamheden aan de hoofdsynagoge, de jeugdsynagoge, Ets Haïm, en de beide begraafplaatsen.²³⁷ Architectenbureau Kuiler & Drewes uit Groningen-Appingedam kreeg de opdracht de werkzaamheden aan de beide synagogen uit te voeren. Het was vooral advocaat N.J. Polak, opnieuw gevestigd aan de Oude Boteringestraat die veel juridisch werk voor de Joodse gemeente verrichtte, zo blijkt uit de archieven.²³⁸ De gemeente Groningen speelde bij deze restitutie geen rol van betekenis; het rechtsherstel gebeurde op landelijk niveau.

²³⁷ GA toeg. 368 NIG Groningen inv. 236 dossier Kuiler & Drewes (13/2/1948).

²³⁸ GA toeg. 368 NIG Groningen inv. 240-245, stukken betreffende rechtsherstel, wederopbouw en molest 1943-1952.

Formeel gesproken waren de eigendommen van de NIG overgegaan op de staat, zo valt ook in het kadaster te lezen.²³⁹

De synagoge werd te koop gezet en in 1952 verkocht aan de Chemische was- en ververij Astra.²⁴⁰ Het ernaast gelegen rabbinaatshuis kwam eveneens in handen van de wasserij nadat het in de voorgaande jaren als bordeel had gefungeerd onder de naam 'Playboy Club Groningen'.²⁴¹ De twee huizen (nummer 18 en 20) die naast de jeugdsjoel lagen en die tevens in bezit waren van de Joodse gemeente, werden tijdens de oorlog, zo blijkt uit de kadastrale gegevens, noch verkocht, noch onder beheer gesteld.

Joodse begraafplaatsen

Tijdens de oorlog bezat de Joodse gemeente een begraafplaats aan de Winsumerstraatweg; de oudere begraafplaatsen aan de Bloemsingel (het Jodenkamp) en die aan de Moesstraat werden niet meer gebruikt. In 1944 werd de begraafplaats aan de Winsumerstraatweg geconfisqueerd. De *Verwalter* over het onteigende bezit werd Petrus Comello, die deze functie uitoefende namens Hans Werner Müller-Lehning, de commissaris voor Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen.²⁴² Comello liquideerde de Joodse gemeente en de Vereniging Beth Zekenim. Een perceel van 58 aren groot, dat gereed gemaakt was om toegevoegd te worden aan de begraafplaats, werd aan de gemeente Groningen verkocht. Op 4 december 1944 zette burgemeester Tammens hiertoe zijn handtekening. Voor fl. 1500,- werd het perceel aangekocht evenals een pand van Beth Zekenim voor fl. 3500,-. Het stuk land zou gebruikt worden voor volkshuisvesting. In 1946 volgde rechtsherstel, waarbij de gemeente Groningen fl. 5687,- betaalde, gebaseerd op de toenmalige grondprijs en de in 1938 gemaakte kosten door de Joodse gemeente.²⁴³

Op 17 juli 1945 verzocht de voorlopige commissie van het NIG in een brief aan het college van B&W om gemeentelijke steun bij het onderhoud van de Joodse begraafplaatsen. '(...) Gelijk bij onderzoek is gebleken, heeft de bezetting de Joodsche begraafplaats aan de Moesstraat niet ongeschonden gelaten. De verwaarloozing van deze begraafplaats, die onvermijdelijk was, omdat immers de moed om zich voor deze Joodsche gewijde grond daadwerkelijk te interesseeren, dengeen die zich dat zou hebben vermeten, kwalijk zou zijn gekomen, is gevolgd door eene rechtstreeksche schending. Gedurende den bezettingstijd is er door de O.T. grondwerk verricht, waardoor eenige grafstenen zijn doorgraven. Vele grafsteen en zijn van hun fundament getrokken of geslagen; de stukken ervan liggen vernield verspreid. De houten omheining is geheel weggehaald, en het begraafveld dient nu den kinderen tot speelterrein. Beleefd zouden wij Uw geacht College willen verzoeken, ons de middelen te willen verschaffen deze woestenij weder in een waardige doodenakker te doen verkeer en.'²⁴⁴

De gemeente Groningen betreurde dat 'deze schennis in gewijde grond heeft plaatsgevonden', maar vond tevens dat bezwaar gemaakt moest worden 'te voldoen aan het door u gedane verzoek u de middelen van herstel voor de begraafplaats te verschaffen'.²⁴⁵ Een specifieke reden waarom de gemeente Groningen dit verzoek niet kon inwilligen, blijft achterwege. De namen van Cort van der

²³⁹ Leggerartikel De Staat (Afdeling Beheer van den Raad voor het rechtsherstel) (35755).

²⁴⁰ Leggerartikel Chemische was- en ververij 'Astra' (37932).

²⁴¹ GA Dienst Ruimtelijke Ordening, Bouwdossier B 11449.

²⁴² De Vey Mestdag, *De Joodse inwoners* IIa, 156-157.

²⁴³ Handelingen van de Raad (2/2/1955), voordracht 331. B&W over perceel Schoolholm 20.

²⁴⁴ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965 inv. 70, Brief NIG aan college van B&W (17/7/1945).

²⁴⁵ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965 inv. 70, Bericht van burgemeester Cort van der Linden en gemeentesecretaris Wolthers als antwoord op gedane verzoek door de Joodse gemeente (1/8/1945).

Linden en de eveneens teruggekeerde gemeentesecretaris M.J. Wolthers staan onder het gemeentelijke schrijven. Wolthers moest tijdens de bezetting aftreden omdat hij met een Joodse vrouw was getrouwd.

Op 19 juli 1948 bleek de kwestie rond het onderhoud van de begraafplaatsen aan het Jodenkamp, Moesstraat en Winsumerweg nog altijd onopgelost. De Joodse gemeente riep toen opnieuw de hulp van de gemeente in, daarbij verwijzend naar de 'U bekende gebeurtenissen tijdens de bezettingsjaren' toen 'het zielen aantal van onze Gemeente in zeer sterke mate [is] verminderd'.²⁴⁶ Ook in een bericht van de directeur Openbare Werken, H.J. van Helden, een week later, aan B&W over de situatie op de Joodse begraafplaats aan de Moesstraat (het noordelijke deel van de Noorderbegraafplaats) werd gerefereerd aan de oorlog. De directeur vermeldde dat 'tijdens de bezetting deze begraafplaats door de Duitsers werd vergraven door het aanbrengen van verdedigingswerken, terwijl tevens de omrastering geheel werd vernield'.²⁴⁷ Er volgde een uitnodiging voor een gesprek met als uitkomst dat de Dienst der Openbare Werken onder strikte voorwaarden in het onderhoud kon voorzien.²⁴⁸

In een brief aan het college van B&W stelt de directeur van Openbare Werken welk deel van het onderhoud de gemeente op zich zou kunnen nemen en tegen welke prijs. Zo zou het onderhoud zich niet moeten uitstrekken tot steenhouderswerk en schilderwerk aan hekken. Het steengruis op sommige graven zou wel worden verwijderd evenals aanwezig onkruid, maar de stenen zouden niet worden 'gewassen, vernieuwd of aangevuld'. Bijgevoegd was ook een offerte voor de te verlenen diensten.²⁴⁹ Over het onderhoud van het Jodenkamp wordt vreemd genoeg niets vermeld. Met deze informatie werden de onderhandelingen met de Joodse gemeente gestart. Blijkbaar was het bedrag in de offerte voor de Joodse gemeente niet op te brengen want de directeur meldt op 29 november 1948 aan B&W dat het aantal leden van de Joodse gemeente te gering is om fl. 1650,- te besteden aan onderhoud van de begraafplaatsen. Verder stelt hij dat de eisen die gesteld worden aan het onderhoud van de 'zeer sobere Joodse begraafplaatsen' lager [zijn] dan 'die welke door ons aan de algemene begraafplaatsen worden gesteld en als basis dienden voor de vaststelling' van de eerder door hem genoemde bedragen. De Joodse gemeente laat, aldus de directeur, weten dat gemeenten elders wel bereid zijn tegemoet te komen in de kosten van de Joodse begraafplaatsen. In Appingedam, zo wordt vermeld, zou de gemeente aldaar het onderhoud 'geheel vrijwillig zonder verrekening' op zich hebben genomen. De directeur noteert vervolgens: 'Gezien de oorzaak van het sterk teruglopen in aantal leden van de Joodse gemeenten komt een dergelijk verzoek mij persoonlijk niet geheel onredelijk voor, en zou het wellicht ook voor Uw college niet zo gemakkelijk vallen tegen inwilliging daarvan een volkomen afwijzend standpunt in te nemen'.

De directeur kwam vervolgens met een tussenoplossing, waarbij de kosten voor de Joodse gemeente beperkt bleven en de gemeente Groningen de beschikking zou krijgen over de woning op de Joodse begraafplaats aan de Winsumerstraatweg 'ten einde die als dienstwoning te kunnen gebruiken voor personeel van de begraafplaats Selwerderhof en de noodbegraafplaatsen'.²⁵⁰ De directeur had dit voorstel al besproken met de Joodse gemeente en deze had het goedgekeurd. Op 11 december 1948 liet de gemeente Groningen weten te kunnen instemmen met het voorstel van de

²⁴⁶ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1965 inv. 70, Brief directeur van Openbare Werken aan het college van B&W (19/7/1948).

²⁴⁷ GA Brief onderhoud begraafplaatsen Joodse gemeente gericht aan college van B&W (26/7/1948).

²⁴⁸ GA, Brief onderhoud begraafplaatsen Joodse gemeente gericht aan college van B&W (19/7/1948).

²⁴⁹ GA Brief directeur van Gemeentewerken aan het college van B&W (18/10/1948). Voor het onderhoud van de begraafplaats aan de Moesstraat zou jaarlijks fl. 660,- moeten worden betaald en voor de Winsumerstraatweg fl. 990,-.

²⁵⁰ GA Brief directeur van Openbare Werken aan het college van B&W (29/11/1948).

directeur. In het contract dat vervolgens werd opgesteld, kwam ook het Jodenkamp ter sprake. De directeur schreef hierover aan B&W: ‘Ten aanzien van het verzoek om ook het onderhoud van de begraafplaats “Jodenkampje” (...) in de overeenkomst op te nemen zij opgemerkt, dat naar mijn mening hiermede wel kan worden ingestemd, echter tegen een vergoeding van fl. 75,- per jaar uitsluitend voor het naar behoefte maaien van het gras en het zonodig rechtzetten van verzakte grafbedekkingen. Het onderhoud van de ringmuur benevens toegangshek c.a. blijft voor rekening van de Joodse gemeente.’²⁵¹ Op 11 april 1949 werd dan eindelijk de overeenkomst over het onderhoud van de drie Joodse begraafplaatsen getekend door de Joodse gemeente en gemeente Groningen, geldend voor een periode van drie jaar.

Vanaf 1954 betrof dit onderhoud nog slechts twee begraafplaatsen daar de oudste begraafplaats, het Jodenkamp (1747) in dat jaar werd opgeheven. Het scheikundig laboratorium aan de Bloemsingel wilde uitbreiden en daarvoor diende het Jodenkamp te wijken.²⁵² Ruimen en herbegraven kwamen voor rekening van de gemeente Groningen.²⁵³ Na rabbinale goedkeuring begon het opgraven, transporteren en herbegraven van de stoffelijke resten. Niet alleen de doden begonnen aan hun reis, ook de bijbehorende grafstenen en het toegangshek verhuisden mee naar de Moesstraat. In 2005 herhaalde dit ritueel zich toen bij nieuwe bouwwerkzaamheden bleek dat destijds 31 doden over het hoofd waren gezien. Voor deze doden bleek aan de Moesstraat onvoldoende plaats zodat er slechts één dode achterbleef aan de Moesstraat en de overige dertig naar de Iepenlaan verhuisden.

Beth Zekenim

Beth Zekenim (het tehuis voor oude lieden) aan de Schoolholm was de plek van waaruit op 9 maart 1943 een groep van circa 25 oude en zieke bewoners van het rusthuis per vrachtauto werden afgevoerd, met als voorlopig blijken bestemming Kamp Westerbork. Het karakteristieke pand was in 1927 geopend en diende voor het verzorgen en verplegen van inwonende oude lieden. Vanaf 16 september 1943 werd het pand aan Schoolholm 26-28 in gebruik genomen door de Nederlandsche Volksdienst.

Na de bezetting werd Beth Zekenim als stichting opnieuw in het leven geroepen.²⁵⁴ Onder de bestuursleden leefde het idee dat een Joodse toekomst in Groningen niet mogelijk was. Het gebouw werd daarom verkocht. Aanvankelijk kregen PTT-ambtenaren hier onderdak, later gevolgd door soldaten van het in 1921 gestichte Nederlandsch Leger des Heils, een afsplitsing van de internationale organisatie.²⁵⁵ Zij doopten het gebouw om tot Gustaaf Mastehuis, naar de grondlegger van het kerkgenootschap.

Het naoorlogse bestuur van Stichting Beth Zekenim trachtte zijn middelen zo goed mogelijk elders in te zetten ten behoeve van Joodse Nederlanders. Dat betrof niet alleen Joodse ouden van dagen uit stad of provincie Groningen want het werkterrein was breder. In de statuten van 1953 (artikel 3) staat dat niet langer uitsluitend Joodse Groningers een beroep op de stichting konden doen, maar ook Joden elders in Nederland en zelfs Joden in Israël. Ook het verlenen van hulp ‘bij bijzondere noden van het Nederlandse volk’ behoorde tot de mogelijkheden.²⁵⁶

²⁵¹ GA Brief directeur van Openbare Werken aan het college van B&W (11/4/1949).

²⁵² De Vey Mestdagh, *De Joodse inwoners* IIa, 157.

²⁵³ GA Brief directeur van Openbare Werken aan het college van B&W (20/12/1954).

²⁵⁴ Archief NIG (eigen beheer) Map Beth Zekenim Diversen. (Deze map wordt op korte termijn overgedragen aan de GA.)

²⁵⁵ Van der Poel, *Joodse stad*, 153.

²⁵⁶ Archief NIG, Map Beth Zekenim.

Beth Zekenim, Schoolholm 26-28, circa 1932 (GA toeg. 1785, inv. 4512)

Zo ontving het Israëlitisch Oude Mannen en Vrouwenhuis in Den Haag op 21 oktober 1953 een bedrag van fl. 30.000,-. In 1954 volgde opnieuw een bedrag aan hetzelfde tehuis, dit keer fl. 20.000,- Ook Beth Joles in Haifa, waar veel Nederlandse bejaarden leefden, ontving in totaal fl. 50.000,- van de stichting: fl. 25.000,- in 1955 en fl. 25.000,- in 1956. Interessant hierbij is dat de Gronings-Joodse familie Gerzon een grote rol speelde bij de totstandkoming van zowel Beth Zekenim als Beth Joles.²⁵⁷

De onroerende goederen die behoorden tot Beth Zekenim kregen in de periode na de bezetting verschillende bestemmingen. Onder Beth Zekenim vielen de volgende panden: Schoolholm 20, 24, 26-28 en 30. Schoolholm 26-28 vormde het grootste pand en diende als tehuis voor 'oudelieden'. In 1943 kwam het in het bezit van de Nederlandsche Volksdienst (NVD). De NVD, die werd opgericht in 1941, richtte zich op de zorg voor en de welvaart van de Nederlandse bevolking. Het hoofdkwartier was gevestigd aan Westerkade 9.²⁵⁸ In 1945 kwam het pand aan het Schoolholm in het bezit van de Raad voor het Rechtsherstel, waarna er in 1951 een minnelijke schikking plaatsvond en het pand weer in bezit kwam van Beth Zekenim.²⁵⁹

Schoolholm 30 lijkt niet onder beheer te zijn gekomen en werd in 1956 verkocht door de stichting. Schoolholm 24 kwam evenmin onder beheer van de NGV, maar werd in 1944 aangekocht door Augustinus Arend Lanfers en zijn ex-vrouw Martha Sophie Auguste Schulz.²⁶⁰ Lanfers was actief lid van de NSB en het Economisch Front.²⁶¹ Schulz werd op 7 maart 1947 in het *Nieuwsblad van het Noorden* omschreven als 'zeer pro-Duitsch' en in het bezit van veertien zogenoemde 'Jodenpanden'.²⁶² Welke panden dit waren, is moeilijk vast te stellen: vermoedelijk gaat het ook om panden buiten de

²⁵⁷ Archief NIG, Map Beth Zekenim.

²⁵⁸ Leggerartikel Nederlandsche Volksdienst (35369).

²⁵⁹ Leggerartikel De Staat (Afdeling Beheer van den Raad voor het rechtsherstel) (35755).

²⁶⁰ Leggerartikel A.A. Lanfers en M.S.A. Schulz (35530).

²⁶¹ *NvN* (25/10/1946) 'Pro-Duitsch opgevoed'.

²⁶² *NvN* (7/3/1947) 'Eigenares Joden-perceelen'.

stad Groningen.²⁶³ In de stad Groningen hadden Lanfers en Schulz naast het pand aan de Schoolholm, nog twee panden in bezit. Pas in 1957 vond er minnelijk rechtsherstel plaats voor het pand aan het Schoolholm en kwam het terug in het bezit van Beth Zekenim.

Een uitzonderlijke casus wordt gevormd door Schoolholm 20, waarbij de Joodse gemeente op grond van de verordening 145/1940 het pand had moeten aanmelden bij het door de bezetter ingestelde Commissariaat voor de Niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen. Op 4 december 1944 werd de koopakte getekend. Het pand werd voor fl. 3500,- aan de gemeente Groningen verkocht.

Bij deze transactie handelde de gemeente Groningen, volgens de definitie van de Raad voor het Rechtsherstel, te kwader trouw. Na de aankoop in 1944 vonden er in ieder geval bedrijfsactiviteiten in plaats. De firma H.G.J. de Wit adverteerde in het *Nieuwsblad van het Noorden* met de Eerste Groninger Ontmotinrichting op dit adres.²⁶⁴ Op 22 maart 1945 stuurde de waarnemend directeur Gemeentewerken een brief aan de directeur van het Centraal Woningbeheer, gevestigd aan het Martinikerkhof 23. Hierin vermeldde hij dat er onderzocht moest worden welke herstelwerkzaamheden aan het pand aan Schoolholm 20 dienden te worden uitgevoerd. Het pand behoorde namelijk 'tot de cultuurmonumenten'. Bij een vluchtige inspectie bleek het pand in slechte staat te verkeren: op de benedenverdieping huisden dieren en lag dierlijk afval: 'een bijzonder vervuilde stalling met honden, geiten en kippen (...) terwijl verder rundhorens, beenderen, schapenvachten en huiden lagen verspreid of opgetast. Het geheel verspreidden een afschuwlijken stank'. Deze benedenverdieping bleek verhuurd aan H. Beuving uit de Folkingestraat 27, die het huurde van Comello; de huur werd geïnd door Woningbureau Patria. De bovenverdiepingen bleken eveneens verhuurd en wel aan een meubelmaker, maar deze verdiepingen kon de waarnemend directeur niet bezoeken; hij stelde voor een onderzoek in te stellen naar 'de huidige verhuring van het gebouw en zoo mogelijk maatregelen te treffen om de onhygiënische toestanden'.²⁶⁵

Voor dit pand werd op een laat moment rechtsherstel aangevraagd. Als gevolg hiervan werd in 1955 de koop ongedaan gemaakt en werd dit rechtsherstel verleend, waardoor het pand Schoolholm 20 wederom in bezit kwam van de Stichting Beth Zekenim. In het verslag van de handelingen van de gemeenteraad staat hierover het volgende: 'Aangezien de Gemeente geen belang heeft bij behoud van dit pand, zal het rechtsherstel in deze vorm kunnen geschieden, dat de eigendom van het pand weer ten name van de vroegere gerechtigde wordt gesteld, waartegenover aan de stad alle aanspraken tegen de betreffende instanties worden overgedragen op hetgeen van de in 1944 bepaalde koopsom fl. 3500,- nog aanwezig is. Bovendien zal aan de vroegere gerechtigde het verschil tussen de baten en lasten van het pand gedurende de periode, dat dit bij de gemeente in exploitatie is geweest, dienen te worden uitgekeerd'.²⁶⁶ In 1957 werd het pand als pakhuis openbaar verkocht. In de jaren tachtig kocht de gemeente het alsnog, om het vervolgens door nieuwbouw te vervangen.

²⁶³ Uiteindelijk werden Lanfers en Schulz allebei in 1946 en 1947 veroordeeld. Lanfers diende vijfduizend gulden te betalen en Schulz' gehele vermogen werd verbeurdverklaard. Beiden verloren ook voor tien jaar het kiesrecht.

²⁶⁴ *NvvhN* (2/9/1950) 'Eerste Groninger Ontmotinrichting'.

²⁶⁵ GA toeg. 2537 Bouwdossiers dienst RO/EZ, 1878-1992 nrs. 12501-13000 inv. 12529 Aanvraag op adres Schoolholm 20, 1926-1982 'Herstelling Schoolholm 20, brief waarnemend directeur Gemeentewerken aan Centraal Woningbeheer (22/3/1945).

²⁶⁶ 'Voordracht 331', *Bijlagen behorende bij het verslag van de handelingen van den Gemeenteraad van Groningen. Van 1 september 1954 tot 1 september 1955* (Groningen 1955) 235.

Gezicht op de Schoolholm met het pakhuis op no. 20 in het midden, circa 1927 (GA toeg. 1785, inv. 24218)

Afronding

In tegenstelling tot wat in eerste instantie gedacht werd, bleef de Joodse gemeente in Groningen na de bezetting bestaan. Het aantal leden bleef weliswaar zeer gering, maar de Joodse gemeente slaagde er toch in het hoofd boven water te houden en geregeld diensten in de synagoge te organiseren. De gemeente keerde zelfs terug naar de Folkingestraat. In 1976 werd de voormalige hoofdsynagoge namelijk met behulp van provinciale en gemeentelijke subsidies aangekocht en gerenoveerd. Het gebouw verkeerde in een verpauperde staat – de vochtige dampen van de chemische wasserij, stomerij en ververij hadden het pand geen goed gedaan. De Joodse gemeente kon een deel van de ruimte huren voor diensten en de overige ruimte werd gebruikt voor culturele doeleinden. Op 29 november 1981 werd de synagoge weer door de Joodse gemeente in gebruik genomen. De jeugdsjoel, die tot dan toe als synagoge had gefungeerd, was hiermee overbodig geworden en werd verbouwd tot een buurtcentrum, inclusief sportzaal.²⁶⁷

Deze directe bemoeienis van gemeente Groningen bij de aankoop van de Folkingestraat-synagoge is om verschillende redenen opmerkelijk te noemen. Allereerst natuurlijk vanwege het feit dat de gemeente overging tot aankoop van een religieus gebouw opdat daarin weer diensten konden plaatsvinden. De gebruikelijke scheiding van kerk en staat lijkt hier in het geding. (Dit probleem werd opgelost door het beheer van het gebouw in handen van een stichting te leggen: Stichting Folkingestraat-Synagoge). In het kader van het onderzoek in dit hoofdstuk naar de houding van de gemeente Groningen ten aanzien van onroerend goed van de NIG Groningen mag deze aankoop eveneens opmerkelijk heten. De naoorlogse houding van de Gemeente kan daarnaast tot ver in de jaren vijftig getypeerd worden als afwachtend en formalistisch. Restitutie verliep veelal traag en de

²⁶⁷ Van der Poel, *Joodse stadgers*, 158-159 en Van der Poel, *100 jaar Folkingestraat-synagoge 1906-2006*, 13.

onderhandelingen getuigden van de kant van de gemeente niet van een groot inlevingsvermogen in de naoorlogse positie van de Joodse gemeenschap. Dit laatste mag blijken uit de moeizame besluitvorming rond het onderhoud van de Joodse begraafplaatsen.

De situatie in het laatste jaar van de bezetting, vanaf januari 1944, geeft een nog grimmiger beeld. De gemeente, toen onder leiding van NSB-burgemeester Tammens, zag toen mogelijkheden om zich op eenvoudige wijze onroerend goed van de Joodse gemeente toe te eigenen. Zo werd naast een stuk land dat toebehoorde aan de Joodse begraafplaats, het pand Schoolholm 20 aangekocht.

Nico Goudsmit en zijn dochters

Hoewel grote kopers doorgaans gekoppeld kunnen worden aan een nationaalsocialistische organisatie, is lidmaatschap in de meeste gevallen niet direct aanwijsbaar. Waar de grote oorlogskopers vooral panden kochten als beleggingsobject, waren er ook velen die een pand kochten voor eigen gebruik. Dat waren ook burens, kennissen en familieleden. Dit gebeurde bijvoorbeeld met Wassenberghstraat 29, dat in bezit was van Nico Goudsmit, oorspronkelijk directeur van N.V. Behangselpapierengroothandel, de firma A. Goudsmit.²⁶⁸ Het bedrijf was gevestigd aan de Herenbinnensingel 1 en het pand bleef gedurende de oorlog bezit van dit onder een *Verwalter* staande bedrijf. In 1943 kwam zijn pand in de Groningse Schilderswijk onder beheer van de NGV en in datzelfde jaar werd het gekocht door Goudsmits dochters: Hendriena Mirjam, Elisabeth Helena en Jochébed Bertha, die alle drie op dat moment nog minderjarig waren. Nico Goudsmit was getrouwd geweest met de oorspronkelijk niet-Joodse Maria Wilhelmina Woldringh, maar zij was Joods geworden.²⁶⁹ Zij overleed op 46-jarige leeftijd in 1941.²⁷⁰

Nico Goudsmit probeerde op basis van dit gemengde huwelijk zijn dochters te laten inschrijven als kinderen van gemengd gehuwden in de hoop dat zij hierdoor van de lijst met Joodse inwoners van Groningen geschrapt zouden worden. Hij stuurde een brief naar waarnemend burgemeester Dekker met de mededeling dat per 20 oktober 1942 het lidmaatschap van de Joodse gemeente voor zijn dochters opgezegd was en dat dit door het opperrabinaat was aanvaard. Hij vermeldde de wens dat de 'J' van de persoonsbewijzen van zijn kinderen verwijderd zou worden en dat zij geen ster meer hoefden te dragen.²⁷¹ Hierop ging er een brief naar J.L. Lentz, hoofdinspecteur bij het bevolkingsregister, die aangaf dat deze wijziging mogelijk was indien kon worden bevestigd dat de dochters niet deelnamen aan het Joodse leven. Hij vroeg of hij hiervan op de hoogte gesteld kon worden. Lentz wilde weten of 'het milieu waartoe hij/zij behoort tot een joodschen inslag vertoont, waarvoor als maatstaf kan gelden: Synagogebezoek, Sabbathviering, vieren van joodsche feestdagen, schoolbezoek'. Hoewel de dochters niet meer ingeschreven stonden bij de Joodse gemeente en naar een 'neutrale school' gingen, bleek dit onvoldoende, want op 21 december 1942 schreef Dekker dat de kinderen weliswaar op een neutrale school zaten 'doch de zaterdagen en joodsche feestdagen absent waren op grond waarvan moet worden aangenomen dat de Sabbath en Joodsche feestdagen door hen in eere werden gehouden'.²⁷² Met deze mededeling stopte de correspondentie.

Het is onduidelijk hoe het mogelijk was dat Wassenberghstraat 29 verkocht werd aan Goudsmits dochters, ondanks dat de NGV verkoop van panden aan Joden verbood. Nico Goudsmit werd overgebracht naar kamp Westerbork, maar werd binnen een maand, op 29 april 1944, om onbekende reden uit het kamp ontslagen.²⁷³ Hij en zijn dochters overleefden allen de oorlog. In 1950 kreeg Goudsmit minnelijk rechtsherstel en kwam het pand wederom in zijn bezit. Goudsmit verkocht het nog datzelfde jaar. Hij en zijn dochters emigreerden in 1950 naar Israël, waar hij in 1963 overleed.²⁷⁴

²⁶⁸ 'Wassenberghstraat 29. Van adres naar adres. Julia Israël's' in: Dohle en Vroege (red.) *Sprekende stenen*. 52.

²⁶⁹ De Vey Mestdagh, *De Joodse inwoners* IIa, 136.

²⁷⁰ Allegroningers.nl Burgerlijke stand Groningen, Overlijdensregister 1941, Overlijdensakte nr 298 Maria Wilhelmina Woldringh (Geraadpleegd op 12/5/2021).

²⁷¹ GA Aanmeldingsplicht voor personen van Joodschen bloede, deel 1B, Brief aan burgemeester (14/11/1942).

²⁷² GA Aanmeldingsplicht voor personen van Joodschen bloede, deel 1B, Brief burgemeester Dekker aan Rijksinspectie Bevolkingsregisters 's-Gravenhage (10/12/1942 en 21/12/1942).

²⁷³ Arolsen Archives Kaart Westerbork (20/7/2021).

²⁷⁴ Dohle en Vroege (red.) *Sprekende stenen*, 52; Overlijdensadvertentie Nico Goudsmit, *NIW* (17/5/1963).

6. Oorlogskopers, notarissen en makelaars

Dit hoofdstuk behandelt oorlogskopers en hen die de koop mogelijk maakten. Het is interessant te bekijken wat voor mensen tijdens de oorlog betrokken waren bij de aanschaf van onroerend goed uit Joods bezit. Niet iedereen had de mogelijkheden of de wens dit te doen. De NGV stelde voorwaarden aan potentiële kopers; zo moesten zij een verklaring tekenen dat zij niet van Joodse afkomst waren. De aanduiding ‘oorlogskopers’ betekent niet dat deze kopers uitsluitend gedurende de bezetting onroerend goed aanschafften of slechts zogenoemde ‘Jodenpanden’ kochten. In dit hoofdstuk worden alleen de eerste kopers besproken. Mensen aan wie deze panden vervolgens werden verkocht, blijven hier buiten beeld.

***Aankopen van individuele oorlogskopers.*²⁷⁵**

Gekocht aantal panden	Aantal kopers	% van totaal aantal kopers	Aantal verkochte panden	% van totaal panden
1 pand	90	69,8	90	41,7
2 panden	28	21,7	56	25,9
3 of meer	11	8,5	70	32,4
Totaal	129	100	216	100

Op basis van de *Verkaufsbücher* en het aansluitende onderzoek gaat het in de huidige gemeente Groningen om zeker 129 personen die rechtstreeks panden van Joodse eigenaren kochten. Het merendeel, bijna zeventig procent van deze oorlogskopers, kocht één pand. Een aanzienlijk aantal – 39 kopers – kocht meer dan een pand en elf van hen kochten zelfs drie of meer panden via de NGV van Joodse eigenaren.²⁷⁶

De meeste oorlogskopers in de stad Groningen waren particulieren. In Ten Boer en Noorddijk waren alle oorlogskopers particulieren. Soms woonden de kopers in aangrenzende panden of hadden zij in de omgeving meerdere panden reeds in hun bezit. Een enkele keren waren kopers en Joodse eigenaren familie. Enige kopers bekleedden een functie binnen het openbaar bestuur, zoals een wethouder of ambtenaren van de stad Groningen en een burgemeester van een naburige gemeente. Daarnaast traden enkele bedrijven, de gemeentebesturen van Haren en Groningen, plus de Kamer van Koophandel als koper op.

Publieke instellingen als oorlogskoper

Na de oorlog - in 1950 - stelden B&W een lijst op van, wat zij noemden, door de gemeente Groningen tijdens de bezetting aangekochte ‘vaste goederen van Joodse ingezetenen’. Ze deden dit op verzoek van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI). Het overzicht telt zeven ‘objecten’ waarbij rechtsherstel volgens minnelijke regeling was bereikt.²⁷⁷ De meeste ‘vaste goederen’ waren landbouwgronden,

²⁷⁵ Op basis van het corpus aan waarnemingen uit de *Verkaufsbücher*, steekproef en aanvullend onderzoek betreffende de huidige gemeente Groningen. Uiteraard is dit een benadering waarbij zoveel mogelijk individuele natuurlijke personen zijn onderscheiden, exclusief eventuele volgende kopers.

²⁷⁶ Kopers die drie panden of meer aankochten, worden hier als ‘grote oorlogskopers’ aangeduid.

²⁷⁷ GA toeg. 1841, Gemeentebestuur van Groningen, inv. 141 bijlage bij brief Cort van der Linden aan NBI (22/5/1950). ‘Overzicht van de vorderingen ingevolge minnelijk rechtsherstel t.a.v. tijdens de oorlog door de gemeente Groningen aangekochte vaste goederen van Joodse ingezetenen’.

waarvan een enkele met boerenbehuizing. Twee objecten dienen hier kort te worden genoemd. De lijst vermeldt het gebouw aan de Turfsingel 77-79, dat eigendom was van de Vrijmetselaarsloge, en een pakhuis met woning van de stichting Beth Zekenim aan de Schoolholm 20. Het eerste pand kocht de gemeente reeds in augustus 1941. Het werd vervolgens als kantoorpand gebruikt door de *National-sozialistische Volkswohlfahrt* (NSV).²⁷⁸ Eigendommen zoals die van de loge werden beschouwd als 'vijandelijk vermogen' op basis van de Duitse Verordening 33/1940. Relatief kort na de oorlog, in september 1947, vond een minnelijke regeling rechtsherstel plaats waarbij het pand wederom in handen kwam van de loge en de gemeente de vordering inzake oorlogsschade overnam.²⁷⁹

Najaar 1944 vond de transactie plaats bij notaris jhr. A.J.B. Verheijen waarbij Schoolholm 20, dat in eigendom was van Beth Zekenim (het Joodse bejaardentehuis) en een stuk weiland van 58 are aan de Winsumerstraatweg, dat eigendom was van de Joodse gemeente, werden aangekocht door de gemeente Groningen. Het weiland werd in 1949 overgedragen aan de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaar. Het pand aan Schoolholm 20 kwam pas in 1955 via minnelijke schikking in eigendom terug. Het contrast tussen het snelle rechtsherstel voor de loge en het trage rechtsherstel voor de Joodse gemeente is opmerkelijk, maar het gevolg van het late aanvragen door de Joodse gemeente.

Een andere situatie waarin de gemeente optrad als koper was bij het proces van 'straatverbetering'. Dit proces werd in de jaren twintig in de stad Groningen gestart en liep in de jaren veertig nog door. Met name doorgaande wegen, winkelstraten en anderszins belangrijke straten werden geasfalteerd, verbreed en van een trottoir voorzien.²⁸⁰ Daar waar dit nog niet was gebeurd, legde men riolering aan en als die al bestond, kreeg deze een plek onder het trottoir. Straatverbreding en de aanleg van trottoirs gingen veelal ten koste van aanliggende percelen. In dit kader werden tijdens de bezetting enige malen enkele meters grond gekocht uit percelen van Joodse eigenaren. Deze stukken waren op dat moment in handen van de NGV of van oorlogskopers,²⁸¹ zij komen niet voor in genoemd overzicht.

Een andere publieke instelling die een pand kocht uit Joods bezit was de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Deze kan worden beschouwd als een semipublieke instantie. Zij hield onder meer het gemeentelijke handelsregister bij en in deze jaren vervulde zij een rol bij de uitvoering van de verordening op Joods onroerend goed. Sinds de Wet op de Kamers van Koophandel van 1920 vielen de Kamers van Koophandel niet meer onder de verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur.²⁸² In 1942 kocht de Groningse Kamer van Koophandel een perceel in Helpman. Dit was de woning van de familie Behr-Jacobs aan de Savornin Lohmanlaan 21. Het pand werd tijdens de Duitse bezetting tussen april 1942 en mei 1945 bewoond door onder andere Melchert Bakker, algemeen secretaris voor de Kamer van Koophandel voor Groningen en Veendam.²⁸³ In 1947 vond er minnelijk rechtsherstel plaats en kwam het pand wederom in handen van de familie Behr-Jacobs.

Particuliere oorlogskopers

De achtergrond van de meeste kopers van Joods onroerend goed in Groningen is te karakteriseren als in de (detail)handel actief zijnde mannen; preciezer gesteld: velen waren werkzaam als koopman,

²⁷⁸ Zie voor meer over NSV het hoofdstuk gevorderde panden.

²⁷⁹ Kadaster Groningen Perceelnummer G4344, leggerartikel 9483.

²⁸⁰ Duijvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, 84-85.

²⁸¹ Onder meer bij panden aan de Kraneweg, Meeuwerderweg en Oosterstraat speelde de straatverbreding een rol, waardoor enkele meters tuin overgingen naar de gemeente.

²⁸² J. Valkhoff, 'Het Nieuwe Wettelijke Statuut voor de Kamers van Koophandel en Fabrieken', *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 1950, 24, 312.

²⁸³ GA toeg. 36 Kamer van Koophandel en Fabrieken te Groningen, 1829 - 1950, inv. 1708 Jaarverslagen.

winkelier, slager of caféhouder. Bij weinig oorlogskopers staat een beroep vermeld als werknemer of ambtenaar. Slechts enkele kopers werkten bij de gemeente, met name bij het gemeentelijke arbeidsbureau, een enkeling bij de politie. Veel oorlogskopers woonden in de directe omgeving van de percelen die zij aankochten. In de stad Groningen traden ook bedrijven als koper op. Eén van de bedrijven was een visserijbedrijf uit Zoutkamp. De betreffende ondernemer trad ook onder eigen naam op als groot oorlogskoper. Andere bedrijven waren een Amsterdamse verzekeringsmaatschappij en een Groningse drukkerij.

Elf oorlogskopers vallen op door het grote aantal aangekochte panden, zeventig panden in totaal. Deze elf grote kopers kochten slechts panden binnen de gemeente Groningen voor zover dit op grond van de *Verkaufsbücher* valt na te gaan. Van deze elf kunnen er vier met zekerheid in verband gebracht worden met nationaalsocialistische organisaties. Dit is in lijn met het beeld dat ook elders bestaat: kopers met nationaalsocialistische sympathieën waren oververtegenwoordigd onder de kopers.²⁸⁴ Van de eenmalige kopers kan dit niet worden vastgesteld. Een grote koper die duidelijk gelieerd was aan de NSB was Theodoricus Faber, textielfabrikant en later wethouder van de stad Groningen onder burgemeester Tammens.²⁸⁵ Faber kocht in vijf transacties tien panden in vooral nieuwe wijken van de stad. Na de oorlog vond voor deze panden rechtsherstel bij minnelijke regeling plaats.

Grote kopers rond het Zuiderdiep

Ook in de omgeving van het Gedempte Zuiderdiep waren grote oorlogskopers actief. Zij kochten hun onroerend goed als belegging en volgens de *Verkaufsbücher* met een waarde onder de gemiddelde prijs van fl. 14.150,-. Veel van deze panden lagen in de Folkingestraatbuurt. Johannes Pieter Lentz, koopman van beroep en wonend aan het Gedempte Zuiderdiep 53, kocht in deze omgeving vijf panden.²⁸⁶ De gemiddelde aankoop prijs van deze panden was fl. 2.900,-. Lentz werd na de oorlog aangeklaagd wegens lidmaatschap van de NSB en de WA. Volgens de verdediging was hij hiervan slechts lid geweest om aan tewerkstelling te ontkomen. Ook werd bij de aanklacht vermeld dat Lentz 'Jodenhuizen' kocht. Besloten werd tot invrijheidstelling, omdat hij reeds veertien maanden had doorgebracht in gevangenis en interneringskamp.²⁸⁷

Terwijl Lentz als individu panden kocht, deden ook families dit, zoals de broers Ouwinga en vader en zonen Scherpenhuizen. De handelaar in groenten, fruit, vis en wild, Johannes Scherpenhuizen kocht dertien panden van Joodse eigenaren. Hij zette in feite zijn vooroorlogse activiteiten als woningverhuurder voort. Al voor 1940 had hij een dozijn panden in bezit. De gemiddelde waarde van de panden die hij tussen juni 1942 en februari 1944 kocht, lag met fl. 11.800,- net onder de gemiddelde verkoopwaarde van panden in de stad. Scherpenhuizen had aan het Gedempte Zuiderdiep 103 een vishandel en hij woonde daar zelf. De meeste van de panden die hij kocht, bevonden zich aan het Gedempte Zuiderdiep, de Folkingestraat en de Nieuwstad.²⁸⁸ Twee zonen waren eveneens oorlogskoper.²⁸⁹ Bovendien kocht een van zijn bedrijven, de NV Stoomvischmaatschappij 'Marie' uit

²⁸⁴ Piersma en Kemperman, *De erfpachtkwestie Rapport*, 8.

²⁸⁵ Christiaan Gevers, *Boer Tammens Houzee. Groningen en zijn NSB-burgemeester* (Groningen 2020) 226-228.

²⁸⁶ Johannes Pieter Lentz, leggerartikel Groningen 35370.

²⁸⁷ *NvvhN* 4/6/1946 'Tribunaal Groningen'. Van belang om te melden is dat Jacobus Lambertus Lentz, die een belangrijke rol speelde bij de ontwikkeling van het bevolkingsregister in Nederland, geen direct aanwijsbare familie is van de bovenstaande Johannes Pieter Lentz.

²⁸⁸ Johannes Scherpenhuizen, leggerartikel Groningen 35083.

²⁸⁹ Anno Scherpenhuizen, leggerartikel Groningen 36420, Hendrik Scherpenhuizen, idem 35314 en 39442.

Zoutkamp, ook twee panden in de stad.²⁹⁰ Voor al deze panden werden minnelijke schikkingen getroffen, zij het na langdurige procedures.²⁹¹

Van 25 september 1945 tot 7 juli 1947 stond de NV Stoomvischmaatschappij 'Marie' onder beheer van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), wat te maken had met het onderzoek naar de houding van Scherpenhuizen tegenover nationaalsocialistische organisaties.²⁹² Zijn verdediger pleitte dat hij in 1940 zijn lidmaatschap van de NSB al had opgezegd en nooit lid was geweest van andere nationaalsocialistische organisaties. Opvallend is dat er in de berichtgeving over het tribunaal in het *Nieuwsblad van het Noorden* het volgende geschreven staat: 'In het koopen van „Joden huizen" had hij [Johannes Scherpenhuizen] geen kwaad gezien. (...) De koop van „Jodenhuizen" geschiedde ten overstaan van verschillende bonafide notarissen, na taxaties door te goeder naam en faam bekendstaande makelaars. Ook de gemeente Groningen en de Kamer van Koophandel te Groningen kochten [volgens pleiter] dergelijke huizen.' Eind mei 1946 werd Johannes Scherpenhuizen veroordeeld. Zijn vermogen werd verbeurdverklaard en het kiesrecht werd hem ontnomen.²⁹³ Bij de genoemde oorlogskopers met nationaalsocialistische sympathieën die zich voor het Tribunaal in Groningen moesten verantwoorden, werd het bezit van zogenoemde 'Jodenpanden' vaak als een verzwarende factor genoemd.²⁹⁴ Rechtsherstel was uiteraard een aparte procedure maar lijkt in (vrijwel) alle gevallen te hebben plaatsgevonden.

Een belangrijke oorlogskoper, Paulus Engelhardt, woonde in Den Haag en had familiebanden met de stad en provincie Groningen.²⁹⁵ Hij was werkzaam geweest in Nederlands-Indië. Zoeken naar informatie over hem in kranten en archieven leverde geen connecties met nationaalsocialistische organisaties. Engelhardt kocht in totaal zeven panden van Joodse eigenaren, maar hij verkocht ze spoedig weer door, zoals blijkt uit de kadastrale leggers.²⁹⁶ De *Verkaufsbücher* vermelden ook van hem geen transacties buiten Groningen. De panden die Engelhardt kocht, hadden een gemiddelde prijs van fl.23.000,- en waren hiermee dus relatief kostbaar. Hij handelde voornamelijk in woningen in de toenmalige nieuwbouwwijken Oranjestad en in Helpman.

Bijzondere kopers

Tussen de oorlogskopers staan enkele namen van mensen die in Groningen en elders optraden als *Verwalter* van bedrijven. Zo was Van Ewijck uit Baarn de beheerder van het dameskledingbedrijf Ville de Paris aan de Vismarkt en kocht hij de panden Dilgtweg 12 in Haren en Anna Paulownastraat 33 in Groningen. Hij staat ook elders in Nederland als *Verwalter* geregistreerd.²⁹⁷ De Duitse ingenieur Heinrich A.J. Böddeker uit Apeldoorn was vanaf november 1940 in Groningen betrokken bij de firma M. Simmeren, handel in oude en nieuwe metalen en machinerieën. Böddeker kocht persoonlijk van

²⁹⁰ Leggerartikel NV Stoomvischmaatschappij 'Marie', Groningen 35206.

²⁹¹ NA 2.0.16.13 NBI, beheersdossier 153049 Joh. Scherpenhuizen. Een eerste akte van rechtsherstel passeerde bij notaris Keverling Buisman op 21/10/1947, een laatste op 30/12/1950 bij notaris W.A. Offerhaus.

²⁹² Dit bedrijf staat onder verschillende namen geregistreerd. GA toeg. 1972 Handelsregister KvK inv. 2006550 NV Stoomvischschierij Maatschappij 'Marie'; Visscherij Maatschappij 'Marie' NV, 1926-1986, Brief NBI (25/9/1945); Brief NBI (29/4/1948).

²⁹³ *NvH* (23/5/1946) 'Tribunaal Groningen', in beroep werd de verbeurdverklaring beperkt tot fl. 5000.

²⁹⁴ Deze verzwarende werd in Groningen drie keer aangevoerd. W.E. Meiboom, *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de kamer Groningen van het bijzondere gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken* (Noordwijk 2016) 377.

²⁹⁵ *De Telegraaf* (4/10/1961) Burgerlijke stand Bellingwolde 1887; "Overlijdensadvertentie Paulus Engelhardt".

²⁹⁶ Leggerartikel P. Engelhardt, Helpman 1751.

²⁹⁷ NA toeg. 2.09.16.04 archief van het NBI, beheersdossier 76690 W.F. van Ewijck uit Baarn o.a. *Verwalter* bij *Ville de Paris*; Kadaster Groningen leggerartikel 35426.

dit bedrijf en de firmanten in totaal zeven percelen aan de Koornbrandersgang en de Prinsenstraat.²⁹⁸ Hij was ook *Verwalter* elders in het land en actief binnen de NSB.²⁹⁹

Op de hoek van de Herestraat en de Carolieweg, toen en nu de vestiging van de HEMA, stond een pand dat met fl. 135.000,- het duurste verkochte pand in de gemeente Groningen was volgens de *Verkaufsbücher*.³⁰⁰ Het behoorde aan de Joodse familie Eigenfeld-de Jong, en was onder beheer geplaatst van de NGV.³⁰¹ Het werd in het najaar van 1942 gekocht door Eliberth Ridder, woonachtig in de Poelestraat 37a en werkzaam bij Woningbureau Eliberth Ridder. De koopovereenkomst was 'voorlopig', tot het pand in april 1944 werd doorverkocht aan Neeltje Bos-Meuzelaar uit Wassenaar. Op dat moment werd de transactie van Ridder pas definitief. In 1950 werd rechtsherstel aangevraagd voor dit pand, dat via minnelijke schikking werd verkregen.³⁰²

In sommige gevallen bestond een opmerkelijk familieverband tussen de Joodse eigenaar en de oorlogskoper. De door de bezetter opgezette administratie maakte onderscheid op basis van het aantal Joodse grootouders en de afkomst van de huwelijkspartner. Bij twijfelgevallen werd informatie ingewonnen bij werkgevers en schoolhoofden over het 'Joodse milieu' waarin iemand of een gezin verkeerde. Werd er sabbat gehouden, en wat deed de persoon op Joodse feestdagen?³⁰³ Seculiere Joden die gemengd gehuwd waren, doorkruisten de op 'ras' gerichte rechtelijke status. Aan het begin van de bezetting betekende dit onderscheid dat iemand gevrijwaard kon zijn van de tegen Joden gerichte maatregelen. In Groningen gebeurde het zeker zevenmaal dat er een familierelatie bestond tussen de oorlogskoper en de oorspronkelijke Joodse eigenaar. In vijf van deze zeven gevallen is er in de *Verkaufsbücher* geen vermelding van een notaris. Waar wel een notaris werd genoemd, is dit het kantoor Van Bommel van Vloten. Een door Van Bommel van Vloten geregistreerde transactie is die van het huis en erf aan de Veemarktstraat 35. Hendrika Marcus en haar man kochten hier de panden van hun (schoon)vader Mozes en oom Izak Marcus.³⁰⁴ In Haren vond een vergelijkbare transactie plaats waarbij de broers Van Oven de woning van hun vader aankochten. Zowel vader als oudste zoon waren gemengd gehuwd en de jongste zoon was ongehuwd.³⁰⁵ Deze transacties delen in de administratie alle de aanduiding *Kasse im Haus* in de kolom waar de *overschrijving aan* werd vermeld. De precieze betekenis is niet duidelijk, maar mogelijk betrof het hier een transactie 'met gesloten beurzen' of 'om niet'. Dit *Kasse im Haus* komt in de gemeente Groningen achtmaal voor. In zeven van deze gevallen is het duidelijk dat het om een koper met familiebanden ging. Landelijk zijn er 145 registraties waarbij de *Kasse im Haus* aanduiding is gebruikt. Veel van deze overdrachten vonden plaats tussen juni 1943 en juni 1944.

Onder de oorlogskopers bevond zich slechts een handvol vrouwen. Het ging daarbij bijvoorbeeld om Menstje Metta Margaretha Talens, vrouw van de Groningse makelaar Koeno Hamminga, en Bertha Karoline Emilie Bisschoff, gehuwd met notaris Van Russen. De weinige vrouwen die een pand kochten, kochten dit als belegging in het hogere prijssegment.

²⁹⁸ GA handelsregisterdossiers 2006107, 2006117 en 2012446.

²⁹⁹ NA toeg. 2.08.68 Inventaris van het archief van de *Abteilung Feindvermögen* van het *Reichskommissariat in den besetzten Niederländischen Gebieten*, 1940-1945: 401-1277; H.A.J. Bøddeker uit Apeldoorn *Verwalter* bij de N.V. Nederlandsche Cocosfabr. en bij S.J., Vos handelmaatschappij te Amsterdam; Bij installatie van mr. C. den Besten, in: *Het Nationale Dagblad: voor het Nederlandsche volk* (11/7/1941) 7.

³⁰⁰ *Nvvh* (31/5/1972); Leggerartikel 35528 Eliberth Ridder.

³⁰¹ Leggerartikel 24772 familie De Jong, Adresboek 1940, 1941, 1943 bladzijden 796, 792, 756.

³⁰² Leggerartikel 35529 Neeltje Bos-Meuzelaar.

³⁰³ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen inv. 37 Aanmeldingsplicht voor personen van Joodsche bloede. Deel 2, 1943 – 1945. Bijvoorbeeld brief van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters aan burgemeester Groningen (12/1/1943).

³⁰⁴ In de *Verkaufsbücher* onder nummer VK S5791; Leggerartikel Groningen 29689, 35507 en 35759.

³⁰⁵ Gaat om een pand dat destijds aan de Onnerweg 12a gelegen was. Tegenwoordig is het Jachtlaan 26.

Notarissen en makelaars

Voor de overdracht van onroerend goed was ook in de bezettingstijd medewerking van een notaris vereist. In juridisch opzicht vonden diverse wijzigingen plaats; het notariaat conformeerde zich hier in meerderheid aan en werkte ook mee bij gedwongen verkoop van onroerend goed. Een van de eisen die de wet ook toen aan de notaris stelde, is dat deze verplicht is mee te werken als een cliënt hem dat vraagt. De gemeente Groningen werkte traditiegetrouw ieder jaar met een andere notaris, zoals in 1944 met notaris Verheijen. Een notaris kon erop wijzen dat banken voor Jodenpanden niet altijd een hypotheek verstrekten. Schütz geeft voorbeelden uit Rotterdam en Amsterdam waaruit bleek dat hypotheekverstrekkers niet altijd wilden meewerken aan de aankoop van panden van Joodse eigenaren. Ook aspirant-kopers werden soms in het ongewisse gelaten. De rol van de notarissen wordt in de literatuur regelmatig als 'lijdelijk' bestempeld. Schütz benadrukt hun financiële belang. Door de voor hen noodzakelijke toegang tot de openbare registers van het kadaster, wisten de notarissen ambtshalve wat de herkomst van de percelen was en verzwegen soms deze informatie voor de koper en hypotheekverschaffer.³⁰⁶

De medewerking van het notariaat was soms meer of minder lijdelijk te noemen, soms creatief en soms fanatiek. Een lijdelijk notaris werkte mee, maar een meer creatieve notaris kon komen tot de constructie en de aanduiding '*Kasse im Haus*', zoals in Groningen bij notaris Van Bommel van Vloten werd gebruikt. Bij de aankoop van het perceel aan de Molenkampsteeg te Haren bedacht notaris Van Andringa de Kempnaer een bijzondere constructie om de opbrengst van de verkoop van de percelen van Nathans uit handen van de bezetter te houden. Het tegenovergestelde kwam echter ook voor. Zo was de Groninger notaris Van Russen een overtuigd nationaalsocialist. Van alle notarissen in heel Nederland was hij het veelvuldigst betrokken bij het verhandelen van Joods onroerend goed. In de gemeenten Groningen, Haren en Noorddijk regelde hij maar liefst 120 verkopen; verder was hij betrokken bij 47 verkopen in de gemeente Winschoten, en buiten de provincie faciliteerde hij nog eens 46 overdrachten. Via zijn kantoor liepen ten minste 389 transacties van panden van Joodse eigenaren. De noordelijke nummer twee, mr. S.J.W. Nijhoff kwam tot een totaal van 74. Bijna alle overdrachten van onroerend goed die het kantoor van Van Russen regelde, 'betroffen Jodenbezit en de inkomsten van Van Russen werden hoofdzakelijk daaruit geput. Er kwamen veel verkopen tot stand voor de ANBO aan mensen die niet altijd cliënt van Van Russen waren' zo staat het in het proces-verbaal dat is opgemaakt na zijn verhoor op 16 mei 1947.³⁰⁷

In 1942 hielden in de stad Groningen tien notarissen kantoor, van wie de helft betrokken raakte bij de handel in Joods onroerend goed.³⁰⁸ Daarbij meldden de *Verkaufsbücher* ook enkele notarissen van buiten de stad. In Haren was tot 1943 jhr. J.B. van Andringa de Kempnaer als notaris actief, die echter niet in de administratie van de NGV voorkomt. Na de oorlog keerde alleen Van Russen niet terug als notaris. Van de genoemde notarissen waren C. van Bommel van Vloten, H.A. Keverling Buisman, jhr. A.J.B. Verheijen, F.R.M.Th. Gouverne, en W.A. Offerhaus, maar ook de jongere notaris G. Ritsema betrokken bij de afhandeling van verzoeken tot rechtsherstel en traden op als bewindvoerder bij Joodse boedels. In Groningen staan hun namen vaak in potlood vermeld op de kadastrale leggers van het betreffende onroerend goed, een enkele keer is ook de naam van een advocaat of een makelaarskantoor vermeld.

³⁰⁶ Schütz, *Kille mist*, 130-131, 239-264.

³⁰⁷ GA toeg. 2220 Verzameling documenten Oorlogs- en Verzetscentrum Groningen (ovcg), 1935- 2001 inv. 75, Stukken betreffende het SS-lid notaris J.G. van Russen. Proces-verbaal van het verhoor van Jan Geert van Russen door G. Boelman (16/5/1947).

³⁰⁸ Volgens het adresboek voor 1942 en de vermeldingen in de *Verkaufsbücher*.

De notarissen, en soms de kandidaat-notarissen, formuleerden de minnelijke schikkingen die tot stand kwamen. Zij raadpleegden daartoe de jurisprudentie in het blad *Rechtsherstel* en bereikten hiermee een zekere standaard. Overwegingen van redelijkheid en billijkheid dienden daarbij als gidsen. In Groningen blijkt dat min of meer te zijn gelukt. Het kwam tot weinig vonnissen. Vanuit Groningen bereikten slechts enkele geschillen de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Van Schütz zijn de woorden dat de procedures voor rechtsherstel voor het notariaat een kans vormden om het gedurende de bezetting geschonden blazoen te schonen.³⁰⁹ Naoorlogse notarissen in Groningen hebben die kans gegrepen.

Tabel met NGV-transacties onroerend goed per notaris in de huidige gemeente Groningen

jaar	Van Russen	Nijhoff	Van Bommel van Vloten	Keverling Buisman	Verheijen	Bomers	Reijnders	Bruyns	Wolthers	Totaal
1942	15	7								22
1943	78	32	5	4	2			1	1	123
1944	27		6	4		1	1			39
1945										
totaal	120	39	11	8	2	1	1	1	1	184
in %	65,2	21,2	5,9	4,4	1,1	0,5	0,5	0,5	0,5	100%

Bron: op basis van de vermeldingen in *Verkaufsbücher*, jaar van voorlopige verkoopdatum.

De rol van notaris Van Russen verdient nadere aandacht vanwege zijn bijzondere positie. Van Russen werd in 1896 geboren te Oude Pekela, waar zijn vader directeur was van een strokartonfabriek. In Winschoten volgde hij het gymnasium, hij studeerde notarieel recht en werkte op notariskantoren in Almelo, Amsterdam en Nijmegen. In 1935 volgde zijn benoeming in Groningen.³¹⁰ Niet alleen door het veelvuldig faciliteren van het verkopen van Joods bezit - zelfs zijn echtgenote werd eigenaresse van drie panden³¹¹ - droeg Van Russen het nationaalsocialisme uit. Als postcommandant van de Hulplandwacht nam hij deel aan patrouilles en huiszoekingen.³¹² In oktober 1944 trad hij in dienst bij de SS en daarna vocht hij als grenadier aan het front. *Unterführer* Van Russen maakte deel uit van de *SS-Freiwilligenbrigade Landstorm Nederland*. Nog in januari 1945 schreef hij overtuigd te zijn 'dat het met een dergelijke inzet in het voorjaar mogelijk is, om de Tommies en de Yankee's te laten zwemmen.'³¹³ Zijn verwachting kwam niet uit en op grond van het zuiveringsbesluit 1945 werd hij uit zijn ambt gezet.³¹⁴ De politieke kantonrechter adviseerde een internering tot 5 mei 1950; dit was in dergelijke gevallen vrijwel altijd de strafmaat in het vonnis.³¹⁵

³⁰⁹ Schütz, *Kille mist*, 372-386.

³¹⁰ *Nvhn* (16/10/1935) 'Notaris J.G. van Russen'.

³¹¹ Leggerartikel Groningen 34970.

³¹² *Nvhn* (28/9/1948) 'Voor de politieke kantonrechter. Notaris J.G. van Russen'.

³¹³ GA toeg. 2220 Verzameling documenten OVCG 1935- 2001 2001 inv. 75 Stukken betreffende het SS-lid notaris J.G. van Russen. Brief van J.G. van Russen aan D. de Lange (12/1/1945).

³¹⁴ *Nvhn* (24/4/1946) 'Korte berichten'.

³¹⁵ *Nvhn* (12/10/1948) 'Voor de politieke kantonrechter. Vijf jaar voor Van Russen'.

Makelaars

Advertentie makelaarskantoor K.J. Hamminga (*Storm: Blad der Nederlandsche SS*, 31/7/1942)

Uiteraard speelden ook bemiddelaars een rol bij de aanschaf van onroerend goed van Joodse eigenaren. De Groningse makelaar Koeno Hamminga werd de centrale figuur in Noord-Nederland. Hij was in 1892 te Veendam geboren en werkzaam als verzekeringsinspecteur. Hij werd actief in de autowereld, voorzitter van de Noord-Nederlandse Motorclub en vanaf 1930 consul voor Nederland van de ADAC, de *Allgemeiner Deutscher Automobil-Club*. Hieruit blijkt een zekere Duitse oriëntatie. In 1939 werd hij onderscheiden met het 'Kruis van Verdienste 3de klasse der orde van den Duitschen Adelaar'.³¹⁶ In december 1940 registreerde hij bij de Kamer van Koophandel een hypotheek- en assurantiekantoor en hij werd het jaar daarop beëdigd als 'makelaar in onroerende goederen en hypotheek'. Hij was een van de initiatiefnemers van de landelijke ANBO-organisatie en werd daarvan de directeur van het Groningse bijkantoor. Hij verhuisde zijn kantoor van de Sint Jansstraat 23a naar het statige pand aan de Oude Boteringestraat 37 waar eerder de advocaten Polak en Rood kantoor hielden. Volgens berichten in het *Nieuwsblad van het Noorden* was hij betrokken bij de NSB. Hij adverteerde te koop staande huizen in *Storm. Blad der Nederlandsche SS*, maar ook in *Nieuwsblad van het Noorden*.

De naam Hamminga staat bij 87 transacties in de *Verkaufsbücher* genoteerd als verkopende beheerder. De ANBO-Groningen trad in niet minder dan 856 transacties als zodanig op. Het werkterrein strekte zich uit over het gebied met de vier noordelijke hoofdsteden, en van Deventer, Harlingen tot Winschoten. Het aantal transacties van de ANBO-Groningen was een van de grootste in Nederland, voorafgegaan door de 1905 transacties van de Amsterdamse makelaar Everout. Niet alleen handelde Hamminga in Joodse huizen, hij kocht zelf ook en volgens het kadaster kwamen twee panden op naam van zijn vrouw.³¹⁷ Na de bevrijding stelde de Militaire Commissaris voor Groningen en het Westerkwartier met ingang van 14 juli 1945 notaris Gouverne aan als beheerder van het kantoor. De voorzitter van het Tribunaal legde Hamminga een straf op die gelijk was aan zijn internering. Tevens werd het beheer over zijn bedrijf ingetrokken.³¹⁸

³¹⁶ *De Tijd: Godsdienstig-staatkundig dagblad* (7/9/1939) 'Onderscheiding'.

³¹⁷ *Nvhn* (27/3/1947) 'Directeur van de A.N.B.O.' Kadastrale leggerartikel Groningen 34444 en Helpman 1721, 2388 t.n.v. Menstje Mette Margaretha Talens.

³¹⁸ *Nvhn* (9/4/1947) 'Van het Tribunaal'; GA toeg. 1972 inv. 2012177, Handelsregister Kamer van Koophandel Groningen, Huizen, hypotheek- en Assurantiekantoor K.J. Hamminga, Makelaardij, financiële dienstverlening, 1940-1948.

Afronding

Oorlogskopers vormden een diverse groep, bestaande uit particuliere kopers, bedrijven en openbare instellingen. Van de particuliere oorlogskopers kan slechts een klein deel worden aangewezen als grote koper. Deze grote kopers gebruikten de panden voornamelijk als beleggingsobject, waar kleine kopers meestal kochten voor eigen gebruik. De grote kopers kochten een aanmerkelijk deel van de onder beheer gestelde panden. Deze particulieren waren veelal gelieerd aan pro-Duitse organisaties. Ze zagen een mogelijkheid zich te verrijken met de vrijgekomen Joodse huizen. De ANBO-Groningen als organisatie en Hamminga als persoon waren net als enkele notarissen betrokken bij de overdracht van Joods onroerend goed en deden hun voordeel hiermee. Van Russen en Hamminga werden voor hun rol in de oorlog bestraft, evenals enkele grote oorlogskopers. Na de oorlog werkten de meeste notarissen in het kader van rechtsherstel mee aan het opstellen van minnelijke regelingen.

De gemeenten Groningen en Haren kochten eveneens percelen aan. De motivatie hierachter is niet altijd duidelijk. Bij de landbouwgronden zullen plannen voor nieuwbouw een rol hebben gespeeld, maar in het geval van Schoolholm 20 en Turfsingel 77/79 is dit moeilijk vol te houden. Hier werkte de gemeente mee aan de liquidatie en confiscatie van het vermogen van 'vijandige' of Joodse personen of verenigingen. Het is onduidelijk wat voor motieven aan deze aankopen ten grondslag lagen. Uit het feit dat niet alle eigendommen van de Joodse gemeente, en niet beide panden van de twee loges werden gekocht, kan worden afgeleid dat enige terughoudendheid bij het toenmalige gemeentebestuur tot de mogelijkheden behoorden.

Ouwinga - cafés en vastgoed

De familie Ouwinga was in de stad voor de oorlog uitbater van twee cafés: een aan het Gedempte Zuiderdiep 124 en een aan de Verlengde Visserstraat op de hoek met het Lage der A. De familie Ouwinga bestond uit Femmigje Ouwinga-Otto, haar echtgenoot Frederik Jacobus en Rienko Ouwinga (een broer van Frederik Jacobus). De Ouwinga's kochten gedurende de oorlog in totaal twaalf panden, die eerder toebehoorden aan Joodse eigenaren. De meeste panden werden in 1943 verworven, enkele in 1944. De grootste koper van de drie was de caféhouder Frederik Jacobus Ouwinga. Tijdens de bezetting kocht hij uiteindelijk acht panden. De meeste lagen in de omgeving van het Gedempte Zuiderdiep: zo kocht hij een pand aan het Gedempte Zuiderdiep, een in de Herestraat, twee in de Kruithuisgang en meerdere appartementen aan de Driemolendrift. Zelf woonde hij aan de Kleine Bergstraat op nummer 38.³¹⁹ Een bescheiden woning voor iemand die in de oorlog samen met zijn familie een klein vastgoedimperium opbouwde.

Zijn broer Rienko Ouwinga wordt in dit rapport nog net tot de categorie 'grote kopers' gerekend. Hij kocht namelijk drie woningen, een boven- en benedenwoning aan de Parkweg en een pand aan de Paterswoldseweg.³²⁰ Zelf bezat hij ook een café aan de Verlengde Visserstraat. Tevens kocht hij een café-inventaris bij de ANBO.

Tijdens de bezetting verstrekten de familie in samenwerking met de Duitse Winterhulp in de cafés eenpansmaaltijden aan de Groningse bevolking. De verstrekten maaltijden waren zonder bonnen beschikbaar en veel Groningers maakten hier dan ook dankbaar gebruik van. Volgens een nieuwsbericht in het *Nieuwsblad van het Noorden* was er sprake van toenemende belangstelling en drukte.³²¹ De Winterhulp was een van oorsprong Duitse organisatie, al richtte rijkscommissaris Seyss-Inquart in 1940 een Nederlandse tak op. In het begin konden ook Joden aanspraak maken op deze hulp; dit hield al snel op toen de vervolging begon. De Winterhulp hield collectes waarbij de nazi-ideologie geregeld terugkeerde. De meeste collectanten waren lid van de NSB en liepen veelal in NSB-uniform.³²²

Dat de familie meewerkte met deze Duitse Winterhulp is goed te verklaren uit het feit dat de leden van het gezin deel uitmaakten van verschillende nationaalsocialistische bewegingen, waaronder ook de NSB. Na de oorlog werden leden van de familie van politieke misdrijven verdacht. De aankoop van Joodse panden gold hierbij als verzwarende omstandigheid. Mevrouw Femmigje Ouwinga werd wegens haar optreden de 'ongekroonde koningin van het Zuiderdiep' genoemd.³²³ Na de oorlog was ze niet alleen ongekroond maar verloor ze ook nog haar troon ten overstaan van het tribunaal. Haar advocaat pleitte voor vrijspraak en het tribunaal besloot hiertoe.³²⁴ Frederik Jacobus Ouwinga werd voor zover bekend niet veroordeeld. Zijn broer Rienko daarentegen werd door de Centrale Zuiveringsraad voor één jaar en drie maanden ontzet uit de uitoefening van een leidinggevende functie in zijn café en slijterij.³²⁵

De familie Ouwinga wist enkele jaren na de oorlog het oude vak weer op te pakken. Op 12 mei 1953 vermeldde het *Nieuwsblad* dat café Freddy aan het Zuiderdiep werd heropend nadat het een 'verjongingskuur' had ondergaan. 'De nieuwe eigenaar, de heer R. Otto, beter bekend onder de naam

³¹⁹ Legger Frederik Jacobus Ouwinga, Groningen 27164.

³²⁰ Legger Rienko Ouwinga, Groningen 30460

³²¹ *NvvhN* (10/11/1943) 'Eenpansmaaltijd Nederlandsche en Duitse Winterhulpwerk'.

³²² M. G. Buist, 'Nationaal-socialistische wereldbeschouwing en propaganda' in: *Groningen in oorlogstijd* 57-59.

³²³ *NvvhN* (10/8/1946) 'Ongekroonde Koningin van het Zuiderdiep'.

³²⁴ *NvvhN* (19/10/1946) 'Het Tribunaal te Groningen willigde het verzoek om onmiddellijke invrijheidstelling van F. Ouwinga-Otto'.

³²⁵ *Nederlandsche Staatscourant* (16/6/1947) 'Zuivering'.

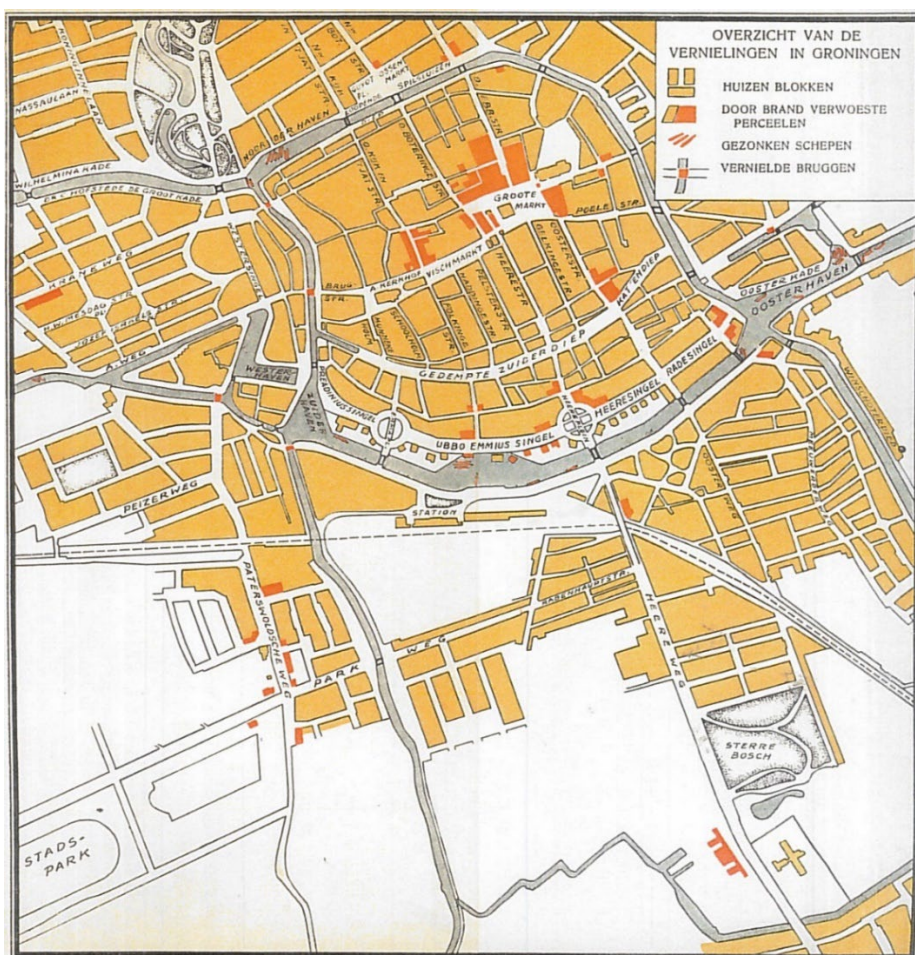
Freddy Ouwinga', stond, aldus het *Nieuwsblad* 'achter een nieuwe, gezellige bar. Nieuw behang, voor een deel nieuwe meubelen en aardige lampen, hebben door toedoen van architect Van Ekkeren en aannemer Bernardus, de zaak tot een gezellig geheel gemaakt.'³²⁶ Acht jaar na de oorlog zette de familie aldus haar oude werkzaamheden voort.

³²⁶ *NvhN* (12/5/1953) 'Opening Café Freddy'.

7. Verwoeste en onteigende panden

Bij de bevrijding van de stad in april 1945 werd op verschillende plaatsen hevig gevochten. Aan het Hereplein, de Stoeldraaijerstraat, de Oosterstraat, de Waagstraat, de Guldenstraat en de Grote Markt inclusief de directe omgeving werden panden verwoest. Na een snelle inventarisatie van de schade en bouwkundige staat van de panden, werd in de zomer en najaar 1945 veel van wat nog overeind stond gesloopt.³²⁷ De sloop en afvoer van puin vonden plaats binnen een wettelijk kader dat direct na het bombardement op Rotterdam tot stand was gekomen.

Dit wettelijk kader maakte ook de onteigening mogelijk van het puin en het betreffende perceel. De hier geldende 'onteigeningswet en het besluit wederopbouw I en het besluit wederopbouw II' van 21 en 24 mei 1940 waren genomen door generaal Winkelman, de toenmalige bevelhebber in Nederland. Doel van de maatregelen was om zo spoedig mogelijk te kunnen beginnen met de wederopbouw. De onteigening van de percelen kon dan ook alleen plaatsvinden als er een wederopbouwplan lag. Om dit snel en efficiënt te kunnen doen, werd in het besluit de regie gelegd bij de gemachtigde voor wederopbouw. Op 7 mei 1945 verving de nieuwe regering deze wet door het Koninklijk Besluit F67. Doel bleven een snelle onteigening en centrale aansturing, maatregelen die noodzakelijk werden geacht gezien de omvang van de schade en de schaarste aan middelen.

Uit: W.K.J. van Ommen Kloeke, de bevrijding van Groningen, bijlage (Groningen 1945).

³²⁷ W.K.J.J. van Ommen Kloeke, *De bevrijding van Groningen* (1945), 167; Duijvendak en De Vries, *Stad van het Noorden* 171-180 en 243-249.

Onteigening en compensatie

Alle percelen, resten van bouwwerken, puin en gespaarde panden die deel uitmaakten van een gebied waarvoor een wederopbouwplan gold, konden op grond van het KB F67 worden onteigend. De gedupeerde eigenaren kregen als compensatie de waarde van het perceel zoals die gold in mei 1940. De compensatie kon geheel of gedeeltelijk plaatsvinden door toewijzing van bouwgrond met een vergelijkbare waarde, te gebruiken binnen het door de gemeente op te stellen plan van wederopbouw. De vergoeding werd tot dat moment ingeschreven in het zogenaamde Grootboek voor de Wederopbouw dat werd beheerd door het Ministerie van Financiën. De onteigeningsregeling op basis van het besluit uit 1940 en het KB F67 van 1945 leidde tot discussie over de wenselijkheid en noodzaak van snel handelen, versus de waarborgen voor de gedupeerden. De hoogte van de vergoeding werd niet bepaald door de rechter, maar door de gemachtigde voor de wederopbouw. Bezwaar aantekenen tegen de onteigening kon, maar had geen opschortende werking. In 1950 verving de 'Wet op de Materiële oorlogsschaden' het Koninklijk Besluit. Deze wet had meer oog voor de belangen van de eigenaar en legde delen van de uitvoering bij de gemeente.³²⁸

Wederopbouwplan

B&W ontwikkelde een wederopbouwplan voor de zwaar beschadigde delen van de binnenstad en stelde een lijst van 'te onteigenen percelen' op. Binnen de gemeenteraad was veel discussie over de wederopbouwplannen, waardoor men niet direct tot uitvoering kon overgaan. De lijst van te onteigenen percelen werd in eerste aanleg op 14 september 1947 door B&W vastgesteld. Dit leidde op 16 april 1948 tot een zogenaamde 'aanzegging tot onteigening' door het College van Algemene Commissarissen voor de Wederopbouw. Het overzicht van te onteigenen gronden bevat 186 kadastrale perceelnummers. Negen van deze percelen behoorden in 1942 toe aan Joodse eigenaren. Deze percelen stonden dan ook onder beheer van de NGV, maar werden gedurende de oorlog niet allemaal verkocht.³²⁹ Tijdens de apriildagen van 1945 stonden vijf percelen op naam van oorlogskopers. Het is de vraag hoe rechtsherstel in deze situatie zijn beslag kreeg en aan wie de oorlogsschade werd vergoed. De kadastrale leggers van de panden die de gemeente onteigende, vermelden géén vorm van rechtsherstel. In de gemeentelijke afhandeling van de te onteigenen percelen werden tot de zomer van 1949 de oorlogskopers als eigenaren genoemd. Onder deze oorlogskopers bevonden zich ook personen die te maken kregen met een veroordeling in het kader van de bijzondere rechtspleging.

De gemeentelijke lijsten van te onteigenen percelen uit september 1947 zijn zeer informatief. Ze melden per perceel de naam van de eigenaar, aard en staat van het perceel; 'erf' of 'erf en opstal', en mate van verwoesting ('geheel verwoest' of 'ten dele verwoest'). Ook de naam van eventuele medebelanghebbenden, zoals hypotheekhouders, mede-eigenaren en andere op het perceel rustende rechten worden vermeld. De lijsten melden van de voor dit onderzoek interessante panden slechts de naam van de oorlogskopers en een eventueel op het pand rustende 'bezwarende' met hypotheek. Hier is geen verwijzing naar de Joodse eigenaar of een claim vermeld.³³⁰ De feitelijke onteigening in 1948

³²⁸ P. van Schilfgaarde, *De wederopbouw van Rotterdam. Stedelijke herverking in de praktijk* (Den Haag 1987) 34-38 W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode' in: J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (red.), *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet* (Den Haag 2016) 109-131.

³²⁹ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur Groningen inv. 179 Dossier Wederopbouwplan: Lijst van te onteigenen percelen ten behoeve van het wederopbouwplan der Gemeente Groningen. (14/9/1947). Formele aanzegging (22/4/1948).

³³⁰ GA Dossier Wederopbouwplan: Lijst van te onteigenen percelen ten behoeve van het wederopbouwplan der Gemeente Groningen (14/9/1947). Formele aanzegging (22/4/1948).

werd in Groningen door verschillende eigenaren aangevochten. Ook door een eigenaar van een pand dat tijdens de oorlog via de NGV was verkocht. Namens H. Dost betwistte woningbureau Zeeven de rechtmatigheid van de onteigening en de hoogte van de schadeloosstelling. Burgemeester Cort van der Linden antwoordde op 23 april 1949 dat bezwaar tegen de onteigening niet mogelijk was, omdat deze bij 'aanwijzing' namens het Rijk was geschied.³³¹

Onteiningsvergoeding en rechtsherstel

De vaststelling van de onteiginingsvergoeding vond in twee stappen plaats. In de zomer van 1949 werd de hoogte van de vergoeding vastgesteld voor de onteigende panden in de Stoeldraaijerstraat en omgeving, de vaststelling voor de rest van het centrum vond pas in mei 1953 plaats. Ook hiervan bestaan uitgebreide overzichten.³³² De vaststelling van de grondprijs bij onteigening vond centraal voor Nederland plaats. In Groningen was dit na uitgebreid overleg met een 'coördinatiecommissie' met daarin een wethouder. Na de inwerkingtreding van de 'Wet op de Materiële Oorlogsschaden' in 1950 werd de schadevaststelling meer decentraal georganiseerd. De vaststelling van de waarde van de percelen in de overige delen van de binnenstad was het resultaat van overleg tussen de genoemde 'coördinatiecommissie', de directeur van de Wederopbouw in de provincie Groningen, ir. H. van Halewijn en het gemeentebestuur. Nog steeds kon de compensatie twee vormen krijgen: in natura, als een vergelijkbaar kavel op min of meer dezelfde locatie, of als de geldelijke waarde van de grond in prijzen van 1940, verhoogd met een rentevergoeding. Bij acceptatie van een stuk grond werd ook de plicht tot herbouw aanvaard.³³³

Opmerkelijk is een lijst uit juli 1949. De gemeente restitueerde de geïnde grondbelasting over 1948 voor de percelen die dat jaar waren onteigend. Belanghebbenden kregen een uitnodiging het (kleine) bedrag bij de gemeentekas op het stadhuis af te halen. Ook hierop staan de oorlogskopers vermeld, maar ze kwamen het geld niet afhalen.³³⁴ Belangrijker is de registratie door de gemeente van gedupeerden die in de binnenstad tot nieuwbouw wilden overgaan. Op verschillende momenten in 1951 en 1953 werden hiervan overzichten opgesteld en verzonden voor advies naar de directeur van de Wederopbouw in de provincie Groningen.³³⁵ Deze overzichten bevatten de namen van de eigenaren van panden die wilden herbouwen of daartoe concrete plannen hadden uit 1951 en een overzicht uit 1953. De laatste lijst bevat de namen van de oorlogskopers G. Huizinga en H. Dost en vermeldt voor de Oosterstraat een plan van de NV herenkleding fabriek S. Muller. Als eigenaren die nog twijfelen over eventuele herbouw staan onder meer de namen van S. Frank in de Oosterstraat en de wed. Norden-Berlijn in de Waagstraat vermeld. De namen van Joh. Scherpenhuizen en M. Brongers ontbreken op de lijsten vanaf zomer 1951.

³³¹ GA Dossier Wederopbouwplan: Voorschriften inzake toewijzing en verkoop van gronden Brief Cort van der Linden aan makelaardij Zeeven als belangenbehartiger van de Fa. H. Dost (23/4/1949).

³³² GA Dossier Wederopbouwplan brief van commissie van herverkaveling aan B&W (9/9/1949) over Stoeldraaijerstraat en brief van commissie van herverkaveling aan B&W (18/5/1953) over Grote Markt en omgeving, Oosterstraat, Radesingel, Hereplein met bijlagen.

³³³ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel*, 62-66.

³³⁴ GA Dossier Wederopbouwplan: Restitutie van betaalde grondbelasting voor ten name der gemeente in het belang der wederopbouw onteigende panden. Lijst zonder datum van 'niet geweest voor het in ontvangst nemen van de restitutie grondbelasting over 1948 door de gemeente Groningen ingevolge brief van (28/3/1949) (no 5752) en (20/7/1949) (no 13047)'.
³³⁵ GA Dossier Wederopbouwplan Voorschriften inzake toewijzing en verkoop van gronden (12/6/1951), B&W aan directeur Wederopbouw provincie Groningen uitgifte grond en idem; Gemeentelijk bureau voor de wederopbouw Herverkaveling en financiering Overzicht (11/5/1953).

Vermogensopstelling per 1 Januari 1951 inzake het vermogen van mevrouw Rosalie Geisel, weduwe van de heer Marcus van Amerongen, gewoonde hebbende te Groningen, Oude Ebbingestraat 16a, voor wie bewindvoerder is R. Dijkema, Coendersweg 68 te Groningen.

Actief:

a. een vordering ten laste van de Gemeente Groningen, wegens onteigening van de grond, gelegen aan de Oude Ebbingestraat te Groningen, kadastraal bekend gemeente Groningen, sectie G nummer 4914, groot 1.10 are, groot f 8930.--

b. een Rijksbijdrage wegens algehele vernietiging van het perceel Oude Ebbingestraat 16/16a te Groningen, groot " 7680.--

met de lopende rente van gemelde bedragen van 1 Mei 1945 - 1 Maart 1950 à 4% en van 1 Maart 1950 tot de betaling à 3½%.

c. een vordering ten laste van de Tweede Noordelijke Onderlinge Waarborgmaatschappij tegen Mo-lestriele te Groningen, krachtens deelneming nummer 18795/19270, groot " 14428.73

d. contanten " 110.43

f 31.149.16

Passief:

a. een schuld aan de heer Johannes Scherpenhuizen, koopman, wonende te Groningen, Peizerweg 275, wegens saldo gedane uitgaven en ontvangsten ingevolge akte van minnelijk rechtsherstel 30 December 1950 verleden voor Mr. W.A. Offerhaus, notaris te Groningen, ad f 13955.91

met de rente van 1 September 1950 à f 0.97 per dag.

b. een vordering schuld aan het Nederlandsche Beheersinstituut wegens beheerskosten p.m.

c. een schuld aan de bewindvoerder R. Dijkema, voor salaris over het tijdvak van 15 Februari 1947 tot 1 Jan. 1951, p.m.

Groningen, 1 Juli 1951.

31149,16
13955,91
17193,25

geboekt

Vermogensopstelling 1 januari 1951 wed. Van Amerongen-Geisel, NA NBI 2.09.16.01-28319

Eind december 1950 bereikten de vertegenwoordigers van de weduwe Rosalie van Amerongen-Geisel en van Johan Scherpenhuizen een minnelijke regeling over de Oude Ebbingestraat 16/16a. De vordering op de gemeente wegens de onteigening van het perceel en de rijksbijdrage wegens de verwoesting van het pand kwamen ten gunste van de nabestaanden. Deze baten werden verrekend met diverse kosten die de oorlogskoper ten behoeve van het pand had gemaakt. Op een ander moment vond een regeling plaats tussen de partijen van David Polak (die in Californië verbleef) en Marten H. Brongers in zake Oosterstraat 60. De beheerder van het vermogen van Brongers refereerde daaraan, maar de regeling zelf is niet in het dossier aangetroffen.³³⁶

³³⁶ NA 2.09.16.01 archief NBI, beheersdossier 28319 Van Amerongen-Geisel vermogensopstelling (1/1/ 1951); NA 2.09.16.02 archief NBI, beheersdossier 52021 M.H. Brongers. In NA 2.08.65 Grootboek Wederopbouw inv. 3831 en bijbehorende database is alleen het dossier Van Amerongen-Geisel, 150-A1739a gevonden.

In de hierop volgende jaren besprak de gemeenteraad in een vergadering in maart de vordering van de wederopbouw en de uitgifte van gronden, dan wel de overname van de rijksbijdrage ten laste van het fonds voor wederopbouw. In 1954 werden in dit overzicht de erven van S. Berkelo genoemd waarvan de gemeente voor de percelen Stoeldraaijerstraat 11, 11a en 13 de rijksbijdrage overneemt. Dat wil zeggen: de claims van de oorlogskoper werden vervallen verklaard en de Joodse erfgenamen kregen de compensatie uitbetaald.³³⁷ Deze formele afwikkeling kreeg verschillende vormen. In het geval van Oude Boteringestraat 11/11a vererfde de rechten op het perceel op de broer van de eigenaar, Hendrik Krammer. Deze droeg het recht op de rijksbijdrage over op de ondernemer J. van Bijssum die in 1954 het perceel van de gemeente wilde kopen en hier een nieuw bedrijf vestigde.

No	Kadastraal no	Adres	Joodse eigenaar	Naam Oorlogskoper	No op lijst onteigening 14-09-1947	Weder opbouw-plan 12-06-1951	Compensatie of rechtsherstel rond pand
1	K.3329	Gr.Kr. Elleboog 2	S. Muller	H. Dost	no 18 Dost	Dost	Datum rechtsherstel onbekend
2	K.3062	Stoeldraaijer-straat 11/13	S.E. Berkelo	G. Huizinga	no 27 Huizinga	Geen vermelding	Gemeenteraad 3/3/1954 overname Rijksbijdrage
3	H.2410	Radesingel 41	Sander Velleman	onverkocht	no 167 Velleman	Geen vermelding	nvt
4	G 4987	Oude Boteringestraat 11/11a	Andries Krammer	onverkocht	No 69	Geen vermelding	17/3/1954 Overname Rijksbijdrage door J. van Bijssum
5	G.4914	Oude Ebbingestraat 16-16a	wd. R. van Amerongen-Geisel	Joh. Scherpenhuizen	no 60 Scherpenhuizen	Geen vermelding	Rechtsherstel 30/12/1950
6	H.3419	Oosterstraat 60	D. Polak	M.H. Brongers	no 151 Brongers	Geen vermelding	Datum rechtsherstel onbekend
7	H.2805	Oosterstraat 72	S. Frank	onverkocht	no 159 Frank	Frank	nvt
8	G.1259	Waagstraat 6 / Grote Markt	Wd. Van Norden-Berlijn	onverkocht	no 122 Van Norden-Berlijn	Van Norden-Berlijn	nvt
9	K.1361 en K.3302	Vismarkt 11	M. Cohen	onverkocht	no 137 Cohen	Cohen	nvt

Buiten stadscentrum

Ook buiten het stadscentrum raakten panden van Joodse eigenaren zwaar beschadigd. Deze werden niet onteigend omdat ze geen deel uitmaakten van het gemeentelijke wederopbouwplan. Hier was rechtsherstel eenvoudiger. Aan de Hereweg raakten de huizen met nummers 10 tot 16 zodanig

³³⁷ Bijlage bij de Handelingen 1953-54; voordracht aan de Raad op (3/3/1954) bedrag Rijksbijdrage fl. 13.200,- datum passeren van de akte (27/11/1953) Notariskosten fl. 125,-.

beschadigd dat in 1945 sloop noodzakelijk was. Hereweg 16 was eigendom van Samuel Benjamin Nathans en zijn vrouw Netje Zadoks. Nathans was huisarts, gemeentelijke arts en politiedokter en een gerespecteerd lid van de Joodse gemeente.³³⁸ In 1939 trad hij wegens gezondheidsproblemen terug en hij overleed twee jaar later in Groningen. Een commercieel bedrijf hield daar kantoor op het moment dat het pand in april 1945 afbrandde. In 1949 kochten een effectenkantoor en aannemer het perceel van de overlevende dochter Renée Selma Nathans. Na samenvoeging met de andere gesloopte panden kwam het tot de bouw van de Viaductflat.

Afronding

Duidelijk is dat niet alle oorspronkelijke ondernemers in de Groningse binnenstad terugkeerden. Het aantal Joodse en niet-Joodse gedupeerden dat de toegewezen gronden inderdaad kon gebruiken om een nieuwe zaak te beginnen, bleef achter bij de verwachting van de gemeente. Op de gemeentelijke lijsten was het aantal twijfelaars groter dan het aantal daadwerkelijke bouwers. Tot 1957 werden veel percelen voor de gedupeerden in reserve gehouden. De gemeente ging actief op zoek naar nieuwe investeerders en vond die bij enkele institutionele beleggers, zoals het Philips pensioenfonds en Vroom en Dreesman.

Bij de onteigeningsprocedure en in de wederopbouwplannen stonden de namen van de oorlogskopers van de betreffende percelen lang in de dossiers vermeld. Daar waar een oorlogskoper het pand in bezit had gekregen, gingen de getroffen regelingen tot rechtsherstel buiten de gemeente om. De aan de oorlogskoper – op het moment van verwoesting eigenaar – uitgekeerde vergoedingen wegens oorlogsschade en onteigening, maakten deel uit van de minnelijke regeling rechtsherstel. Waar tijdens de oorlog geen verkoop plaatsvond, maar wel verwoesting en onteigening, regelde de gemeente de procedure met de nabestaanden.

³³⁸ Joodsmonument.nl/nl/page/30441/samuel-benjamin-nathans (geraadpleegd 17/5/2021).

Familie Norden-Berlijn - gevorderd en verwoest

Tijdens de bevrijding van Groningen werden grote delen van het centrum verwoest. Ook een pand van de familie Norden-Berlijn, Waagstraat 6/Grote Markt 52-52a, onderging dit lot. Het pand wordt vreemd genoeg met twee adressen aangeduid, al gaat het om hetzelfde perceelnummer. De ingang aan de Waagstraat werd gebruikt voor het magazijn van de winkel van de firma Geubels, die luxe huishoudelijke artikelen, porselein en kristal verkocht.³³⁹ De familie Norden-Berlijn bezat meerdere panden in de stad: aan de Kostersgang, Steenstilstraat en Heerestraat.³⁴⁰ Deze vier panden werden in 1942 onder beheer gesteld van de NGV. Opvallend genoeg werd geen ervan tijdens de oorlog verkocht. Grote Markt 52-52a was met ingang van 15 maart 1941 gevorderd door de Duitse *Wehrmacht*.³⁴¹ De huurwaarde voor het pand werd vastgesteld op fl. 2100,- per jaar en de huur werd aanvankelijk uitbetaald aan de familie Norden-Berlijn.³⁴² Op 18 februari 1943 kwam er een bericht van advocaat G.C.J. Varenkamp dat geen betaling was ontvangen van de huur van het pand.³⁴³ Vermoedelijk is vanaf dat moment de betaling stopgezet, zoals ook het geval was bij Henriëtte Polak-Schwarz; verdere correspondentie ontbreekt hierover.

Herman Calmer Norden (1875-1941) kwam uit Groningen en bezat hier de N.V. Groninger Meubelfabriek. Tot 1916 was hij getrouwd geweest met Elsa Bertha Kerp (1876-1943) met wie hij twee kinderen had: Carel Herman en Cecilia Juliana. Na hun scheiding verhuisde Cecilia met haar moeder naar het Duitse Bonn. Carel woonde enige tijd in Palestina, maar keerde in 1935 terug en vestigde zich in Amsterdam. Herman hertrouwde in 1922 met Rosette Berlijn (1883-1943) en ging met haar in Den Haag wonen. De panden in Groningen hielden zij aan. Voor de helft kwamen de panden op naam van Herman en Rosette en voor de helft op naam van zijn kinderen.³⁴⁴

Op 23 mei 1941 overleed Herman Norden plotseling in zijn woonplaats Den Haag; de oorzaak is onbekend.³⁴⁵ Uiteindelijk zou geen van de gezinsleden de oorlog overleven. Carel trouwde in juli 1942 in Kamp Westerbork met Selly Korper. Een week later werd Carel vermoord in Auschwitz, Selly twee maanden later. Cecilia en haar moeder Elsa waren in 1941 vanuit Duitsland gevlucht naar Amsterdam; zij werden in september 1943 vermoord in Auschwitz.³⁴⁶ Het lot van Rosette Norden-Berlijn is zo mogelijk nog gruwelijker: zij werd op 25 januari 1943 op de Stadhouderskade te Amsterdam gewurgd door haar onderduikgever, J.J.H. Krug. Krug beweerde later dat zij een onvoorzichtig en lastig persoon was. In de duisternis nam hij haar mee naar buiten onder het voorwendsel dat zij naar een nieuw onderduikadres ging. De broer van Krug voegde zich bij het duo waarna zij haar samen wurgden. Het gegil van Rosette alarmeerde voorbijgangers, die de broers vastgrepen en overdroegen aan de politie. Krug bleek in het bezit te zijn van Rosette's handtas met daarin ruim fl. 3000,-. Aanvullend onderzoek bewees niet dat Rosette door verwurging om het leven gekomen was; schrik door het voorval kon ook haar doodsoorzaak geweest zijn. Krug werd veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf, zijn broer ging vrijuit.³⁴⁷

³³⁹ Adresboek van Groningen Jaargang 1943.

³⁴⁰ Groninger Meubelfabriek voorh. Herman Norden NV (Leggerartikel 20647).

³⁴¹ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen 1916-1987 inv. 912, Dossier Norden, 'Bekendmaking vordering Grote Markt 52-52a, Groningen (7/4/1941)'.

³⁴² GA Dossier Norden, Verzoek om schadeloosstelling inzake Grote Markt 52-52a, 29/4/1941.

³⁴³ GA Dossier Norden, Brief G.C.J. Varenkamp aangaande uitbetaling huur Grote Markt 52-52a.

³⁴⁴ Joods Monument, Op de foto in oorlogstijd. Cecilia Norden, (geraadpleegd op 21/7/2021).

³⁴⁵ GA Dossier Norden, Verklaring van Executeele, Den Haag (5/6/1941).

³⁴⁶ Joods Monument 'Op de foto in oorlogstijd. Cecilia Norden' (geraadpleegd op 21/7/2021).

³⁴⁷ *Algemeen Handelsblad* (26/1/1943) 'Vrouw op straat gewurgd'.

De panden van de familie Norden-Berlijn kwamen op naam te staan van Cecilia, aangezien zij de laatste van het gezin was die om het leven gebracht was. In haar naam trad vanaf 10 juli 1945 advocaat mr. M.J. Hoofiën op als bewindvoerder. Dit wordt in een briefje op de kadastrale legger van de familie Norden-Berlijn vermeld. Waagstraat/Grote Markt was tijdens de bevrijding ernstig beschadigd geraakt en gesloopt. In 1949 werd het perceel - voor de oorlog het magazijn van de firma Geubels - onteigend door de gemeente Groningen in het kader van het wederopbouwplan.³⁴⁸

Op 3 augustus 1949 vond er correspondentie plaats van notariskantoor W.H. Lubbers & A.J. Dragt met het gemeentebestuur van Groningen betreffende de grondbelasting over 1948, die deels werd terugbetaald voor het onteigende perceel aan de Waagstraat/Grote Markt. De toon van de bewindvoerder, curator en lasthebber is duidelijk. 'In antwoord op Uw brieven van 28 Maart en 20 Juli inzake terugbetaling gedeelte grondbelasting 1948 voor onteigende perceelen gericht aan Wed. Norden-Berlijn en consorten deel ik U mede, dat ik wel wat anders te doen heb dan mij te begeven naar Uw gemeente-secretarie afd. Financiën kamer 16 om het aan de boedel toekomende bedrag in ontvangst te nemen. U moet het niet voorstellen, dat U hier een gunst bewijst. Het is niet anders dan een staaltje van Uw plicht de grondlasten te verrekenen.'³⁴⁹ De paar centen konden gestort worden op de postrekening van het notariskantoor.

Tot 1951 bleven de 'Erven Norden-Berlijn' voorkomen in de plannen voor wederopbouw. Zij werden consistent zo aangeduid. Mogelijk was onzeker op dat moment wie de erven precies waren. Zij werden door de gemeente genoteerd als 'twijfelend' (net als vele anderen) en wisten dus nog niet of zij wilden overgaan tot aanvaarding van een vervangend perceel. Na 1950 worden ze niet meer genoemd. Aangenomen mag worden dat een geldelijke compensatie had plaatsgevonden, zoals dat ook voor de eigenaren van de andere verwoeste percelen gebeurde. De correspondentie over deze vorm van rechtsherstel is niet teruggevonden. De andere panden van de familie Norden-Berlijn werden in 1948 gekocht door makelaar Wolf de Leon te Amsterdam, die ze hetzelfde jaar weer verkocht.³⁵⁰ Tegenwoordig is de plek waar Waagstraat 6/Grote Markt 52-52a stond niet meer als zodanig te herkennen: deze wordt gemarkeerd door de glazen overkapping naast het Goudkantoor.

³⁴⁸ Familie Norden-Berlijn (Leggerartikel Groningen 17939).

³⁴⁹ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen, 1916-1965 inv. 17 Vergoeding door het Rijk aan de Gemeente in de kosten van supervisie op wederopbouwwerken Brief notariskantoor W.H. Lubbers & A.J. Dragt aan Gemeentebestuur van Groningen aangaande terugbetaling gedeelte grondbelasting gericht aan Wed. Norden-Berlijn en consorten, Amsterdam (3/8/1949).

³⁵⁰ Wolf de Leon (Leggerartikel Groningen 36570).

Groningen in perspectief en conclusies

De stad Groningen, gelegen op ongeveer vijftig kilometer van de Duitse grens, omvatte voor de oorlog één van de grootste Joodse gemeenschappen in Nederland, zo'n 2800 Joodse Groningers – of Joodse *stadgers*, zoals mensen uit de stad Groningen worden aangeduid ter onderscheid van de mensen uit de provincie Groningen.

Amsterdam was natuurlijk het grootste en voornaamste Joodse centrum, maar buiten Amsterdam was Groningen na Den Haag en Rotterdam het belangrijkste centrum in de *mediene* ('provincie'). Zeker gezien de excentrische ligging van de stad - in tegenstelling tot Den Haag en Rotterdam – is hier daadwerkelijk sprake van *mediene*. Ondanks de nabijheid van de Duitse grens ontstond ook in Groningen uiteindelijk een Joodse gemeenschap met een specifiek Nederlands karakter, een gemeenschap die meer overeenkomsten vertoonde met Joodse gemeenten elders in het land dan met die in het nabijgelegen Emden of Oldenburg. Deze verschillen met Duitsland werden na verloop van tijd ook groter. Toen Duits-Joodse vluchtelingen vanaf de jaren dertig in Groningen arriveerden, deed de houding van de Groningse Joden tegenover hun vreemde geloofsgenoten nauwelijks onder voor die van de niet-Joodse Groningers.³⁵¹

Ondanks de excentrische ligging van Groningen is een vergelijking met andere steden met omvangrijke Joodse gemeenschappen gewenst, ook wat betreft de omgang met Joods onroerend goed in en kort na de oorlog. Inmiddels zijn er in vele steden rapporten verschenen die de omgang met Joods vastgoed door de betreffende gemeente analyseren.³⁵² In dit afsluitende hoofdstuk wordt het onderzoek van Groningen vergeleken met het onderzoek dat respectievelijk in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Utrecht en Leeuwarden is uitgevoerd. Qua omvang van de Joodse gemeenschap bevindt Groningen zich precies in het midden van dit rijtje steden, groter dan Utrecht, kleiner dan Rotterdam. Door een vergelijking van de rapporten wordt niet alleen duidelijk welke verschillende keuzes er zijn gemaakt, maar komen ook de onderzoeksuitkomsten in een bredere context te staan.

Onderzoeksterrein en vraagstelling

Opvallend is dat sommige rapporten een brede insteek hebben. In de inleiding van het rapport van Amsterdam benadrukt dat er niet alleen naar ambtelijke stukken is gekeken, maar dat er ook een rol is voor de collectieve herinnering aan de bezettingsjaren na de oorlog; aandacht krijgt de bijzondere plaats die de Jodenvervolging in dit collectieve geheugen in de loop der tijd heeft ingenomen. Zo werd in de eerste naoorlogse jaren de Jodenvervolging gezien als atypisch voor de Nederlandse cultuur 'met haar traditie van gastvrijheid en tolerantie'.³⁵³ Deze bredere opzet maakt dit rapport dan ook meer tot een alomvattend betoog dan een rapport zoals dat in andere steden is opgesteld.

³⁵¹ Van der Poel, *Joodse stadgers*, 121-131.

³⁵² Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam 2015), Robin te Slaa, *'Daar dit een immorele aanslag is' De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel: Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (2020), Maili Blauw, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (2020), Alexander Tuinhout, *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande het tijdvak 1941-1957* (2020).

³⁵³ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 13.

De omslag in het denken over de Tweede Wereldoorlog speelt eveneens in de andere rapporten een rol, al ligt de nadruk veeleer op de verschillende fases van rechtsherstel. In het Utrechtse rapport wordt het landelijke rechtsherstel in drie fases opgedeeld en beschreven. De eerste fase betreft de periode kort na de oorlog. De tweede fase valt in de jaren negentig en leidde tot betaling van omgerekend 181,5 miljoen euro door de overheid. Daarnaast zijn er in deze fase ook door de bankensector (22,7 miljoen), de verzekeraars (22,7 miljoen) en de effectenbeurs (119,8 miljoen) grote bedragen vrijgemaakt.³⁵⁴ Met deze betalingen, bekend geworden onder de overkoepelende naam Maror-gelden, werd volgens de overheid definitief recht gedaan aan de Joodse gemeenschap. Aanvankelijk leek deze fase dus op een afronding. Inmiddels bevinden we ons echter met de rapporten naar de houding van de gemeenten in de derde fase.³⁵⁵ Volgens Hinke Piersma en Jeroen Kemperman was de paradigmawisseling van 'Nederland verzetsland' naar 'Nederland deportatieland' de reden dat naoorlogse compromissen niet langer leidend, maar juist onderwerp van kritiek werden.³⁵⁶

De aanleiding voor de aanvang van de derde fase van rechtsherstel, is dat in 2014 burgemeester Eberhard van der Laan van Amsterdam afstand nam van het regeringsstandpunt dat met de tweede fase in de jaren negentig daadwerkelijk finaal recht was gedaan. Aanleiding voor hernieuwd onderzoek vormde de vondst van erfpachtarchivalia in de hoofdstad die voor veel ophef zorgden. Door de discussie over rechtsherstel en financiële compensatie opnieuw te openen zijn er in navolging van Amsterdam ook in andere steden onderzoeken verricht, veelal met restitutiebetalen tot gevolg. Directe aanleiding voor het onderzoek in verschillende steden vormde de aflevering van 'De Monitor' op 6 oktober 2020 van KRO/NCRV. Deze aflevering besteedde aandacht aan de verkoop van Joods vastgoed tijdens de oorlog en aan het naoorlogse rechtsherstel.³⁵⁷ Het vooronderzoek was verricht door het onderzoekcollectief Pointer, dat zijn resultaten op 22 mei 2020 online plaatste.³⁵⁸ In de uitzending werden verschillende gemeenten benaderd om te zien hoe de omgang met Joods onroerend goed daar was verlopen. Gemeentebestuurders zagen zich veelal genooddaakt, en deden ook toezeggingen in die richting, om in hun gemeente een onderzoek te laten verrichten.

Onderzoeksvragen en vergelijking

De onderzoeksvragen in de verschillende rapporten liggen veelal dicht bij elkaar en laten zich eigenlijk het beste samenvatten op de wijze zoals deze door Robin te Slaa in het Haagse rapport is geformuleerd, namelijk: Welke houding nam de gemeente aan tegenover de Joodse eigenaren van onroerend goed in de periode 1940-1955?³⁵⁹ Slechts het tijdvak verschilt wat: de aanvang iets later in de oorlog (1941) of langer doorlopend in de naoorlogse periode (1957).

De rapporten van de vijf steden beschrijven alle min of meer dezelfde stadia bij de ontvreemding van Joods vastgoed. Vanaf 27 mei 1941 werden overal in Nederland Joden uit het agrarisch leven geweerd en vanaf 11 augustus van datzelfde jaar moesten alle Joodse bezittingen worden aangemeld bij de NGV.³⁶⁰ Deze ontvreemding vond plaats via een vast patroon van verplichte aanmelding van bezit, in beheerneming en vervolgens onvrijwillige verkoop. Het aantal panden in Joods bezit dat onvrijwillig is verkocht verschilt sterk per gemeente, hetgeen natuurlijk tevens afhankelijk was van de omvang en de relatieve welstand van de Joodse gemeenschap. De

³⁵⁴ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 21.

³⁵⁵ Blauw, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht*, 4-6.

³⁵⁶ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 238.

³⁵⁷ Tuinhout, *Roof en rechtsherstel*, 3.

³⁵⁸ Zie: <https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitsse-bezetter>.

³⁵⁹ Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is*, 5.

³⁶⁰ VO 102/1941, *Landwirtschaftundjudungsverordnung* (27/5/1941) en VO 154/1941, *Verhandeling over de verordening betreffende het joodsgrondbezit* (11/8/1941).

Amsterdamse Joodse gemeenschap was met 80.000 Joodse burgers verreweg het grootst, terwijl in Leeuwarden 679 Joodse burgers leefden. In Leeuwarden kwam men uit op 263 percelen die te herleiden waren naar Joodse eigenaren.³⁶¹ Voor Amsterdam worden geen absolute aantallen gegeven. Rotterdam neemt in deze een bijzondere plek in omdat het bombardement van 14 mei 1940 een groot deel van de stad verwoestte, waarna het hele getroffen gebied in één keer is onteigend. De onderzoekers moesten daardoor werken met een steekproef omtrent de getroffen Joodse eigenaren van onroerend goed.³⁶²

Bij de aankoop van Joodse panden speelden de verschillende gemeenten niet altijd een even actieve rol. In Rotterdam, Utrecht en Leeuwarden betrof het de aankoop van enkele panden voor onder meer representatieve doeleinden, een ambtswoning of gemeentekantoor bijvoorbeeld.³⁶³ Elders werden percelen aangekocht die binnen zones voor stadsvernieuwing of uitbreidingsplannen lagen, veelal tegen bedragen die niet overeenstemden met de marktwaarde. Opvallend is het grote aantal panden uit Joods bezit dat de gemeente Den Haag aankocht: maar liefst 101 onder meer in relatie tot de bouw van de *Atlantic Wall*. Te Slaa spreekt dan ook van een 'immorele en instrumentele visie' die bij de gemeente Den Haag zou hebben bestaan.³⁶⁴ In Amsterdam werden minstens 20 woningen aangekocht om ruimte te creëren voor stadsvernieuwing. Door de aanschaf werden dure onteigeningsprocedures vermeden. Piersma en Kemperman karakteriseren het optreden van de gemeentebesturen met betrekking tot de koop van Joods eigendom als 'opportunistisch' en 'pragmatisch'. Immers de mogelijkheid deed zich nu eenmaal voor en de aanschaf leverde praktisch nut en financieel voordeel. Binnen de kring van gemeentebestuurders werden zelden argumenten gehoord dat dit onrechtmatig of immoreel zou zijn.³⁶⁵ De betrokken bestuurders handelden niet uit persoonlijk gewin, maar stelden het belang van de gemeente voorop en lieten daarbij morele overwegingen minder zwaar wegen.

Op het vlak van achterstallige betalingen, belastingnaheffingen en erfpachtkwesties zijn ook duidelijke verschillen te zien tussen de diverse gemeenten. In Amsterdam stonden bijvoorbeeld veel huizen op erfpachtgrond, zodat de huiseigenaren (ook bij afwezigheid) gedwongen werden de niet betaalde erfpachtcanons alsnog te betalen. Uit briefwisselingen met de gemeente Amsterdam is gebleken dat deze betalingen wel konden worden uitgesteld, maar dat voor uitstel een boete moest worden betaald. Aan de strikte handhaving hiervan hield het stadsbestuur vast, niet alleen tijdens de bezetting, maar ook daarna.³⁶⁶

Erfpachtkwesties bleken elders lastig te achterhalen. In de onderzochte steden zijn naast die van Amsterdam alleen in Leeuwarden erfpachtkwesties teruggevonden. De naheffing van straatbelasting vormde voornamelijk een probleem bij panden die wel in beheer waren genomen, maar nooit werden verkocht. Zij die op de eerste datum van de belastingjaren 1943, 1944 en 1945 in de openbare registers van het kadaster stonden ingeschreven als eigenaar van onroerend goed, werden eenvoudigweg beschouwd als de 'genothebende'.³⁶⁷ In andere steden zijn hiervan minder sporen terug te vinden. In Rotterdam zijn geen verwijzingen aangetroffen naar protesten tegen belastingen en heffingen. In Rotterdam kwam dit doordat de meeste beheerde panden waren verkocht

³⁶¹ Tuinhout, *Roof en rechtsherstel* 10.

³⁶² Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel*, 10 en 12.

³⁶³ Blauw, *Verschil maken?*, 15.

³⁶⁴ Te Slaa, *Daar dit een immorele aanslag is*, 225.

³⁶⁵ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 83 en 96.

³⁶⁶ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 156-159.

³⁶⁷ Te Slaa, *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*, 102.

en vrijwel al het straatgeld was betaald. In Utrecht was niet met zekerheid vast te stellen of er naheffingen zijn opgelegd, doordat het archief was vernietigd.³⁶⁸

Rechtsherstel

Het Koninklijk besluit E100 over herstel van rechtsverkeer, dat de Nederlandse regering in Londen in september 1944 afkondigde, voorzag in een nietigverklaring van veel tijdens de bezetting tot stand gekomen of gewijzigde rechtsbetrekkingen, dus ook van de vorderingen 102/1941 en 154/1941 over de landbouwgronden en het bebouwde onroerend goed. Dit besluit veroorzaakte dat de verkoop van Joods bezit juridisch niet werd erkend en dus moest worden teruggedraaid indien de rechthebbende Joodse eigenaar daartoe verzocht.

Nederland kende, aldus het rapport van de commissie-Kordes, in totaal 12.800 rechtshersteldossiers.³⁶⁹ Verreweg de meeste van deze zaken, meer dan 10.000, werden door middel van een minnelijke regeling van rechtsherstel afgehandeld. Teruggave aan de Joodse rechthebbende was in deze zaken het uitgangspunt. In het Rotterdamse rapport wordt in het bijzonder aandacht besteed aan het 'billijkheidsprincipe' van deze minnelijke schikkingen. Er staat dat de billijkheidsrechtspraak, die een beroep deed op de redelijkheid en de compromisbereidheid van de betrokken partijen, de ontrechte Joodse oorlogsslachtoffers blootstelde aan het verwijt van onredelijkheid wanneer ze bezwaar maakten tegen een voorgesteld compromis.³⁷⁰ Dit problematiseert de term 'minnelijk' inderdaad enigszins. Zo wordt de 'schikking' geplaatst in een juridisch en maatschappelijk krachtenveld, wat in feite betekent dat de schikkingen gedetailleerd zouden moeten worden geanalyseerd. Een dergelijk onderzoek behelst tevens de vraag wie de zaak tot een vonnis lieten komen en op welke gronden.

Een kille, zakelijke en afstandelijke houding van de overheid in de jaren na de oorlog wordt ook in andere rapporten erkend. Zo valt in *Openstaande rekeningen* (Amsterdam) te lezen dat de 'strikte toepassing van wet- en regelgeving, ongeacht de oorlogservaring en persoonlijke achtergrond hoog in het vaandel' stond.³⁷¹ Vos en Ter Braake uiten in *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* eveneens kritiek op het redelijkheidsgehalte van de minnelijke schikking: 'was die schikking, die uitliep op een zakelijke rekensom wel zo minnelijk?'.³⁷²

Uit de rapporten blijkt wel dat het rechtsherstel in bijna alle gevallen via minnelijke regeling plaatsvond, waarbij het zwaartepunt van dit rechtsherstel ligt aan het eind van de jaren veertig en het begin van de jaren vijftig. De gemeenten hadden bij het rechtsherstel geen actieve rol, behalve daar waar ze zelf partij waren. De voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel was van mening dat het rechtsherstel van individuele Joodse eigenaren voor het collectieve belang van de gemeenten ging. Dat principe werd niet door alle gemeentebesturen gedeeld.

Conclusies Groningen

De hoofdvraag in dit onderzoek gold de omgang met Joods onroerend goed in Groningen, zowel tijdens als kort na de oorlog. Het gaat daarbij om aanschaf van vastgoed in en door de gemeente en de gemeentelijke heffingen op onroerend goed. Van centraal belang was de rol van de gemeentebesturen: droegen zij verantwoordelijkheid, was er bewegingsruimte om af te wijken van het beleid van de bezetter en hoe trad men op na de bevrijding?

³⁶⁸ Blauw, *Verskil maken?*, 24-26.

³⁶⁹ Commissie-Kordes, *Rapport/Commissie van onderzoek Liro-archieven* (z.p. 1998).

³⁷⁰ Piersma en Van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel*, 17.

³⁷¹ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, 19.

³⁷² Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*, 97.

In het Groningse onderzoek zijn niet alleen de *Verkaufsbücher* bestudeerd, maar is ruimer onderzoekswerk verricht. Zo is gezocht naar aanwijzingen over de wijze van omgang met lokale belastingen en eventuele achterstanden. Dossiers over de inning hiervan zijn in de loop van de tijd vernietigd, maar op grond van gemeenteraadsstukken valt niet vast te stellen dat er achterstanden zijn ontstaan. Het gemeentebestuur en de raad waren strikt in dit opzicht. Uitvoeriger dan in andere rapporten is in Groningen stilgestaan bij de gevorderde panden. Deze vorderingen waren niet specifiek gericht tegen Joden, maar in combinatie met de overige anti-Joodse maatregelen waren de gevolgen aanmerkelijk ingrijpender dan voor niet-Joden. De gemeente speelde binnen dit proces een actieve administratieve rol.

Een overeenkomst tussen Groningen en Rotterdam is de verwoesting die heeft plaatsgevonden. Het betrof in Groningen geen bombardement uit de lucht, zoals in Rotterdam, en de verwoestingen vonden niet aan het begin van de oorlog plaats maar juist bij de bevrijding van de stad. Het gevolg was dat ook in Groningen delen van het centrum in puin lagen. Tot de verwoeste panden behoorden tevens panden van Joodse burgers. De gang van zaken bij rechtsherstel van deze verwoeste panden bracht geheel eigen problemen met zich mee, die in dit rapport zijn besproken.

Ten slotte wijkt het beeld dat voortkomt uit het onderzoek voor Groningen af van dat in de andere grote steden door de vele landbouwgronden en bedrijfspanden van Joodse eigenaren. Het overgrote deel van de Joodse huishoudens in de gemeente Groningen (bijna negentig procent) woonde niet in een eigen woning, maar huurde woonruimte. Dit onderzoek handelt in die zin dus maar over een klein deel van de Joodse populatie. Hoe is omgesprongen met de woonruimten van Joodse huurders van woningbouwverenigingen en hun eventuele terugkeer, bleef buiten dit onderzoek.

De aankoop van het Joods onroerend goed in Groningen kwam pas laat op gang. Dit viel de bezetter ook op. Er was onder grote delen van de Groningse bevolking blijkbaar weinig belangstelling voor de aanschaf van Joods onroerend goed. Om de verkoop te stimuleren, werd de Nederlandse ANBO opgericht en werden de kredietmogelijkheden verruimd. In het verloop van de verkopen in Groningen is een licht effect te zien na de oprichting van de ANBO. Dit effect nam echter na de zomer van 1943 af: zowel de aantallen verkopen als de gemiddelde prijs die voor de woningen werd betaald, daalden.

In enkele gevallen werden de gemeente Groningen en de gemeente Haren zelf actief als koper van Joods onroerend goed, zo kochten ze landbouwgronden met het oog op de stadsuitbreiding. In 1944 kocht de gemeente Groningen daarnaast twee percelen (Schoolholm 20 en een deel van de Joodse begraafplaats aan de Winsumerstraatweg). Deze aankopen werden gedaan onder het bewind van de NSB-burgemeester Tammens van Groningen en zijn collega Nauta van Haren, van wie geen NSB-sympathieën bekend zijn. De gedwongen verkoop van landbouwgronden startte eerder dan die van de bebouwde percelen. De bestaande plannen tot stadsuitbreiding vormden voor het gemeentebestuur voldoende aanleiding gebruik te maken van de geboden kans op verwerving van gronden die binnen het plangebied lagen. Een inhoudelijke motivatie – anders dan de stadsuitbreiding – is voor deze aanschaf in Groningen niet aangetroffen. De opportunistische en pragmatische houding die het bestuur van Amsterdam karakteriseerde, is ook hier herkenbaar.

Aankoop wegens stadsuitbreiding kan worden beschouwd als het naar voren halen van een noodzakelijke aanschaf, in de oorlogsomstandigheden wellicht tegen een gereduceerd tarief. Bovendien werden zo de kosten voor onteigening bespaard. In Haren zocht men daarbij naar extra garanties voor de (afwezige) verkopende partij. Het kopen van Joods onroerend goed door de gemeentebesturen van Groningen en Haren, de Kamer van Koophandel en individuele gemeentebestuurders werd in de naoorlogse juridische processen gebruikt als een argument, dat het de acceptatie van zulke transacties had bevorderd en mede een schijn van legitimiteit had geleverd.

In het algemeen kan worden gesteld dat de gemeente met de uitvoering geven aan de verordeningen een formele verantwoordelijkheid nam. In het geval van de gevorderde panden zorgde zij in de stad Groningen bijvoorbeeld voor een strakke en ook zorgvuldige administratieve afhandeling. Ook ten aanzien van het bedrijfsleven voerden de gemeentebesturen de verordeningen uit, hoewel in de praktijk de handhaving bij de politie en later de staatspolitie berustte. De provinciale Kamer van Koophandel werd door de bezetter mede betrokken bij de uitvoering van veel verordeningen en kreeg zo extra taken.

De noodzakelijke voortgang van het openbaar bestuur, volgens de Aanwijzing van 1937, maakte de bewegingsruimte voor het gemeentebestuur niet breed. Of een afwijkend beleid ten aanzien van de bezetter mogelijk was, is een te algemeen gestelde vraag. Maar in minstens één geval volgde het gemeentebestuur de aanschrijving van de bezetter niet op. De woonwagenbewoners in de gemeente Groningen werden in mei 1944 niet naar Westerbork gezonden. Elders besloten burgemeesters af te treden of niet mee te werken aan de inzet van politie bij de deportatie van Joden – die desondanks toch plaatsvond. Burgemeester Cort van der Linden besloot na de eerste deportatie van Joodse medeburgers van 10 juli 1942 tot het schrijven van een kritische brief aan de *Ortskommandant*.³⁷³ Als gevolg van deze kritische houding werd hij vervangen en kwam een half jaar later een NSB-burgemeester voor hem in de plaats. In de tussenliggende maanden, waarin de grote deportaties plaatsvonden, nam de loco-gemeentesecretaris Luitzen Dekker het burgemeesterschap waar. Na de oorlog keerde Dekker terug als chef-refendaris op het stadhuis te Groningen. Hij werd niet in verband gebracht met nationaalsocialistische sympathieën, maar de NSB-burgemeester Tammens karakteriseerde hem als ‘iemand met een serviele geest’.³⁷⁴

Tijdens de bezettingsjaren was het feitelijk niet langer het gemeentebestuur dat nog beleid kon voeren: de gemeenteraad mocht niet samenkomen, wethouders droegen geen politieke verantwoordelijkheid meer en de burgemeester had vrijwel geen zeggenschap over de lokale politie. De burgemeester werd in de eerste plaats uitvoerder van beleid dat door de bezetter was uitgestippeld.³⁷⁵ Toch, in het naoorlogse perspectief voldeed het handelen van Cort van der Linden en Dekker aan de morele toets. Tegen een terugkeer in het gemeentelijke bestuur van beiden bestonden geen juridische of politieke bezwaren. Naast Cort van der Linden en Dekker, keerde ook Wolthers terug, die als gemeensecretaris tijdens de bezetting moest aftreden vanwege zijn ‘gemengde huwelijk’. Blijkbaar waren de onderlinge verhoudingen nog steeds werkbaar. En zo domineerde kort na de oorlog bovenal continuïteit binnen het gemeentebestuur.

Wat betreft de naoorlogse jaren van rechtsherstel kan de houding van de gemeente getypeerd worden als afwachtend en formeel. De meeste procedures rond rechtsherstel werden in de eerste vijf jaren na de oorlog afgerond, slechts enkele procedures liepen door tot 1958. In dit proces van rechtsherstel moest het initiatief komen van de belanghebbende. De aankoop van gronden en panden door de gemeente werd in deze periode via een schikking afgehandeld, waarbij de verkregen gronden vrijwel altijd in handen van de gemeente bleven. Een meerderheid van de naoorlogse gemeenteraad zag de afwikkeling van oorlogsschade als een taak van de landelijke overheid. Dat gemeentelijke grond- en straatbelasting voor eigenaren van verwoeste panden niet kwijtgescholden werd, kan daarom worden getypeerd als ‘formeel’.

Met dit rapport is geprobeerd een nieuw markeringspunt aan te brengen in de omgang met het Joodse verleden in Groningen. De lege plekken zijn beschreven en in kaart gebracht.

³⁷³ Van der Poel, *Joodse stad*, 140.

³⁷⁴ Gevers, *Boer Tammes*, 129

³⁷⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, 425-430.

Arnold Cohen – onzekerheid en ontwrichting

De oorlog was direct na de bevrijding dagelijks aanwezig in Groningen. Vrijwel alle teruggekeerde Joden hadden familieleden verloren. Zij moesten ervaren dat hun bezit was geroofd en dat hun sociale en maatschappelijke leven ernstig was ontwricht. Onder de overlevenden waren echtelieden die hun levenspartner waren kwijtgeraakt, ouders die tevergeefs naar hun kinderen zochten, kinderen die hun ouders hadden verloren. En voor iedereen gold dat zij vrienden, kennissen of buurtgenoten misten die waren weggevoerd.

Ieder van de overlevende Joodse Groningers had zijn eigen persoonlijke, bittere geschiedenis. Zij waren teruggekeerd uit de onderduik of soms uit de kampen en probeerden hun leven weer op te pakken in een voor hen onherkenbaar veranderde wereld. Zo er één gemeenschappelijke noemer was, dan was dat het besef dat zich een ramp had voltrokken waarbij familieleden, vrienden en buurtgenoten waren gedood op plaatsen ‘ver in het Oosten’.

Er was ook dodelijk geweld tegen Joden geweest in Groningen zelf. Zo was de Groninger advocaat Adolf Bernard Rood, medefirmant van Nico Polak, op 15 oktober 1944 in zijn huis doodgeschoten.³⁷⁶ Een ander voorbeeld is de dood van de Amsterdamse vluchteling Levi Israël Hilversum. Hij stierf op 23 augustus 1943 in Groningen door een politiekogel *beim tätlichen Widerstand bei der Festnahme*. Op 27 september 1944 werd de gemengd gehuwde Simon Hartog van Hasselt doodgeschoten in zijn eigen huis.³⁷⁷ Zij zijn uitzonderingen: het merendeel van de Groninger Joden werd weggevoerd en vermoord in de vernietigingskampen ver buiten Nederland.

Arnold Cohen (1904-1967), geboren in Groningen, verhuisde na zijn huwelijk met Saar Odewald in 1936 naar een huurhuis in Den Bosch. Op enig moment tijdens de bezetting voelden zij dat zij met hun jonge zoontje Bennie moesten proberen onder te duiken, maar voor een echtpaar met een kind was nauwelijks plaats. Ze besloten hun zoon mee te geven aan verzetsmensen. Ze wisten – om veiligheidsredenen – niet waar hij naar toe werd gebracht.

Na de oorlog spraken Arnold en Saar niet graag over hun onderduik. Ze hadden het relatief goed gehad in Ede, bij vriendelijke mensen die een redelijke prijs rekenden voor hun gevaarlijke werk. Ze hadden honger en kou geleden, maar Arnold en Saar kenden ook de verhalen over onderduikplekken waar mensen het veel slechter hadden getroffen.³⁷⁸ Na hun bevrijding was er weinig vreugde. Wat overheerste was de schrijnende onzekerheid over het lot van hun zoontje, hun ouders en de andere familieleden die uit het zicht waren verdwenen.

Arnold en Saar probeerden contact te leggen met de verzetsmensen die hun zoontje naar een onderduikadres hadden gebracht, maar deze verzetsmensen waren niet meer te vinden. Het echtpaar was onzeker over waar zijzelf naar toe moesten. Naar het ouderlijk huis van Arnold in Groningen? Die onzekerheid was wellicht de reden dat ze hun voormalige bureaus in Den Bosch vroegen om hun adres te mogen gebruiken voor een oproep om inlichtingen over de verblijfplaats van hun zoontje, Bernard Arie, Bennie genoemd. Het was het type oproep dat in die tijd veelvuldig in kranten werd geplaatst.³⁷⁹ Er kwamen geen reacties.³⁸⁰

³⁷⁶ GA OVCG 2183 Systeemkaarten van verzetsbetrokkenen. Op de kaart van Rood wordt als waarschijnlijke dader de SD'er Pieter Faber genoemd.

³⁷⁷ Vermoord bij een wraakactie door een commando van de zogeheten *Silbertanne*.

³⁷⁸ JHM Documenten (D 16830) Dit blijkt onder andere uit een brief (3/11/1945) waarin Arnold Cohen een korte beschrijving geeft van zijn onderduik.

³⁷⁹ *Bredasche Courant* (23/5/1945) Advertentie.

³⁸⁰ Het lot van Arnolds zoon Bernard Arie Cohen is beschreven in: R. van Hasselt *Naar Polen* (Soesterberg 2021) 127-131.

Het zoontje van Arnold en Saar, Bernard Arie, was genoemd naar Arnolds vader. Het adres van opa Bernard Arie Cohen was Stationsstraat 4 in Groningen en hij had daar ook zijn ondernemingen gevestigd; hij handelde hij onder meer in (luze) papierwaren.

Op 26 juni 1946 stuurde de Groningse accountant J.D. Wisman een vermogensopstelling van Arnolds vader B.A. Cohen, naar het Nederlandse Beheersinstituut (NBI).³⁸¹ Hieruit blijkt dat zijn huizenbezit in de oorlog door de NGV in beheer was genomen en was verkocht aan drie verschillende kopers.³⁸²

Op zoek naar hun zoontje plaatsten Arnold en Saar Cohen direct na de bevrijding een oproep in de Bredasche Courant (23/5/1945).

Bovendien hebben aan de heer B.A.Cohen toebehoord de navolgende panden:	
<u>Pand Stationsstraat 4 te Groningen</u>	f 15000.--
verkocht door de Grundstücksverwaltung aan F.W.Melgert te Groningen.	
<u>Panden Zuiderdiep 132 en 134 te Groningen</u>	" 8000.--
verkocht door de Grundstücksverwaltung aan C. Meyer te Groningen.	
<u>Panden Driemolendrift 2/6-2/7-2/8-2/8¹ en 4 te Groningen</u>	" 8000.--
verkocht door de Grundstücksverwaltung aan F.Ouwinga te Groningen	
	f 31000.--

In de naoorlogse vermogensopstelling van B.A. Cohen worden niet alleen de panden genoemd die hij in Groningen in bezit had, maar ook de oorlogskopers.

Uit een latere brief van Wisman blijkt dat voor deze panden rechtsherstel was aangevraagd. Een brief van 4 december 1950 bevestigt dat in 1949 'na langdurige onderhandeling rechtsherstel' is verkregen voor alle panden van B.A. Cohen.³⁸³ In het kadaster staat achter de naam B.A. Cohen tussen haakjes in hetzelfde handschrift: *Afwezig*. Met die term werden gedeporteerde Joden omschreven van wie nog niet kon worden vastgesteld of zij nog in leven waren.

Het pand Stationsstraat 4 was onder beheer gesteld van de NGV. Het behoorde tot de panden die snel werden verkocht. Zo snel dat de bewoners gesommeerd werden elders woonruimte te vinden, zonder dat zij daarvoor tijdig de voor Joden verplichte verhuisvergunning hadden verkregen. Dat valt te lezen in een opstelling van het Bureau Bevolking van de Gemeente Groningen.³⁸⁴ Zij registreerden welke 'personen van Joodschen bloede' zonder vergunning binnen de gemeente waren verhuisd. Op 25 september 1942 was niet alleen Bernard met zijn vrouw verhuisd, ook zoon Adolf werd vermeld. Er staat ook bij dat de vereiste vergunningen voor deze drie inmiddels waren verleend.

³⁸¹ NA 2.09.16.03 archief NBI, beheersdossier 55127 0019.

³⁸² Stationsstraat 4, Zuiderdiep 132 en 134, Driemolendrift 2/6, 27, 2/8. 2/8¹ en 4. Alle te Groningen.

³⁸³ NA 2.09.16.03 archief NBI, beheersdossier 55127 0037.

³⁸⁴ GA toeg. 1692 Gemeentepolitie; Correspondentie inzake verhuizing door Joden inv. 822.

Op het digitale Joods Monument is een brief van een onbekende schrijver uit een privé-collectie geplaatst over de arrestatie in Groningen van Arnolds broer Adolf Cohen en zijn vrouw Henriëtte Barnstijn. Na de aanhef opent de brief met: 'Henny en Dolf zijn opgepakt. Verschrikkelijk he! Dolf schijnt eerst naar Amersfoort gestuurd te zijn en Henny naar Westerbork. We kregen echter een briefkaart van Dolf uit Westerbork om eten en kleren. Hun huis is echter verzegeld of liever gezegd leeggehaald. Henny's huis ook. Dus we konden geen kleren sturen.' En verderop in de brief: 'Alle Jodenhuizen zijn hier nu zowat leeg. Als je de Folkingestraat ziet, zie je niet anders dan leeg huizen.'³⁸⁵

De vijfde mei 1945 gold officieel als de bevrijdingsdag, maar niet voor Arnold en Saar Cohen. Hun leven werd beheerst door de grote vraag wat er met hun familieleden was gebeurd, in de eerste plaats met hun zoontje. Ruim een half jaar na de officiële bevrijdingsdag plaatsten Arnold en Saar nog een oproep. Ditmaal in het NIW, het *Nederlands Israëlitisch Weekblad* van 9 november 1945. Ten tijde van het plaatsen van die advertentie was er nog steeds onzekerheid over het lot van hun familie. Elk van de in de advertentie genoemde elf mensen over wie informatie werd gezocht, bleek te zijn vermoord. Vermoedelijk bereikte deze informatie Arnold en Saar stapsgewijs.

Het ging om hun zoontje Bernard Arie Cohen (Auschwitz, 11 februari 1944). Arnolds moeder Betty Cohen-Schnadig (Sobibor, 21 mei 1943), Arnolds vader Bernard Arie Cohen (Sobibor, 21 mei 1943), Arnolds broer Adolf (Auschwitz, 28 februari 1943), Arnolds schoonzusje Henriëtte (Auschwitz, 15 december 1942), Arnolds zus Anita (Auschwitz, 2 november 1942), haar man Abraham Jakob van Dam (Auschwitz, 31 maart 1944), hun twee zoontjes Bram en Jaapje (Auschwitz, 2 november 1942), Arnolds schoonmoeder Sophia Odewald-Israëls (Sobibor, 9 juli 1943), Arnolds zwager Heiman Odewald (Polen, 31 maart 1944).

Arnold Cohen en zijn vrouw Saar probeerden na de oorlog hun leven weer op te pakken. Van enig teken van sociale hulp of andere vormen van opvang bij hun terugkeer uit de onderduik is in de stukken niets terug te vinden. De zaak van Arnolds vader was door de Duitse bezetter geliquideerd, de huizen van zijn vader waren geroofd: onder beheer gesteld en verkocht.³⁸⁶ Arnold moest jarenlang onderhandelen om rechtsherstel te krijgen.

In een brief aan het Commissariaat voor Oorlogsschade van 6 mei 1947 zette hij nog een keer zijn zaak uiteen. Hij beschreef hierin, wat hij zelf noemt, zijn 'machteloze woede'. Hij vertelde hoe hij probeerde uit zijn woning in Den Bosch gestolen meubilair en goederen te achterhalen en bij buurtgenoten in bewaring gegeven kostbaarheden terug te krijgen. Verder verwonderde hij zich over het feit dat de 'buren' eensluidende verklaringen aflegden en niet de indruk gaven blij te zijn hem en zijn vrouw terug te zien. Het diepst teleurgesteld was hij toen bleek dat speelgoed, kleertjes en een sprookjesboek van zijn kind waren 'verdwenen'. 'Het afschuwelijkste vond ik van deze mensen, dat zij die allen onze jongen gekend hadden, wisten wat een lief en aanhankelijk kereltje het geweest was, thans ons voor de deur lieten staan [...] en dat zij ons schaamteloos bestalen, zelfs in dat wat ons het dierbaarste was, het speelgoed, sprookjesboeken, kleertjes, etc. van het kind.' Hij meldt ook: 'ik heb niets aangegeven, ik kon immers toch niets bewijzen'.³⁸⁷

Binnen twee weken kreeg hij van het commissariaat antwoord op zijn emotionele brief.³⁸⁸ Daar kon men hem niet helpen. De waarnemend directeur meldde dat hij telefonisch inlichtingen had gevraagd aan de Schade Enquête Commissie in Den Bosch. 'Het is mij gebleken dat de door U gegeven voorstelling van zaken niet met de feiten strookt. Insteede van na Uw terugkeer te zijn gestuit op de

³⁸⁵ www.joodsmonument.nl (geraadpleegd 29/7/2021).

³⁸⁶ Per 4/5/1942 werd de *Omnia-Treuhandgesellschaft* tot bewindvoerder benoemd en per 28/5/1943 werd de zaak geliquideerd. Zie: JHM Documenten (D 016830) uittreksel Handelsregister.

³⁸⁷ JHM Documenten (D 06831) Brief van Arnold Cohen aan het Commissariaat voor Oorlogsschade (6/5/1947).

³⁸⁸ JHM Documenten (D 06831) Brief Commissariaat voor Oorlogsschade aan Arnold Cohen (17/5/1947).

weigerachtige houding van de diverse bewaarnemers ten aanzien van de teruggave der ondergedoken goederen hebt u daarentegen veel van deze goederen terugontvangen.’ De brief eindigde zonder groet met de mededeling: ‘overwogen zal dan moeten worden of termen aanwezig zijn bijzondere maatregelen tegen U te treffen’.³⁸⁹

Van zijn advocaten kreeg hij op 9 juni 1947 eveneens een brief. Zij hadden contact gehad met de Schade Enquête Commissie in Den Bosch en probeerden Arnold ervan te overtuigen dat de leden van de commissie redelijke mensen waren. Ze benadrukten dat ook de commissieleden ‘de verklaringen der burens met de nodige korreltjes zout nemen’. De advocaten probeerden Arnold Cohen ervan te overtuigen dat een dreigend proces voorkomen kon worden wanneer er in der minne zou worden geschikt. Ze registreerden de ‘machteloze woede’ bij hun cliënt, de angst en verwarring, de psychische schade. Het advies in de laatste zin luidde: ‘het moet uit je hoofd, dat je overal wordt belaagd door vijanden’.³⁹⁰

Uiteindelijk hielp het rechtsherstel hem om de gehavende en door de bezetter geliquideerde zaak van zijn vader weer vlot te trekken, maar tot diep in de jaren vijftig liepen er procedures en briefwisselingen. Sommige betroffen schade- en rechtsherstel, andere gingen over de zoektocht naar familieleden. Ook werden aktes opgesteld over de voogdij van de na de oorlog door Arnold en Saar opgenomen Robbie Presser, die zijn beide ouders in de oorlog had verloren. Na een beschikking van de Amsterdamse arrondissementsrechtbank kwam de voogdij bij Arnold en Saar.³⁹¹ Nog in 1956 ontvingen zij een brief van een notaris die de erfenis regelde van een in september 1942 in Auschwitz vermoorde vrouw. De directe erfgenamen waren ná haar in de oorlog vermoord. De erfenis raakte versnipperd en de notaris had – zo verzekerde hij – een hele taak aan het uitzoekwerk. Robbie Presser bleek voor nog iets minder dan één duizendste deel erfgenaam te zijn, om precies te zijn voor 27/28672. Uit het vervolg blijkt dat de minderjarige Robbie recht had op fl. 0,75. De notaris schreef in een P.S. ‘Gezien het kleine bedrag doe ik U hierbij gemakshalve 7 postzegels van een dubbeltje en een van vijf cent toekomen, met verzoek de tegenwaarde te willen bijschrijven op het spaarbankboekje ten name van Uw pupil.’³⁹²

Ruim een maand later, op 23 januari 1957, arriveerde een bericht over de slotuitkering van de LVVS betreffende de tegoeden van Arnolds schoonmoeder S. Odewald-Israëls. Die slotuitkering bedroeg volgens een besluit van het NBI 15% van de erkende vorderingen. Voor Arnold Cohen kwam dit neer op een bedrag van fl.1,03.³⁹³ Het bedrag werd niet – zoals gebruikelijk was – ook nog eens in woorden uitgeschreven.

³⁸⁹ Brief Commissariaat voor Oorlogsschade aan Arnold Cohen (17/5/1947).

³⁹⁰ JHM Documenten (D 06831) Brief van J. van Zaayen (9/6/1947).

³⁹¹ JHM Documenten (D 06831) Beschikking (17/10/1949) Arrondissementsrechtbank Amsterdam.

³⁹² JHM Documenten (D 016833) Brief van notaris J. Schaap (10/12/1956).

³⁹³ JHM Documenten (D 06833) Bericht van de LVVS. (Liquidatie van *Verwaltung Sarphatistraat*) aan de Erven S. Odewald-Israëls (23/1/1957).

Bijlagen: bronnen en werkwijze

De bronnen

De voor dit onderzoek gebruikte bronnen zijn veelal resten van administraties die tijdens de bezetting of in de jaren daarna zijn gevoerd. Dit materiaal is nooit bedoeld geweest voor het huidige onderzoek. Het bijhouden en het bewaren van dit materiaal was nuttig voor de toenmalige gebruiker en dat bepaalde de inrichting van de administratie. Vervolgens is allerlei materiaal verdwenen of zoekgeraakt; bovendien zijn dossiers zelden compleet bewaard gebleven. Ook bij de latere archivering werden keuzes gemaakt. Voor de historicus is het belangrijk te weten wat er is bewaard en op welke manier een bron kan worden gebruikt. In het navolgende wordt de informatiewaarde van het materiaal besproken evenals de manier waarop daarmee is gewerkt.

Voor dit onderzoek waren in eerste instantie van belang de *Verkaufsbücher* en het kadastermateriaal die beide online werden gebruikt. Voorts is uitgebreid gebruik gemaakt van diverse series uit de archieven van de voormalige besturen van de gemeenten Groningen, Haren, Hoogkerk, Noorddijk en Ten Boer. Door de corona-epidemie konden pas laat in het onderzoek de collecties in het Nationaal Archief en bij het NIOD worden bezocht.

Het kadaster

De gegevens in het corpus vormen de basis van dit onderzoek naar ontvreemding en rechtsherstel van onroerend goed. In het kadaster werden de formele bevestiging van eigendomsoverdracht en eventueel rechtsherstel geregistreerd. Om dit te onderzoeken, moesten deze gegevens per adres of perceel worden verzameld. Via het register-71 uit de kadastrale administratie kon voor elk adres een reeks chronologisch geordende 'leggerartikelen' worden verzameld. De informatie in deze leggerartikelen bevat gedetailleerde gegevens over de betrokken percelen, de eigenaren, plus het jaar waarin een overdracht plaatsvond.³⁹⁴

Geregeld boden deze leggerartikelen extra informatie. In de marge staan soms personalia van eigenaren genoteerd, maar ook namen van eventuele bewindvoerders en de betrokken notaris bij het rechtsherstel. Een enkele maal hadden de aantekeningen betrekking op de speurtocht naar erfgenamen en rechthebbenden, soms in de vorm van een inlegvel. Waar relevant is deze informatie in de besprekingen meegenomen.

Het onderzoekscorpus (tabel 1)

Aan de basis van het onderzoeksmateriaal staan de zogenaamde *Verkaufsbücher*; zij bevatten veel informatie over de verkoop van Joods onroerend goed. Deze zijn onderdeel van het archief van de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), en werden na de oorlog, als een in beslag genomen administratie, opgenomen in het archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI). Deze instelling nam het beheer over van vijandelijke vermogens en vermogens van afwezige personen. Van de oorspronkelijke 18 delen van de verkoopboeken zijn er 17 bewaard gebleven. In 2017 zijn de boeken gedigitaliseerd en dit onderzoek is gebaseerd op deze online raadpleegbare versie.

Materiaal dat betrekking heeft op de toenmalige gemeentes Groningen, Haren, Noorddijk en Ten Boer is verspreid over alle delen van de *Verkaufsbücher*. Voor Haren bleek dat op één na de namen van alle Joodse woningeigenaren in deze gemeente erin voorkomen. Voor de stad Groningen is dat in veel mindere mate het geval. Een deel van de missende volgnummers betreft ook Gronings onroerend goed. Om te bepalen hoe groot deze lacune is, en om deze zo goed mogelijk te vullen, zijn uit

³⁹⁴ Zie voor de kadastrale registers: <http://resources.huygens.knaw.nl/broncommentaren/retro> Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw.

registratielijsten van Joodse inwoners adressen verzameld. Uit deze 837 adressen voor de stad Groningen is een steekproef van 1:5 getrokken en hiervan is nagegaan in hoeverre deze adressen Joods bezit betroffen. Hierdoor zijn gegevens verzameld over Joods woningbezit, huurwoningen, en door combinatie met gegevens uit het kadaster kon informatie over verkoop en rechtsherstel worden toegevoegd aan het onderzoekscorpus. Ten slotte zijn, om nog meer materiaal te verwerven, ook de vermeldingen genoteerd van andere panden met Joodse eigenaren die werden aangetroffen op leggerartikelen in het kadaster. Via drie paden is een corpus van 260 panden samengebracht. Hiermee zijn niet alle panden in Joods eigendom opgespoord en onderzocht, maar wel een zeer groot deel daarvan in de huidige gemeente Groningen.

Tijdens het onderzoek werd in een dossier een lijst van 3 augustus 1943 met adressen van 753 *geräumten Juden wohnungen* aangetroffen. Deze was opgesteld door de staatspolitie en bedoeld voor burgemeester Tammens.³⁹⁵ Deze lijst bevat niet alle onder beheer van de NGV staande of door de NGV verkochte panden, maar ook huurwoningen. Tammens verzocht om deze lijst om zo Den Haag te kunnen informeren. In het onderzoek is deze lijst verder niet gebruikt.

Voor Haren werden voor het gemeentebestuur twee registratielijsten met Joodse inwoners opgesteld: de eerste op 1 maart 1941 en de tweede zonder datum, maar vermoedelijk eind oktober 1942, zoals valt op te maken uit aantekeningen in de marge.³⁹⁶ In de lijst van 1942 zijn enkele adressen toegevoegd. De adressen op deze laatste lijst zijn via het kadaster nagetrokken op eigenaar van de betrokken woningen en eventuele overdracht van eigendom.

Al deze gegevens vormen het corpus waarop het onderzoek naar de panden heeft plaatsgehad. Tabel 1 vormt de essentie van het onderzoekscorpus; deze vermeldt de adressen, de namen van de Joodse eigenaren, de eerste oorlogskoper en de kadastrale leggerartikelen waaruit de eigendomsoverdracht en het rechtsherstel blijken. De eerste kolom bevat een verwijzing naar de wijze waarop de gegevens in het onderzoek zijn gebracht: VK staat voor de *Verkaufsbücher*, STP voor de steekproef, STB voor de landbouwgronden en LGR voor de leggerartikels. Uitspraken over rechtsherstel vinden plaats op het corpus als geheel, andere onderzoeksvragen worden beantwoord door gebruikmaking van een deel van het corpus.

De Verkaufsbücher – bewerkingen en nummering (tabel 2)

De digitalisering van het materiaal in de *Verkaufsbücher* in een ander taalgebied heeft geleid tot enkele onjuistheden, zoals typefouten in namen en adressen en termen in het Engels. De getalsmatige gegevens lijken foutloos te zijn ingevoerd, maar een enkel jaartal is evident fout. De oorspronkelijke bron was daarbij anders gestructureerd dan de digitale bron. De bladen in de handgeschreven boeken waren opgedeeld in zeventien kolommen; in de digitale versie zijn deze uitgesplitst in 28 kolommen.³⁹⁷ In tabel 2 wordt weergegeven welke keuzes zijn gemaakt in het specificeren en uitbreiden van het aantal kolommen in het digitalisatie proces. Door deze uitsplitsing is de gebruiksmogelijkheid van de bron aanzienlijk vergroot. Selectie en sortering op plaatsnaam, op de naam van de eigenaar of oorlogskoper, de betrokken notaris en bijvoorbeeld de genoteerde verkoopprijs, het is allemaal mogelijk. Deze administratie biedt gegevens die anders slechts met veel moeite bijeen te brengen zijn.

³⁹⁵ GA toeg. 1841 Gemeentebestuur van Groningen (3) 1916-1965 inv. 37 Uitgaven voor het ontruimen van woningen van Joden en terzake van het op transport stellen van Joden. Lijst (3/8/1943), bijlage bij conceptbrief van P. Tammens (17/8/1943).

³⁹⁶ GA toeg. 3157 Gemeentebestuur Haren (2), 1921-1989, inv. 1278-1279, Namenlijst met gegevens over Joodse inwoners, van 1 maart 1941 en no 1341, zonder datum maar vermoedelijk van oktober 1942.

³⁹⁷ Raymund Schütz, *Kille Mist*, 268. Karel Berkhuisen, *De transacties van Joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Doetinchem 2021), 11; zie <https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/> (laatst bezocht 25-07-2021).

De vermeldingen in de *Verkaufsbücher* zijn op verschillende wijze geordend. Ten eerste heeft elke opgenomen transactie een volgnummer (*Laufnummer*). Deze nummers corresponderen met een zekere chronologie. Aangenomen wordt dat de eerste 400 volgnummers onderdeel waren van het zoekgeraakte deel.³⁹⁸ De nummers volgend op 401 hebben allemaal een voorlopige verkoopdatum in de maanden april en mei van 1942. De laatste nummers, die oplopen tot 8313, hebben een voorlopige verkoopdatum in het begin van 1945. In totaal zijn feitelijk 7108 vermeldingen in de *Verkaufsbücher* opgenomen. Hierdoor wordt meteen een van de problemen van de bron duidelijk: tussen 401 en 8313 ontbreken 1205 volgnummers in de boeken; samen met de eerste 400 volgnummers brengt dat het totaal op 1605 ontbrekende nummers. Met name tussen de volgnummers 5000 en 5700 vertoont de registratie hiaten. De oorzaak daarvan werd niet duidelijk. Mogelijk ontbreken deze nummers omdat de registratie niet is afgerond doordat er geen verkoop heeft plaatsgevonden. Bij de volgnummers beginnend met 5700 werd een 'S' voor het nummer geplaatst. De betekenis hiervan is vooralsnog onduidelijk. In dit onderzoek is dit nummer zonder 'S' gebruikt.

Vergelijking met bevolkingsaantallen (tabel 3)

Een interessante vraag is of de ontbrekende nummers van de *Verkaufsbücher* willekeurig over de gemeenten zijn verdeeld of dat voor bepaalde gemeenten minder verkopen zijn geregistreerd. Een vergelijking tussen steden met een relatief grote Joodse gemeenschap en de vermelding in de bron kan duidelijkheid verschaffen over deze mogelijke onderregistratie. Tabel 3 biedt cijfers voor de grote Nederlandse gemeenten over de omvang van de Joodse bevolking volgens de laatste vooroorlogse volkstelling (die van 1930), de aantallen zoals die zijn aangetroffen op registratielijsten uit 1941/1942 en het aantal opgenomen transacties in de *Verkaufsbücher*.³⁹⁹

Om een vergelijking te kunnen maken tussen de vermeldingen in de *Verkaufsbücher* en de bevolkingsaantallen uit 1930, begin jaren 1940 zijn twee veronderstellingen gebruikt. De eerste is dat de mate van (eigen) Joods woningbezit in alle gemeenten gelijk is en de tweede veronderstelling is dat er een vaste verhouding bestaat van 4 : 1 tussen de omvang van de Joodse bevolking en het aantal per gemeente te verwachten transacties in de *Verkaufsbücher*. Deze veronderstellingen helpen om verschillen tussen plaatsen vast te stellen. In feite werkt de verhouding van 4 : 1 als een grove schatting voor de omvang van een gemiddeld huishouden, vier personen per perceel. Uitgaande van beide veronderstellingen valt op dat er betrekkelijk er weinig inschrijvingen in de *Verkaufsbücher* zijn voor de steden met de grootste Joodse gemeenschappen: Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Groningen, Arnhem en Utrecht. Voor de steden met een kleinere Joodse gemeenschap is het aantal inschrijvingen in lijn met de verwachting: dit betekent dat daar minder sprake van onderregistratie is en dat bovendien in de genoemde grote plaatsen meer huurwoningen zijn te verwachten dan in de kleine plaatsen. Bij plaatsen zoals Hilversum, Bussum en Almelo, met relatief weinig huurwoningen, komt de verwachting verrassend scherp uit.

³⁹⁸ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*, 42-43; NA toeg. 2.09.16, Inleiding bij de inventaris van het archief NBI Beheersdossiers, 15.

³⁹⁹ De cijfers van de volkstelling uit de *Volkstellingen.nl* volkstelling 1930, de aantallen per gemeente van de registratielijsten komen uit Croes en Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'*, 572-577.

Tabel 1. Het onderzoekscorpus

Corpus no	Adres	Kadastraal nummer	Eigenaar	Legger Artikel nr. voor	Verkoop jaar / - datum	Eerste Oorlogskoper	Legger Artikel nr. na	Afwikkeling	Jaar rechts - herstel
VK 1941	A.P. Fokkerstraat 40-40a-42-42a	Groningen A4922	Jacques Levitus	33518	5-11-1942	J.P. Wiersema	34990 34816 36440	Minnelijke Regeling	1948
SP18	Akerkhof 8	Groningen I3355	Allegonda van Meer	23948	Geen		23948		
VK 5737	Akerkhof ongenummerd	Groningen K3744	Marcus Louis Jacobs	33596	30-8-1943	L.H.R. Jacobs	35415	Overdracht	1945
SP11	Alexanderstraat 14	Groningen B8498	Jonas Wijnberg	28528	Geen		38685		
VK 2408	Alexanderstraat 31	Groningen B8503	Izaäk Rosenbaum	28210	8-12-1942	G. Huizinga	35077 37988	Minnelijke Regeling	1952
VK 3141	Alexanderstraat 9-9a	Groningen B7186	Abraham Meijer	31637	18-11-1942	L.J. Beenker-Jonker	35212	Minnelijke Regeling	1954
VK 4839	Amalia van Solmsstraat 13-13a / Nassauplein 27	Groningen D3881	Jacob van der Woude	25990	3-3-1943	P. Engelhardt	35361 35362 25990	Minnelijke Regeling	1948
VK 4840	Amalia van Solmsstraat 15-15a-15c	Groningen D3879	Jacob van der Woude	25990	3-3-1943	P. Engelhardt	35361 35362 25990	Minnelijke Regeling	1948
SP13	Amalia van Solmstraat 20	Groningen D3318	Machiel Moritz Polak	27353	Geen		27353		
LGR05	Anna Paulownastraat	Groningen B7808	Joseph Elias van Hasselt	21363	1942	Th. Faber	34909 39786	Minnelijke Regeling	1951
VK 3263	Anna Paulownastraat 16	Groningen D8089	Izaäk Gans	25007	27-1-1943	G. Boerema	35281 36681	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 6447	Anna Paulownastraat 33	Groningen D7572	Israel de Haas	24722	14-7- 1943	W.F. van Ewijck	35426 36544	Minnelijke Regeling	1948
VK 0585	Anna Paulownastraat 6	Groningen D8084	Louis van Adelsbergen	19177	27-6- 1942	Th. Faber	34909 37937	Minnelijke Regeling	1951
VK 0448	Anna Paulownastraat 66-66 a	Groningen D7648	Abraham Meyer	31637	1-6- 1942	H.H. Frieling	35003 17189 41009	Rechtsherstel	1958
VK 7688	Astraat 3	Groningen K2522	Rika Vissel-van Gelder	31486	1-2- 1944	P. Kooima	31486	Geen overschrijving volgens kadaster	
SP36	Binnen Damsterdiep 22a	Groningen G5131	Adolf Marcus, Emanuel Marcus, Jozef Marcus, Sophia Blumenthal	29620	Geen		29620		
VK 1811	Binnen Damsterdiep 60-60a	Groningen G3943	Mozes Heiman Goslinski	25957	28-10- 1942	S. Kruidhof	34655	Minnelijke Regeling	1954
LGR0 2	Bloemstraat	Groningen G5225	Nathan Israëls	31912	1941	Th. Faber	34909 39091	Minnelijke Regeling	1954
VK 0447	Boteringesingel 2-2 a	Groningen F2677	Salomon Muller	30299	1-6- 1942	H.H. Frieling	35586	Vonnis rechtsherstel	1952
LGR1 6	Brandenburgerstraat	Groningen B5632	Ebram van Adelsbergen	21972	Geen		21972		
SP04	Brugstraat 3	Groningen K3337	Henriette Barnstein Godschalk	11043	1942	T. van Streun	34877	Minnelijke Regeling	1948
VK 3240	Buiten Damsterdiep 24 6-24 6a	Groningen A6038	Mozes de Jong	31858	23-1- 1943	G.J. Repko	30709 37787	Minnelijke Regeling	1951
VK 2426	C.H. Petersstraat 51- 59	Groningen A4678 A4679 A4680 A4681 A4682	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	15-12- 1942	M.S.A. Schulze	35530	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 1930	Carolieweg 10-10a	Groningen H3210	Hendrika Louisa Eigenfeld-de Jong	24772	4-11- 1942	E. Ridder	35528 35529	Minnelijke Regeling	1949
VK 1978	Carolieweg 6	Groningen H2973	Rachel Polak-Levie wed. Siegfried Polak	19924	4-11- 1942	H.J. Lijfering	35280 37082	Minnelijke Regeling	1949
LGR2 8	Celebesstraat	Groningen A6630 & A6650	Mozes de Jong	31858	1940	Dr. S. B. Elings	30898	Doorverkocht 1970. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 3241	Celebesstraat 24-24a- 24b	Groningen A6604	Abraham Nieweg	33806	29-1- 1943	W.J. Meijer	35306 36411	Minnelijke Regeling	1948
VK 3242	Coehoornsingel 15 15a	Groningen I2590 & I2574	Izaäk van Coevorden	22985	27-1- 1943	H. Zwart	31128	Minnelijke Regeling	1951
VK 1976	Coehoornsingel 59- 59a	Groningen I2654	Levie Boomstra	24901	28-10- 1942	J. Doornbos	35237 36149	Bekrachtiging	1947
SP05	Coehoornsingel 61	Groningen I2622	Herman Isodoor de Vries	30469	1942	T. van Streun	34877	Rechtsherstel	1955
VK 3239	Coehoornsingel 73	Groningen I2612	Aron Eli Cohen	31507	4-2- 1943	H.H. Ningen	35144 37829	Minnelijke Regeling	1952
LGR2 2	Coendersweg 7-7a	Helpman M1981	Joseph Elias van Hasselt	98	1942	Th. Faber	1707 2411	Minnelijke Regeling	1956
VK 3277	De Sitterstraat 1, 1a, 3, 3a	Helpman M3555	Herman Sanders	940	4-2- 1943	P. Engelhardt	1752	Minnelijke Regeling	1951
VK 3268	De Sitterstraat 5,5a,7,7a,9,9a	Helpman M3556 M3557 M3558	Bertha Davida de Kadt- Polak	1648	18-12- 1942	P. Engelhardt	1751 2057	Minnelijke Regeling	1951
VK 4807	Dilgtweg 12	Haren K6452 & K6451	Clara van Essen-v.d. Rijn	7554	13-5- 1943	W.F. van Ewijck	7944 8218	Minnelijke Regeling	1948
VK 1414	Driemolendrift 4,2- 8a,2-8,2-8 1,2-6,2-7	Groningen I1921	Bernard Arie Cohen	18969	1-10- 1942	F.J. Ouwinga	27164 36282	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 4609	Folkingedwardsstraat 3,3a,3b	Groningen I1890 & Groningen I1889	Samuel Emanuel Berkelo	21411	26-3- 1943	J. Broers	35213	Doorverkocht 1982. Geen vermelding van Rechtsherstel	
Vk 3155	Folkingedwardsstraat 9	Groningen I416	Marcus Cohen	21651	8-1- 1943	J. Broers	35213	Minnelijke Regeling	1947
SP02	Folkingestraat 10	Groningen I3560	Izak Levie Nieweg, Levie Nieweg, Abraham Nieweg	22801	Geen		22801		
VK 8023	Folkingestraat 11	Groningen I3522	Wilhemina Stoppelman Wed. Heiman Stoppelman	19430	4-5- 1944	H. Heine		Geen overschrijving volgens kadaster	
SP31	Folkingestraat 13	Groningen I3523	Mozes Nijeveen	22685 .3	Geen		38018.1		
SP14	Folkingestraat 21	Groningen I3526	Leonard Barnstijn	18424	Geen		35841		
SP07	Folkingestraat 23	Groningen I3528	Kaatje Cohen, wed Efraim de Swaan	22492	Geen		22492		
SP29	Folkingestraat 25	Groningen I3529	Philippus Behr en cons.	19655	Geen		23778		
VK 8149	Folkingestraat 34-34a	Groningen I3674	Johan van Zuiden	30404	28-4- 1944	F.J. Vennema	34922 37058	Minnelijke Regeling	1949
VK 3377	Folkingestraat 39-39a	Groningen I3536	Elias. Pais en cons.	31675	29-1- 1943	H. Scherpenhuizen	35314 39442	Minnelijke Regeling	1955
SP27	Folkingestraat 40a	Groningen I3673	Esther Velleman weduwe A. de Jong	27253	Geen		31029.2		
SP38	Folkingestraat 45	Groningen I3538	Marieke Cohen, Abraham Nieweg	22928	Geen		22928		
VK 6134	Folkingestraat 48-50- 50a-50 1-50 2	Groningen I3670	Karel Hildesheim en cons.	32154	29-4- 1943	A.A. v. Doorn	35431 39222	Minnelijke Regeling	1954

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

SP28	Folkingestraat 51	Groningen I702 I3542	Mozes Salomon de Groot & Rachel van Gelder	20424	Geen		32486		
SP40	Folkingestraat 57	Groningen I3667	Izaäk van Coevorden	22985	Geen		22985		
VK 7834	Folkingestraat 59, 59a, 61 / Nieuwstad 25	Groningen I3666	Karel Hildesheim en cons.	32154	1-2- 1944	J. Scherpenhuizen	35083 39540 39222	Verkoop 1957 Geen vermelding Rechtsherstel	
VK 4184	Folkingestraat 62 hoek Gedempte Zuiderdiep	Groningen I3717	M.W.S. v. Gelder	18751	15-3- 1943	J. Scherpenhuizen	35083 36251	Minnelijke Regeling	1947
SP39	Folkingestraat 7	Groningen I3520	David de Beer en cons. Louis Henri de Beer, Clara de Beer	17835	Geen		17835		
LGR0 6	Frederikstraat	Groningen B8744	Joseph Elias van Hasselt	21363	1942	Th. Faber	34910 39786	Minnelijke Regeling	1956
VK 7372	Frederikstraat 2	Groningen B8784	Eliazer Levie de Haan	26079	20-10- 1943	J.J. Hazewinkel	35493	Minnelijke Regeling	1950
VK 8140	Ganzevoortsingel 36- 36a	Groningen I2960	Levie Cohen	25842	31-5- 1944	P.C.D. Welbergen	35600	Minnelijke Regeling	1947
VK 3917	Ganzevoortsingel 57 57a	Groningen I3166	Regina van Dam-van Wien	17843	15-3- 1943	N.V. Visscherij mij. Marie	35206 31722 17843	Minnelijke Regeling	1949
VK 6849	Gaykingastraat (A 114)	Ten Boer A1882	Mozes Meyer	592	15-10- 1943	J.G. Timmer	1734 1882	Minnelijke Regeling	1947
VK 6179	Gaykingastraat (A 146)	Ten Boer A1678	Benjamin van Dam	358	1-7- 1943	H. Blink	1720 1854	Minnelijke Regeling	1948
Vk 3274	Gedempte Zuiderdiep 100-100a	Groningen I2529	Regina Levie-Schott, wed Benjamin Levie	14284	15-1- 1943	A.J. Brinkman	35265 37654	Minnelijke Regeling	1951

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

Vk 4193	Gedempte Zuiderdiep 110-112	Groningen I3459	Marcus Velleman	35140	8-3- 1943	A. Scherpenhuizen	35335 39570	Doorverkocht 1955 en 1968. Geen vermelding van Rechtsherstel	
SP16	Gedempte Zuiderdiep 120	Groningen I969	Meijer Tromp	29412	Geen		29412		
SP32	Gedempte Zuiderdiep 13-13a	Groningen H3448 & H3443	Elly Edith Behr en cons., Abraham Edward Behr, Jet Behr	34005	1942	Th. Faber	34909	Minnelijke Regeling	1952
VK 6848	Gedempte Zuiderdiep 122	Groningen I3020	Josef Muller	28163	25-8- 1943	F.J. Ouwinga	27164	Doorverkocht 1979. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 2422	Gedempte Zuiderdiep 128-130b	Groningen I4117	Zadok Frank	21741	28-11- 1942	J. Scherpenhuizen	35206 36959	Minnelijke Regeling	1949
VK 2421	Gedempte Zuiderdiep 132-134	Groningen I2002	Bernard Arie Cohen	18969	19-10- 1942	G.C. Meijer	35186	Minnelijke Regeling	1949
VK 2661	Gedempte Zuiderdiep 51,51a,51b	Groningen I4070	Louis Meyer	32122	14-12- 1942	M. Herder	35378 37632	Minnelijke Regeling	1951
VK 4407	Gedempte Zuiderdiep 52	Groningen I875	Leonard Heiman Knorringa	13903	12-4- 1943	D. Wolthoorn	32996	Minnelijke Regeling	1948
VK 7412	Gedempte Zuiderdiep 53-53a	Groningen I3707	Sebilla Dwinger-Israël	19596	19-11- 1943	J.P. Lentz	35370 36360	Verkocht 1948 aan wed. S. Dwinger zonder melding Rechtsherstel	1948
VK 6847	Gedempte Zuiderdiep 68	Groningen I886	Benjamin van Dam	27991	25-8- 1943	J. Scherpenhuizen	35083 37513	Minnelijke Regeling	1950

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

SP24	Gedempte Zuiderdiep 93	Groningen I3422	Rika Hendrika Cohen wed. van Abraham Härtz	21911	1942	J. Scherpenhuizen	35083 35198	Doorverkocht 1975. Geen rechtsherstel vermeld	
LGR17	Gelkingestraat	Groningen H162	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	Geen		26458		
LGR21	Gelkingestraat	Groningen H3244	Abraham Lazarus Weinbergen	31824	Geen		31824		
VK 4874	Gelkingestraat 47-47a	Groningen H3543	Rachel Polak-Levie wed. Siegfried Polak	19924	15-6-1943	E. van Agteren	35383	Minnelijke Regeling	1950
SP19	Gelkingestraat 60	Groningen H3271	Bruintje Simon Simmeren	14646	1942	S. S. Ongerling	35049	Minnelijke Regeling	1950
VK 5738	Goeman Borgesiuslaan 27	Helpman M2911	Suze Christine Leopold-Hamburger	1034	30-8-1943	F.J. Leopold	1770	Ontbinding Schenking	1946
VK 0678	Grote Kromme Elleboog 2	Groningen K3329	Salomon Muller	30299	30-6-1942	H. Dost	35002	Onteigening	1948
SP12	Grote Kromme Elleboog 22	Groningen K345	Dago Walllage	32241	Geen		32241		
SP22	H.W. Mesdagstraat 16	Groningen C6423	Paul Siegfriede Salomon	31247	Geen		31247		
VK 4865	H.W. Mesdagstraat 60-60a	Groningen C6894	Johan Cohen-Polak	34407	19-5-1943	T.J. v. Leeuwen	35487	Doorverkocht 1950, 1951, in 1986 nog in bezit. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 4395	Haddingestraat 41 41a	Groningen I4038	Elisabeth Cohen-Swelheim	34073	16-4-1943	W. Bakker	29961	Vonnis Rechtsherstel	1951
SP20	Haddingestraat 42a	Groningen I3632	Izaäk van Coevorden	22985	Geen		22985		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 4645	Haddingestraat 43-43a	Groningen I3659	Frouwina van Dantzych-Wallega	32984	5-5-1943	W. Bakker	29961 36945	Minnelijke Regeling	1949
VK 1292	Heeresingel 22,22a	Groningen H2673	Dr. Mozes Levie	25245	24-8-1942	F.W. v. Bilderbeek	34348 35755 39600	Rechtsherstel	1955
LGR0 4	Heerestraat 22-22a	Groningen H1065	Rosetta Norden-Berlijn en cons.	17939	Geen		17939		
VK 1930	Heerestraat 64	Groningen H3425	Hendrika Louisa Eigenfeld-de Jong	24772	4-11-1942	E. Ridder	35528 35529	Minnelijke Regeling	1949
VK 8357	Heerestraat 80-80a	Groningen H3461	Izak Frank	30278	15-6-1944	F.J. Ouwinga	38440	Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 1252	Heerestraat 96-96a	Groningen H3342	Joseph Elias van Hasselt	21363	10-9-1942	B. v. Russen-Bischoff	34970 39786	Minnelijke Regeling	1955
SP15	Heereweg 14	Groningen B5625	Samuel Benjamin Nathans	20752	Geen		20752		
vk 3139	Helperbrink 4	Helpman M2489	Joseph Elias van Hasselt	98	18-11-1942	L.J. Beenker-Jonker	1150 2411	Vonnis Rechtsherstel	1955
VK 4185	Helperweststraat 1	Helpman M2242	Andries Hart	740	25-3-1943	J. Bolwijn	502	Minnelijke Regeling	1947
VK 3243	Herman Colleniusstraat 62	Groningen C7608	David Leefsma	22232	27-1-1943	E. Kreuze		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 0408	Heymanslaan 38-38a-40	Groningen A5460	Salomon Muller	30299	20-5-1942	T. Dijkstra	34459 36328	Minnelijke Regeling	1948
VK 6457	Holsteinlaan 18 20	Haren K5869	David Simon Nathans	7018	29-1-1943	F. Huizinga		Geen overschrijving volgens kadaster	

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 2070	Hooge der A 18-18a	Groningen K766 3785	Simon Heiman v.d. Rijn	16326	19-10- 1942	A. Veldman		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 3605	Hoogweg 4-4 ¹	Groningen A3743	Samuel van Hasselt	27878	20-2- 1943	Kl. Schenkel	35301 37735	Minnelijke Regeling	1952
VK 3275	Hoornschediep 19 ¹ - 19 ¹ a	Groningen C8771	Abraham Polak	30887	21-1- 1943	A. Warners	35299	Minnelijke Regeling	1950
VK 1231	Hoornschediep 19- 3,19-3a,19- 5,19,5a,19,5b	Groningen C8775	Helena Wilhelmina Polak-v.d. Wijk	30886	21-9- 1942	S. van Dijk	35079 35647 37269	Rechtsherstel	1953
VK 8020	Hortuslaan 6-12	Haren K4830	Rudolf David Salomon de Jong	7494	5-5- 1944	G. Boerema	8003	Minnelijke Regeling	1955
VK 7309	Iepenmolendrift 6	Groningen H808	Leentje Velleman-Blok en cons.	23255	15-12- 1943	F.J. Ouwinga	27164 36637	Minnelijke Regeling	1948
VK 1938	J.A. Feithstraat 13- 13a-13b	Groningen B9564	Nathan van Dam	31627	4-11- 1942	A.H. Tekelenburg	21654	Minnelijke Regeling	1949
VK 3144	J.A. Feithstraat 16	Groningen B9547	Maurits Weinberg	32168	8-1- 1943	J.H. v.d. Ven	35232	Minnelijke Regeling	1948
VK 1404	J.A. Feithstraat 2	Groningen B9539	Jozef Stoppelman	31417	28-9- 1942	F.H. Doornbosch	35124	Minnelijke Regeling	1948
VK 3265	J.A. Feithstraat 26	Groningen B9553	Louis Goudsmit	31703	8-1- 1943	P. Engelhardt	35239 31217 37200	Rechtsherstel	1950
VK 2902	J.A. Feithstraat 4	Groningen B9541	Jacques Polak	22134	19-12- 1942	H. Paul	35358	Minnelijke Regeling	1947
VK 3600	Jan Lutmastraat 15	Groningen C7940	David Stoppelman	28770	19-2- 1943	J. Meelker	35489 39715	Minnelijke Regeling	1944
VK 7686	Jan Lutmastraat 6	Groningen C7988	Bartha Henriette Minco- Denneboom	27508	28-1- 1944	J. Koek	35556	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 7079	Jonkerstraat 9-11-11a	Groningen I3140	Salomon de Vries	30557	30-10-1943	F.J. Ouwinga	27164	Minnelijke Regeling	1949
VK 1284	Jozef Israëlsstraat 36-36a	Groningen C6248	Siemon Jacobs	34882	10-7-1942	H.A. Noordhof	35082	Minnelijke Regeling	1952
SP33	Jozef Israëlsstraat 81a	Groningen C6446	Martha Klein	25048	Geen		25048		
VK 6503	Kamplaan 8	Helpman M3640	Henriette Serphos-Menko	1186	5-8-1943	F. Beenker	1752 1953	Minnelijke Regeling	1949
VK 6417	Kerkstraat 22-24	Haren K5210	Salomon David Nathans	7823	30-7-1943	T. Lups	7967 7823	Minnelijke Regeling	1952
LGR2 6	Kleine Haddingestraat	Groningen I3968 & I3967	Siemon Jacobs	34882	Geen		34882		
VK 8193	Kleine Peperstraat 5 [Foutief vermeld als Kleine Pelsterstraat 5]	Groningen H4320	David Polak	32565	13-6-1944	M.H. Brongers	33031	Onteigening	1947
VK 3756	Kleine Raamstraat 9-11	Groningen I3814	Rebekka Drielsma-Pronk en cons.	27827	5-3-1943	I. Munstra	21435 36625	Minnelijke Regeling	1948
LGR1 2	Koornbrandergang	Groningen H2555 & H2556 & H2557 & H2558	Firma M. Simmeren	28519	1944	H.A.J. Bøddeker	35490 38223	Minnelijke Regeling	1952
VK 3255	Korreweg 206 206a	Groningen A6734	Gellina de Vries-Cohen	32186	22-1-1943	L.J. v. Duinen	32025	Minnelijke Regeling	1950
VK 7405	Korreweg 3	Groningen A4274	Sara Marcus-Wijnberg	27641	30-10-1943	J. Scherpenhuizen	35083 37806	Minnelijke Regeling	1951
VK 6506	Korreweg 48-48a	Groningen A2374	Manuel Kleef	27959	15-6-1943	H. Hut	35549	Minnelijke Regeling	1952
SP37	Kostersgang 18-20	Groningen H555	Rosetta Norden-Berlijn en cons.	17939	Geen		17939		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

SP23	Kraneweg 18	Groningen C5124 [later C9872]	Dr. Maurits van der Reis	28245	Geen		28245		
LGR2 5	Kraneweg 19	Groningen C7611	Carel Heiman Menco	23861	Geen		23861		
VK 6458	Kromme Elleboog 35	Haren K5155	Erb. S. Nathans	3167	30-7- 1943	T. Lups	7967	Minnelijke Regeling	1952
VK 4182	Kruithuisgang 29	Groningen I1605	Elkan Frank	26037	24-2- 1943	F.J. Ouwinga	27164 38224	Minnelijke Regeling	1948
VK 4194	Kruithuisgang 5	Groningen I1078	Samuel Velleman	22400	24-2- 1943	F.J. Ouwinga	27164 39121	Minnelijke Regeling	1948
VK 0556	Kruitlaan 43-43a	Groningen G4479	Karel Vissel en cons.	28990	13-6- 1942	J. Jansen	27746 37891	Minnelijke Regeling	1955
STB1	Landbouwgrond	Noorddijk E478 en 815	Samuël van Hasselt	352	1941	Jan Kuipers	721	Minnelijke Regeling	1951
STB7	Landbouwgrond	Hoogkerk C1438 en 1517	Jacob Rosenbaum, David Simon Nathans, Geert Luinge	499	1942	Geert Luinge te Hoogkerk	144	Minnelijke Regeling	1948
STB8	Landbouwgrond	Hoogkerk C1438 en 1517	Jacob Rosenbaum, David Simon Nathans, Geert Luinge	499	1942	Geert Luinge te Hoogkerk	144	Minnelijke Regeling	1948
STB7	Landbouwgrond	Helpman O170	Elias Pais	888	1942	Gemeente Groningen	1633 .191	Overdracht bekrachtigd	1950
STB9	Landbouwgrond	Helpman O55, 57, 60,61, 185	Heiman Meijer	1249	1942	Gemeente Groningen	1633.192/ 193	Overdracht bekrachtigd	1948
STB1 0	Landbouwgrond	Hoogkerk C162-165,168- 170, 545,546,778,13 21	Pinto Nathans	1839	1942	E. Groothoff te Hoogkerk	591	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

STB1 5	Landbouwgrond	Haren K19, K27, K1884	Salomon David Nathans	3167	1942	E. Kwant	7295	Minnelijke Regeling	1949
STB4	Landbouwgrond	Haren G1890 en D67/D396/D20 0/D733/D876/ D956	Jacob Rosenbaum	4635	1942	H. van Es te Onnen	7813	Rechtsherstel	1947
STB1 7	Landbouwgrond	Haren D863	Jakob Rosenbaum	4645	1942	B. Vrieling te Onnen	6766	Minnelijke Regeling	1947
STB1 6	Landbouwgrond	Haren K671, 678 en 4355	Salomon David Nathans	4801	1942	A. Holstein te Haren		Doorverkocht 1950 en 1983. Geen vermelding rechtsherstel	
STB1 3	Landbouwgrond	Haren K720 en 5938	Salomon David Nathans	4801	1942	G. Eleveld te Haren	7801	Dading rechtsherstel	1949
STB1 8	Landbouwgrond	Haren k4431	Salomon David Nathans	4801	1942	G. Eleveld te Haren	7801	Dading rechtsherstel	1949
STB1 2	Landbouwgrond	Haren K6345	Salomon David Nathans	4801	1942	Gemeente Haren	7480. 311	Vonnis Rechtsherstel	1952
STB3	Landbouwgrond	Haren K5381	Salomon David Nathans	4801	1942	H. Horn te Haren	7800.4	Dading rechtsherstel	1949
STB1 4	Landbouwgrond	Haren C1527,1316 en 1063	Salomon David Nathans	4801	1942	H. Horn te Middelhorst	7800	Dading rechtsherstel	1949
STB2	Landbouwgrond	Haren H2246 en 2539	Jozef Gerzon	4980	1942	W. Weening te De Punt	53076	Verkoop 1955 Geen vermelding rechtsherstel	

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

STB6	Landbouwgrond	Groningen A6621	N.V. Handelsmaatschappij Eemland	31103	1942	Gemeente Groningen	30600.4114	Overdracht bekrachtigd in onderhandse regeling	1948
STB5	Landbouwgrond	Groningen D40 en D41	Rebecca Davidson	32387	1942	Gemeente Groningen	37065	Minnelijke Regeling	1949
STB1 1	Landbouwgrond	Groningen L598 en 599	Jacob Israels	26249 34771	1942	Gemeente Groningen	30600.4148	Minnelijke Regeling	1949
LGR3 3	Leeuwarderstraat 25	Groningen C9706	Dr. Maurits van der Reis	28245	geen		38956		
LGR3 2	Leeuwarderstraat 33	Groningen C5148	Dr. Maurits van der Reis	28245	Geen		28245		
VK 2644	Lingestraat 10-10a-10b	Groningen C9272	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	24-11-1942	H. Seggers	35421 31824	Minnelijke Regeling	1948
VK 4477	Lingestraat 10-10a-10b	Groningen C9272	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	Geen	P.Boelstra		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 2645	Lingestraat 12-12a-12b	Groningen C9273	Abraham Weinberg	32591	24-11-1942	J.P. Blaauw	33048 36572	Minnelijke Regeling	1948
VK 4394	Lingestraat 3	Groningen C9218	Abraham Brommet	33172	5-4-1943	E. Schmidt	35442 38161	Minnelijke Regeling	1952
VK 6164	Lutsborgsweg 61	Haren K3069	Salomon David Nathans	7823	16-6-1943	T.J. v. Leeuwen	7964 7823	Minnelijke Regeling	1950
VK 5790	Mauritsstraat 37	Groningen B8487	Izak Marcus	29689	23-3-1944	H. Marcus	35507 35759	Afstand	1945
VK 7840	Meerweg 17	Haren M184	David Simon Nathans	7018	25-3-1944	B. Ruben	8004 7018	Minnelijke Regeling	1952
SP03	Meeuwerderweg 4	Groningen B8558 & B8559	Jacob Gans	23218	Geen		23218		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 3944	Meeuwerderweg 46-46a	Groningen B8589	Leon van Gelder	32754	15-3-1943	A. Scherpenhuizen	36420	Minnelijke Regeling	1948
VK 7506	Melkweg 26	Groningen C8660	Israël Lifschitz	30143	10-1-1944	Firma fam. v.d.Ven	35511 36914	Minnelijke Regeling	1949
VK 7312	Molenweg 22a	Haren M287	Gerzon Stoppelman	6630	4-12-1943	J.P.R. Dikshoorn	7986 8363	Minnelijke Regeling	1949
VK 2735	Munnekeholm 14	Groningen I3228	Esther Kisch-Calff	31152	29-12-1942	J.C. Kamphuis	35207 35581	Minnelijke Regeling	1951
VK 4808	Museumstraat 3-3a	Groningen I3161	Rudolf David Salomon de Jong	33552	8-3-1943	J. Scherpenhuizen	35083 33552	Minnelijke Regeling	1950
VK 6085	Museumstraat 8-8a	Groningen I3156	Samuel Abraham Meijer	31614	8-3-1943	J. Scherpenhuisen	35083 37407	Minnelijke Regeling	1950
VK 4943	Muurstraat 10	Groningen K3423	Fanny Weinberg-Weinberg	32470	10-6-1943	W.R. Timmer	33606	Minnelijke Regeling	1952
LGR0 3	Nieuwe Boteringestraat	Groningen E2661	Nathan Israëls	31912	1942	Th. Faber	34909 39091	Minnelijke Regeling	1954
VK 4408	Nieuwe Ebbingestraat 10-12	Groningen F2809 & F2268	Comprecht Sanders	25067	13-1-1943	A.M. Koning	35327	Minnelijke Regeling	1949
VK 1754	Nieuwe Ebbingestraat 106,106a,b	Groningen F2679	Salomon Muller	30299	26-10-1942	R. de Vries	35090 36328	Minnelijke Regeling	1949
VK 3598	Nieuwe Ebbingestraat 11-11a	Groningen F2238	Samuel van Gelder	20746	1-2-1943	A. Woest	17317	Ontbinding koop	1946
VK 7716	Nieuwe Ebbingestraat 44-44a 44b	Groningen F2371	Samuel van Gelder	20746	18-2-1944	H. Kruit		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 7701	Nieuwe Ebbingestraat 54-54a	Groningen F2285	Benjamin Stoppelman	23211	10-2-1944	H. Kruit	40564	Geen overschrijving volgens kadaster	

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 0558	Nieuwe Kerkhof 14-14a	Groningen F2907 F1745	Abraham Meyer	31637	19-6-1942	J. Scherpenhuizen	35083 36872	Minnelijke Regeling	1949
VK 4711	Nieuwe Kijkintjatstraat 2-2a-2b	Groningen E3005	David van der Vegt	33970	5-4-1943	H. Havinga	34084 37584	Doorverkocht 1951 en 1982. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 4879	Nieuwstad 31	Groningen I4002	Israël Frank	21404	30-5-1943	J.P. Lentz	35370 37209	Minnelijke Regeling	1950
SP26	Nieuwstad 40a	Groningen I3985	Rika Henderina Cohen	21911	1942	J. Scherpenhuizen	20246 35198	Doorverkocht 1974. Geen vermelding Rechtsherstel	
VK 7397	Nieuwstad 41	Groningen I3444	Karel Hildesheim en cons.	10058	21-12-1943	J.P. Lentz	35370 39210	Rectificatie	1954
VK 4814	Nieuwstad 47	Groningen I3994	Jozeph Vissel	24965	21-5-1943	J.P. Lentz	35370 36782	Minnelijke Regeling	1949
VK 4078	Nieuwstad 58 Torenstraat	Groningen I3992	Froukje Israël-van Os	25108	22-3-1943	J. Scherpenhuizen	35083 35335	Verkoop 1959 Geen vermelding Rechtsherstel	
VK 4704	Nieuwstad 7-7a 15-15a	Groningen I3140	M. Hildesheim	32154	29-4-1943	A.A. van Doorn	35432 39222	Minnelijke Regeling	1954
VK 4945	Nieuwstad 9-11a	Groningen I3662 I3663	Mozes Mozes Nijveen	22685	8-5-1943	J. Scherpenhuizen	35083	Minnelijke Regeling	1950
VK 7820	Noorderbinnensingel 54-55-55a-55b-55c-55d	Groningen I2745	Helena Wilhelmina Polak-v.d. Wijk	30886	13-3-1944	NV De Centrale Arbeiders Levensverzekeringsmaatsc happij.	37269 35580	Minnelijke Regeling	1947
VK 6484	Noorderhaven 30	Groningen K3569	Philippus Behr en cons.	19655	8-5-1943	F. v. Donderden	17189	Minnelijke Regeling	1949

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 4086	Onnerweg 12a	Haren K5650	Samuel Abraham van Oven	6497	12-2-1944	J. van Oven en A. Rugge	7995	Afstand	1944
VK 3414	Oosterhaven Zuidzijde 2-2a	Groningen B7107	Samuel van Hasselt	27878	15-2-1943	F. Beenker	35240	Minnelijke Regeling	1951
VK 4417	Oosterhoogebrug A 189-190	Noordijk E850	Philip Marcus	343	21-4-1943	Harm Koens	768 901	Minnelijke Regeling	1951
VK 4919	Oostersingel 13	Groningen G3593	Simon Goslinski	20986	7-6-1943	D. Bolhuis	20986 35392	Minnelijke Regeling	1947
VK 7779	Oostersingel 168	Groningen G3548	Josephine Stoppelman-Meyer	27062	25-2-1944	M.H. Brongers	33031 37877	Minnelijke Regeling	1951
VK 2303	Oostersingel 184	Groningen G4828	Benjamin de Leve	26483	29-10-1942	H. v. Meines	35227 36897	Minnelijke Regeling	1949
VK 3222	Oostersingel 31	Groningen G3567	Ella Pauline Cohen-Polak	34407	18-1-1943	H. Telkamp	35229	Doorverkocht 1986. Geen vermelding van Rechtsherstel	
LGR2 4	Oosterstraat	Groningen H3163	Siemon Jacobs	26282	Geen		26282		
VK 3411	Oosterstraat 65	Groningen H3169	Sientje van Dam-Visser	26298	18-1-1943	G. Guikema	35364 37557	Minnelijke Regeling	1948
VK 8193	Oosterstraat 60-60a	Groningen H3645	David Polak	32565	13-6-1944	M.H. Brongers	33031	Onteigening	1948
VK 3411	Oosterstraat 63	Groningen H3168	Sientje van Dam-Visser	26298	18-1-1943	F. van der Leij	28878	Doorverkocht 1958. Geen vermelding van Rechtsherstel	
SP30	Oosterstraat 72	Groningen H2805	Siemon Frank	35185	Geen		35185		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

SP01	Oosterstraat 1a	Groningen H3539, H3607	Marcus Salomon	27800	1942	G. Jonkhoff	21983 37949	Successie in 1951, in 1985 nog in bezit. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 3602	Oosterweg 105	Groningen B8899	Mozes Aptroot	26169	17-2- 1943	H.H. Ningen	35144 36918	Minnelijke Regeling	1949
VK 5747	Oosterweg 7	Groningen B1611	Alexander van Dam	24796	13-9- 1943	G. v. Dam	32783 35814	Ontbinding Schenking	1946
LGR1 9	Oppenheimstraat 13- 13a-13b	Groningen A4974	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	26-11- 1940	Firma Boelens	33874 27711 57795	Doorverkocht 1951 en 1977. Geen vermelding van Rechtsherstel	
LGR1 8	Oppenheimstraat 15- 15a-15b	Groningen A4973	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	26-11- 1940	Firma Boelens	33874 22154 38232 39593	Doorverkocht 1952, 1955 en 1964. Geen vermelding van Rechtsherstel	
VK 4087	Oppenheimstraat 46- 46a	Groningen A5067	Herman Godfried Pinto	28052	25-3- 1943	J. Visscher	35365 36167	Minnelijke Regeling	1948
VK 4411	Oppenheimstraat 48- 48a	Groningen A5066	Herman Godfried Pinto	28052	1-4- 1943	J. Visscher	35365 36167	Minnelijke Regeling	1948
LGR3 4	Oude Boteringestraat 37	Groningen G3723	Nico Joseph Polak	30624	geen		30624		
Vk 7297	Oude Ebbingestraat 16-16a	Groningen G4914	Rosalie van Amerongen- Geisel	21235	18-11- 1943	J. Scherpenhuizen	35083 30600.485 1	Onteigening	1948
VK 6080	Oude Ebbingestraat 80-80a	Groningen G1354	Irene Hartog	33879	20-4- 1943	J. Scherpenhuizen	35083 36753	Minnelijke Regeling	1949

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 4273	Oude Kijk in 't Jatstraat 38-38a- 38 ¹ ,38b	Groningen K3687	Julius van Hessen	18958	8-4- 1943	J. Venema	31574 37242	Minnelijke Regeling	1950
LGR0 1	Padangstraat	Groningen A2520	Nathan Israëls	31912	1942	Th. Faber	34909 39091	Minnelijke Regeling	1954
VK 0559	Parklaan 27	Groningen B5792	Ebram van Adelsbergen	21972	17-6- 1942	J.P. Wiersema	34990 34816 23320 36727	Minnelijke Regeling	1950
VK 3253	Parkweg 103 103a	Groningen C9329	Johanna Bos-Eckstein	32621	15-1- 1943	I. v.d. Valk	35233 36302	Minnelijke Regeling	1947
VK 2358	Parkweg 32-32a	Groningen C9064	Kaatje van Hessen-van Hessen	30582	30-11- 1942	J. Mergert	35189 36680	Minnelijke Regeling	1948
VK 3632	Parkweg 72-72a	Groningen C9086	Gerson Stoppelman	19401	20-2- 1943	J.C. Kamphuis	35207 35538	Vonnis Rechtsherstel	1954
VK 2423	Parkweg 82-82a	Groningen C9399	Jozef Broekema	32625	4-12- 1942	B. Evenhuis	35215 36476	Vonnis Rechtsherstel	1948
VK 2724	Parkweg 84-84a	Groningen C9398	Benjamin Meyer	32624	18-12- 1942	R. Ouwinga	30460 35189 35494 37543	Rechtsherstel	1951
Vk 2736	Paterswoldscheweg 170,170a,170b	Groningen C9348	Herman Godfried Pinto	28052	23-12- 1942	R. Ouwinga	30460 36167	Minnelijke Regeling	1947
VK 1969	Paterswoldscheweg 174-174a-174b	Groningen C9350	David Stoppelman	34173	30-9- 1942	R. Gensebergen	35167 36651 39715	Minnelijke Regeling	1948
VK 0411	Paterswoldscheweg 80-80a-82-82a-b-c	Groningen C7316	Jacob Israëls	34771	30-5- 1942	D. Steenhuis	22140 36887	Minnelijke Regeling	1949
VK 4796	Paterswoldscheweg 96-96a	Groningen C9381	Erb. Denneboom	32826	25-5- 1943	T.J. v. Leeuwen	35487 36554	Minnelijke Regeling	1948

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 0949	Peizerweg 16-16a	Groningen R678	Helena Wilhelmina Polak-v.d. Wijk	30886	30-6- 1942	J.P. Wiersema	34990 35080 37269	Minnelijke Regeling	1950
SP08	Pelsterstraat 62	Groningen I334	Elkan Izn Frank, Izak, Abraham, Jozef en Hanna Frank	16666	Geen		38440		
VK 2870	Petrus Campersingel 205	Groningen A4852	David Bilderbeek	30072	28-11- 1942	P. Engelhardt		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 1289	Praediniussingel 15	Groningen I2781	Helena Wilhelmina Polak-v.d. Wijk	30886	31-10- 1942	T. Bakker	29813 37269	Minnelijke Regeling	1953
LGR1 3	Prinsenstraat	Groningen H3306	Firma M. Simmeren	28519	1944	H.A.J. Bøddeker	35490 38223	Minnelijke Regeling	1952
LGR1 4	Prinsenstraat	Groningen H3327	Firma M. Simmeren	28519	1944	H.A.J. Bøddeker	35490 38223	Minnelijke Regeling	1952
LGR1 5	Prinsenstraat	Groningen H3534	Firma M. Simmeren	28519	1944	H.A.J. Bøddeker	35490 38223	Minnelijke Regeling	1952
VK 7856	Prinsenstraat 21	Groningen H3319	Simon Heiman v.d. Rijn	16326	5-4- 1944	H.A.J. Bøddeker	35490 36105	Minnelijke Regeling	1948
VK 1252	Prinsenstraat 4	Groningen h630	Joseph Elias van Hasselt	21363	10-9- 1942	B. v. Russen-Bischoff	34970 39786	Rechtsherstel	1955
LGR3 5	Rabenhauptstraat	Groningen C4917	Marcus Salomon	27800	1942	Joh.W.B. IJsseldijk	34969	Minnelijke Regeling	1955
VK 8019	Rademarkt 14-14a-16	Groningen H3192	H. de Groot	23696	2-5- 1944	R. Sluiman		Geen overschrijving volgens kadaster	
SP10	Rademarkt 24	Groningen H3194	Jozef Waag	25366	Geen		36478		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 7695	Rademarkt 4-4a	Groningen H3186	Frouwke Cohen- Goslinski	30440	21-1- 1944	G.A. Dijkstra	35585 36889	Minnelijke Regeling	1955
SP25	Radesingel 41	Groningen H2410	Sander Velleman	19396	Geen				
VK 8096	Radesingel 53 Winschoterstraat	Groningen H2290	Hartog van Hasselt	25949	25-4- 1944	C.H. Bieze		Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 0577	Reigerstraat 17-17a	Groningen A5459	Salomon Muller	30299	16-6- 1942	Th. Faber	34459 34909 36328	Minnelijke Regeling	1949
LGR3 0	Reitemakersrijge	Groningen I653	Jacob Israëls	34771	1942	F.J. Ouwinga	27164 35144 36887	Minnelijke Regeling	1950
VK 4080	Rijksstraatweg 20	Haren K5968	Dr. Salomon Kottek	7189	4-3- 1943	I. v.d. Valk	7935 8467	Minnelijke Regeling	1950
VK 7539	Rijksstraatweg 257	Haren K4741	Simon Heiman Cohen	6812	24-1- 1944	W. Spreckelsen	8522	Geen overschrijving volgens kadaster	
VK 4387	Rijnstraat 17-17a-17b	Groningen C9257 & C9262	Eva Lena Grietje Kats	32704	16-3- 1943	J.P. Blaauw	33048 37012	Minnelijke Regeling	1949
VK 6025	Ruiterstraat 5-5a	Groningen I3773	Herman Cohen	29846	22-4- 1943	A.H. Tekelenburg	35374	Minnelijke Regeling	1953
LGR3 1	Savorin Lohmanlaan 21	Helpman 4009	Bertha Aleida Jacobs	1612	1942	Kamer van Koophandel	1725	Minnelijke Regeling	1948
LGR2 9	Schoolholm 20	Groningen I4007	De Stichting "Beth Zekenim"	27316	1944	Gemeente Groningen	30600.423 8 27316	Rechtsherstel	1955
SP21	Schoolholm 26	Groningen I4061	De Stichting "Beth Zekenim"	31121	Geen		31121		

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 3435	Sophiastraat 18	Groningen B8805	Sara Marcus-Wijnberg	27641	15-2- 1943	R.T. Wolda	35247 36700 36806	Minnelijke Regeling	1949
VK 5748	Sophiastraat 24-5 u. 24-4	Groningen B8147	Alexander van Dam	24796	13-9- 1942	G. v. Dam	32783 35814	Ontbinding Schenking	1946
VK 4806	Spilsluizen 10-10a	Groningen G5243	Benjamin van Dam	28891	11-3- 1943	G. Vogel	35387 35267 37329	Rechtsherstel	1950
VK 8093	Star Numanstraat18- 18a	Groningen A5598	Femia Polak / Erfpacht Gem. Groningen	30976	6-5- 1944	H. Folks	35614	Minnelijke Regeling	1948
SP09	Steentilstraat 20	Groningen H431	Joseph Simons	20283	Geen		20283		
VK 6178	Sterreboschstraat 12	Groningen B8129	Max Lodewijk Alexander Cohen	25543	25-6- 1943	G. Schut	33266 37725	Minnelijke Regeling	1951
VK 1254	Stoeldraaijerstraat 11- 13	Groningen K3062	Samuel Emanuel Berkelo	21411	19-9- 1942	G. Huizinga	35077	Onteigening	1948
VK 4097	Taco Mesdagstraat 35	Groningen C8005	Jacob van der Woude	25990	19-3- 1943	P.J. den Bak	35338 38446	Minnelijke Regeling	1953
VK 4469	Taco Mesdagstraat 37	Groningen C7827	Bartha Henriette Minco- Denneboom	27508	3-4- 1943	J.G. v.d. Meer	35349	Minnelijke Regeling	1948
VK 4666	Tellegenstraat 4-4a-4b	Groningen A5550	Isidore Slier	30731	1-4- 1943	H. Seggers	35371 35372	Minnelijke Regeling	1953
VK 4398	Tellegenstraat 8-8a	Groningen A5548	Jozeph Muller	30730	15-4- 1943	T.J. v. Leeuwen	35487 35541	Minnelijke Regeling	1953
VK 6181	Torenstraat 4	Groningen I492	Netje Israel en cons.	11409	22-6- 1943	A.R. Bos	24563	Bekrachtiging	1949
VK 4481	Troelstralaan 47	Helpman M3844	Sally Hartog	1302	16-4- 1943	W. Kam-v.d. Berg	1766 1848	Minnelijke Regeling	1947
VK 3244	Troelstralaan 50	Helpman M3942	Alexander Leefsma	1439	13-1- 1943	H.A. Somer	1750 1904	Minnelijke Regeling	1949

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

VK 6078	Trouwe Arbeidersgang	Groningen I469	Heiman de Beer	26616	28-6-1943	J.P. Lentz	35370 36725	Minnelijke Regeling	1949
VK 6001	Turfsingel 30 ^{1o}	Groningen G1623	Karel Vissel	21608	25-5-1943	Mr. R. v.d. Wal	26027	Minnelijke Regeling	1947
VK 1958	Ubbo Emmiussingel 57	Groningen I2649	Simon Heiman v.d. Rijn	16326	21-10-1942	K. Wesseloh		Geen overschrijving volgens kadaster	
LGR2 7	Van Houtenlaan 52	Helpman M3023	Dr. Leonard Polak	835	Geen		835		
VK 0494	Van Ketwich Verschuerlaan 15	Helpman M3121	Joseph Elias van Hasselt	98	8-6-1942	J. de Boer	1717 2411	Vonnis Rechtsherstel	1955
VK 3268	Van Panhuysstraat 1, 1a, 3, 3a	Helpman M3559	Bertha Davida de Kadt-Polak	1648	18-12-1942	P. Engelhardt	1751	Minnelijke Regeling	1951
SP34	Veemarktstraat 12	Groningen B5288	Mietje Henriette Gans wed. Levie Gans	24276	Geen		35546		
VK 5791	Veemarktstraat 35	Groningen B7695	Mozes Marcus	20774	23-3-1944	H. Marcus	35506	Afstand	
VK 0586	Verlengde Heereweg 34-34a	Helpman M2553	Joseph Elias van Hasselt	98	13-8-1942	M.M.M. Hamminga-Talens	1721 908 2388	Vonnis Rechtsherstel	1955
VK 1956	Verlengde Heereweg 38	Helpman M2485	Joseph Elias van Hasselt	98	3-11-1942	G. Boerema	1743 2411	Vonnis Rechtsherstel	1955
VK 2626	Verlengde Heereweg 40	Helpman M2486	Joseph Elias van Hasselt	98	24-11-1942	G. Boerema	1743 2411	Vonnis Rechtsherstel	1955
VK 0409	Verlengde Heereweg 42-42a	Helpman M2487	Joseph Elias van Hasselt	98	20-5-1942	T. Dijkstra	1711 2388	Vonnis Rechtsherstel	1955
LGR0 8	Verlengde Hereweg	Helpman M3053	Joseph Elias van Hasselt	98	1942	Johannes Leonardus Martinus	1719 2411	Vonnis rechtsherstel	1955

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

LGR0 9	Verlengde Hereweg	Helpman M2554	Joseph Elias van Hasselt	556	1942	M.M.M. Hamminga-Talens	1722 1741 1633.202	Doorverkocht 1979. Geen vermelding van Rechtsherstel	
LGR0 7	Verlengde Hereweg Helperbrink	Helpman M2488	Joseph Elias van Hasselt	98	1942	Jan Klasen	1710 1742 1762 2411	Rechtsherstel	1955
LGR1 1	Verlengde Hereweg 174	Helpman H2561	Leonardus Lorjé	966	1942	Freerk Jan Vennema	1709 1713	Minnelijke Regeling	1948
SP06	Verlengde Oosterstraat 4	Groningen H2496	Benjamin van der Laan	25010	Geen		25010		
VK 6082	Verlengde Oosterweg 18,18a,18b.	Groningen B9366	Levie Kampion	30660	15-4- 1943	H.H. Twellmeijer	35411 36249	Minnelijke Regeling	1957
VK 6034	Visscherstraat 68	Groningen K583	Goldine de Leeuw	30402	25-6- 1943	A. Reints	35446 35677 49906	Doorverkocht 1945. Geen vermelding van Rechtsherstel	
LGR1 0	Waagstraat 6 / Grote Markt 52-52a	Groningen G1259	Rosetta Norden-Berlijn en cons.	17939	Geen		17939	Onteigening	
VK 5764	Wassenberghstraat 29	Groningen C7744	Nico Goudsmit	30395	22-10- 1943	H.M. Goudsmit	35445	Minnelijke Regeling	1950
LGR2 3	Wassenberghstraat 36-36a-36b	Groningen C7689	Sander Velleman	19396	Geen		19396		
VK 6416	Westersingel 40	Groningen K2457	Jozef Juda Gerzon	33335	16-7- 1943	W. Reilingh	35416 39219	Minnelijke Regeling	1954
VK 8208	Witlattenstraat 12	Groningen B9312	Hartog Cohen	25479	25-5- 1944	H. Gessel	35622 37323	Doorverkocht 1950 en 1967. Geen vermelding van Rechtsherstel	

LEGE PLEKKEN, ONDERZOEKSRAPPORT

LGR2 0	Witte de Withstraat	Groningen C8255	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	Geen		26458		
SP35	Witte de Withstraat 15	Groningen C8254	Abraham Lazarus Weinbergen	26458	Geen		38036		
SP17	Zuiderpark 11	Groningen B6327	Jacob Rosenbaum	33135	geen		33135		
VK 1251	Zuiderpark 12	Groningen B6706	Ebram van Adelsbergen	21972	10-9- 1942	L.M. ter Horst	35222 36727	Minnelijke Regeling	1949

Tabel 2 Specificatie van de uitwerking van de *Verkaufsbücher* in de digitale toegang

<i>Verkaufsbücher</i>	Digitale toegang
	1. Toegang: 2.09.16 Inventaris van het dossier archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967.
Doos met boek	2. Inv.nr.
1. Verwaltungsnummer (4)	4. Beheernummer: 'Verwaltungsnummer'
2. Grundstück – Jude – Käufer (5-13)	Gegevens te verkopen panden 5. Plaats 6. Adres(sen) 7. Na(a)m(en) eigenaar(s) 8. Adres(sen) eigenaar(s) 9. Woonplaats(en) eigenaar(s) Gegevens koper(s) pand(en) 10. Na(a)m(en) koper(s) 11. Bedrijf/bedrijven koper(s) 12. Adres(sen) koper(s) 13. Woonplaats(en) koper(s)
3. Nationalität (14)	14. Land van afkomst koper(s)
4. Vorvertrag am (15)	15. Voorlopige koopdatum
5. Hauptvertrag am (16)	16. Definitieve koopdatum(s)
6. Verwalter (17)	17. Beheerder(s)
7. Notar (18)	18. Notaris(sen)
8. Verkaufspreis (19)	19. Verkoopprijs
9. Barerlös (20)	20. Aanbetaling
10. NGV Verkaufsgebühr (21)	21. Verkoopkosten
11. Umsatzsteuer (22)	22. Omzetbelasting
12. Netto-ertrag (23)	23. Nettobedrag
13. Überweisung am (24)	24. Overschrijving op
14. Überweisung an (25)	25. Overschrijving aan
15. Verwaltung in Kartei aufgehoben (26-27)	26. Datum invoer in administratie 27. Datum verwijdering uit administratie
16. Verkauf an Juden mitgeteilt (28)	28. Datum aan eigenaar meegedeeld
17. Laufno (3)	3. Laufnummer: In de originelen staat deze achteraan, maar dit is het volgnummer.

Tabel 3 Tabel omvang Joodse bevolking 1930 / 1941 in vergelijking met Verkaufsbücher (VKB)										
Volkstelling 1930					Croes en Tammes 572-577		VKB aantal no	aantal te verwachten in VKB bevolking/4 bij 100 % eigen woningen		
Gemeente			bevolking totaal 1930	bevolking Joods	Joods als %	aantal volgens lijst van 1941/42	Joods als %	# VKB	aantal 1941 k/4	aantal 1930 i/4
1	Amsterdam	757386	65523	8,65	79497	10,5	1779	19874	16381	
2	Rotterdam	586952	10357	1,76	5456	0,93	337	1364	2589	
3	Den Haag	437675	10224	2,34	13862	3,17	400	3466	2556	
4	Groningen	105146	2398	2,28	2839	2,70	176	710	600	
5	Arnhem	78234	1370	1,75	1760	2,25	171	440	343	
6	Utrecht	154882	1101	0,71	1882	1,22	64	471	275	
7	Apeldoorn	60452	1030	1,70	na	-	79	-	258	
8	Haarlem	119700	922	0,77	1026	0,86	210	257	231	
9	Enschede	51805	913	1,76	1264	2,44	123	316	228	
10	Hilversum	57059	895	1,57	na	-	202	-	224	
11	Leeuwarden	48548	707	1,46	600	1,24	149	150	177	
12	Zwolle	40496	593	1,46	655	1,62	76	164	148	
13	Assen	17656	507	2,87	425	2,41	70	106	127	
14	Nijmegen	81716	446	0,55	516	0,63	61	129	112	
15	Eindhoven	94948	416	0,44	na	-	35	-	104	
16	Deventer	36221	411	1,13	578	1,60	88	145	103	
17	Den Bosch	42203	382	0,91	na	-	24	-	96	
18	Almelo	32422	379	1,17	387	1,19	60	97	95	
19	Amersfoort	38549	375	0,97	630	1,63	89	158	94	
20	Leiden	70825	319	0,45	360	0,51	69	90	80	
21	Bussum	25105	313	1,25	na	-	92	-	78	

Tabel 4 Gevorderde panden van Joodse eigenaren in Groningen			
	<i>Adres</i>	<i>Naam</i>	<i>Datum van vordering</i>
1	Binnen Damsterdiep 69	M. Catz-Bakker	04/10/1944
2	Eemskanaal 3	Mej. C. Polak-Daniëls	29/06/1940
3	Grote Markt 52/52a	Erven Norden	15/03/1941
4	H.W. Mesdagstraat 56	A.C. Alsberg	10/06/1942
5	Kamplaan 8	H. Serphos-Menko	07/05/1941
6	Kraneweg 19	C.H. Menco	27/04/1942
7	Munnekeholm 14	B. Meijer	01/06/1943
8	Nieuwe Boteringestraat 34	Mw. Bamberg-Geerts	10/07/1942
9	Oosterhaven 11	H. van Dam	30/09/1941
10	Oosterhaven 17/17a	H. Goslinski	01/02/1942
11	Oosterstraat 72/72a	E. Frank-Roeper	15/09/1942
12	Oranjesingel 6	Th. Levie	16/12/1940
13	Oude Boteringestraat 53	A. Löwenberg	01/09/1942
14	Petrus Campersingel 249	NV Asscher's Diamantnijverheid Amsterdam	15/04/1942
15	Ubbo Emmiussingel 57	S.H. van Rijn	20/01/1942
16	Van Houtenlaan 52	H. Polak-Schwarz	17/07/1941
17	Verlengde Hereweg 98	M. en I. Cohen	24/02/1943
18	Verlengde Hereweg 104	A. Levie	12/06/1940
19	Verlengde Hereweg 115	A.B. Rood	21/09/1942
20	Verlengde Hereweg 146/2	H. Sanders	31/07/1941

Tabel 5	Sectorale verdeling van beroepsbevolking ⁴⁰⁰	Specifiek Joodse beroepsbevolking		Gemeente totaal	Gemeente totaal
		1942	%	1930 %	1947 %
1	aardewerk, glas etc.	35	2,57	0,35	0,48
3	grafische nijverheid, fotografie	11	0,81	1,9	1,73
4	bouwnijverheid	11	0,81	8,57	6,28
5	chemische nijverheid	5	0,37	0,8	1,17
6	hout-, kurk- en strobewerking	6	0,44	2,14	1,67
7	kleding en -reiniging	116	8,52	9,79	9,3
8	kunstnijverheid	42	3,08	0,03	0,06
9	leder, wasdoek, rubber	13	0,95	1,03	1,16
10	winning, mijnbouw, veenderijen	0	0,00	0,04	0,04
11	metaalnijverheid, scheepsbouw	14	1,03	5,4	7,31
14	papiernijverheid	4	0,29	0,7	0,79
15	textielnijverheid (confectie)	15	1,10	1,3	0,66
16	gas en elektriciteit	6	0,44	1,05	1,3
17	voedings- en genotsmiddelen, bakkerij, slagerij	83	6,09	8,41	5,97
18	directeur, fabrikant	9	0,66		
20	landbouw, tuinbouw, veehouderij	22	1,62	1,5	3,41
27	losse werklieden/ fabrieksarbeider	36	2,64	0,48	
40	winkels, detailhandel	325	23,86	20,3	8,84
41	groothandel /overige diensten	234	17,18		10,5
42	verkeerswezen en horeca	225	16,52	12,6	12,6
50	krediet-, bank- en verzekeringswezen	10	0,73	0,9	0,87
60	overheid en vrije beroepen	41	3,01	7,4	14,9
61	onderwijs	5	0,37	3,5	3,3
62	eredienst	8	0,59	0,3	0,3
70	huiselijke diensten	86	6,31	10,6	5,7
80	beroep onbekend / overig	10	0,73	0	0,4
	totaal	1372		43992	47833

⁴⁰⁰ Op basis van volkstellingen 1930 en 1947 en de registratielijst van 1942, stad Groningen. Zie bronnen in Duijvendak en De Vries, *Stad van het Noorden*, 564-566 en Van der Poel, *Joodse Stadgers*, 177-180.

Gebruikte bronnen en literatuur

Archieven

Groninger Archieven (GA)
 Nationaal Archief (NA)
 Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)
 Joods Historisch Museum (JHM)

Literatuur

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001).

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van Joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1999).

Bekenkamp, Hein, *Bezetting en bevrijding van Haren, 1940-1945* (Haren 1995).

Berkel, Klaas van en Stefan van der Poel (red.), *Nieuw licht op Leo Polak (1880-1941). Filosoof van het vrije denken* (Hilversum 2016).

Berkhuysen, Karel, *De transacties van joods onroerend goed in de gemeente Doetinchem tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Doetinchem 2021).

Blauw, Maili, *Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht* (Utrecht 2020).

Bloemink, Hein, *Haren. Van verdwenen winkels en andere dorpsverhalen* (Groningen 2001).

Boon, E.O. en J.J.M. Lettinck, *De joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar II 1870-1945* (Zuidbroek 2006).

Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945, Deel 2: Daders* (Bedum 2013).

Buist, M. G., 'Nationaal-socialistische wereldbeschouwing en propaganda' in: *Groningen in oorlogstijd* (Groningen 1980).

Cohen, Jaap, *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliveira. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Amsterdam 2015).

Commissie-Kordes, *Rapport/Commissie van onderzoek Liro-archieven* (z.p. 1998).

Cottaar, Annemarie, *Kooplui, Kermisklanten en andere woonwagenbewoners* (Amsterdam 1996).

Croes, Marnix en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van Joden in Nederlandse gemeenten 1940-1945* (Amsterdam 2004).

Dohle, Marleen en Peter Vroege, (red.), *Sprekende stenen. Stolpersteine in de Schilderswijk*, (Groningen 2021).

Duijvendak, Maarten en Bart de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003).

Duijvendak, Maarten, 'Van Berlage naar streekplan' in: Geurt Collenteur e.a. (red.), *Stad en Regio* (Assen 2010).

Elias, E., *Driekwart honderd jaren met eer, met naald, met garen*, (Groningen 1955).

Gelder, Johan van, *Terug van weggeweest. Getuigenissen over en uit joods Groningen in de jaren dertig en veertig plus razzia-lijsten met 3064 namen* (Groningen 1993).

Gevers, Christiaan, *Boer Tammens Houzee. Groningen en zijn NSB-burgemeester* (Groningen 2020).

Gevers, Christiaan, 'Schipperend voor de belangen van zijn Stad. Pieter Cort van de Linden (1893-1969) – Groningens burgemeester in oorlogstijd' *Historisch Jaarboek Groningen* (2021).

Hasselt, Ron van, *Naar Polen* (Soesterberg 2021).

- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 12 delen (Den Haag 1969-1991).
- Kat, W., 'Joodse inwoners van Hoogkerk (1936-1942)' in *Op de Hoogte* 2011, p 16-19.
- Kat, W., *Hoogkerk in Oorlogstijd; 1940-1945* (Peize, 2017).
- Klemann, Hein A.M., *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002).
- Kok, Nicoline, 'De woonwagenwet van 1968 in de gemeente Groningen', *Historisch Jaarboek Groningen* (2008).
- Kooij, Pim, 'Geregelde schaarste. Economische aspecten van Groningen in Oorlogstijd' in: E. Boiten e.a. (red.), *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren 1940-1945* (Haren 1980).
- Kristel, Conny (red.), *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002).
- Legemaat, Wil, *Van kwaad tot onvoorstelbaar erger. Verhalen achter de namen op de gedenksteen in Haren* (Haren 2010).
- Meer, Boudewijn van der, *De kleine oorlog van een Heer van Stand* (Morrisville 2006).
- Meiboom, W.E., *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de kamer Groningen van het bijzondere gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken* (Noordwijk 2016).
- Meihuizen, J. *Noodzakelijk Kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003).
- Meijer, K., *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed* (Nijmegen 2008)
- Ommen Kloeke, W.K.J.J. van, *De bevrijding van Groningen* (Groningen 1945).
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *De erfpachtkwestie in Amsterdam 1945-1960 Rapport* (Amsterdam 2014).
- Piersma, Hinke en Marleen van den Berg, *Ontrechting en rechtsherstel: Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955* (Amsterdam 2020).
- Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam 2015).
- Poel, Stefan van der, *100 jaar Folkingestraat-synagoge 1906-2006* (Groningen 2006).
- Poel, Stefan van der, *Joodse stad. De Joodse gemeenschap in de stad Groningen, 1796-1945* (Assen 2004).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Schie, H.A.J. van, *Inventaris van het archief van de Liquidatie van Verwaltung Sarphatistraat (LVVS) en van de Vermögensverwaltungs- und Rentenanstalt (VVRA), 1941-1958* (Den Haag 2021).
- Schilfgaarde, P. van, *De wederopbouw van Rotterdam. Stedelijke herverpakking in de praktijk* (Den Haag 1987).
- Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam 2016).
- Siraa, H.T., 'Wederopbouw en bouwnijverheid, 1940-1950' in: P. Klep e.a. (red.) *Wonen in het verleden. Economie, politiek, volkshuisvesting en cultuur* (Amsterdam 1987), 98-99.
- Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is' De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag 2017).
- Tammeling, Bert, 'De confectie-industrie: van kleermakers en modinettes' in: Tammeling red. *Groningen Toen* (Groningen 1985).

Tammeling, Bert, 'Van uitdrager tot confectionneur' in: Tammeling red., *Groningen Toen*, (Groningen 1981).

Tuinhout, Alexander, *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de verkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande het tijdvak 1941-1957* (Leeuwarden 2020).

Valkhoff J., 'Het Nieuwe Wettelijke Statuut voor de Kamers van Koophandel en Fabrieken', *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 1950.

Veraart, Wouter, *Ontrechting en Rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Rotterdam 2005).

Vey Mestdagh Stichting, J.H. de, *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar 1870-1945* delen IIa, IIb en IIc (Groningen 2006).

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam 2013).

Werf, W.J.E. van der, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode' in: J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (red.), *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet* (Den Haag 2016).

Periodieken

Algemeen Handelsblad

Bredasche Courant

De Noord-Ooster

De Telegraaf

De Tijd: Godsdiens- staatkundig dagblad

Het Joodsche weekblad.

Historisch Jaarboek Groningen

Limburger Koerier

Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie

Nederlandse Staatscourant

Nieuwsblad van het Noorden

Nieuw Israëlitisch Weekblad (NIW)

NRC

Overijsselsch Dagblad

Websites

<https://pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter>.

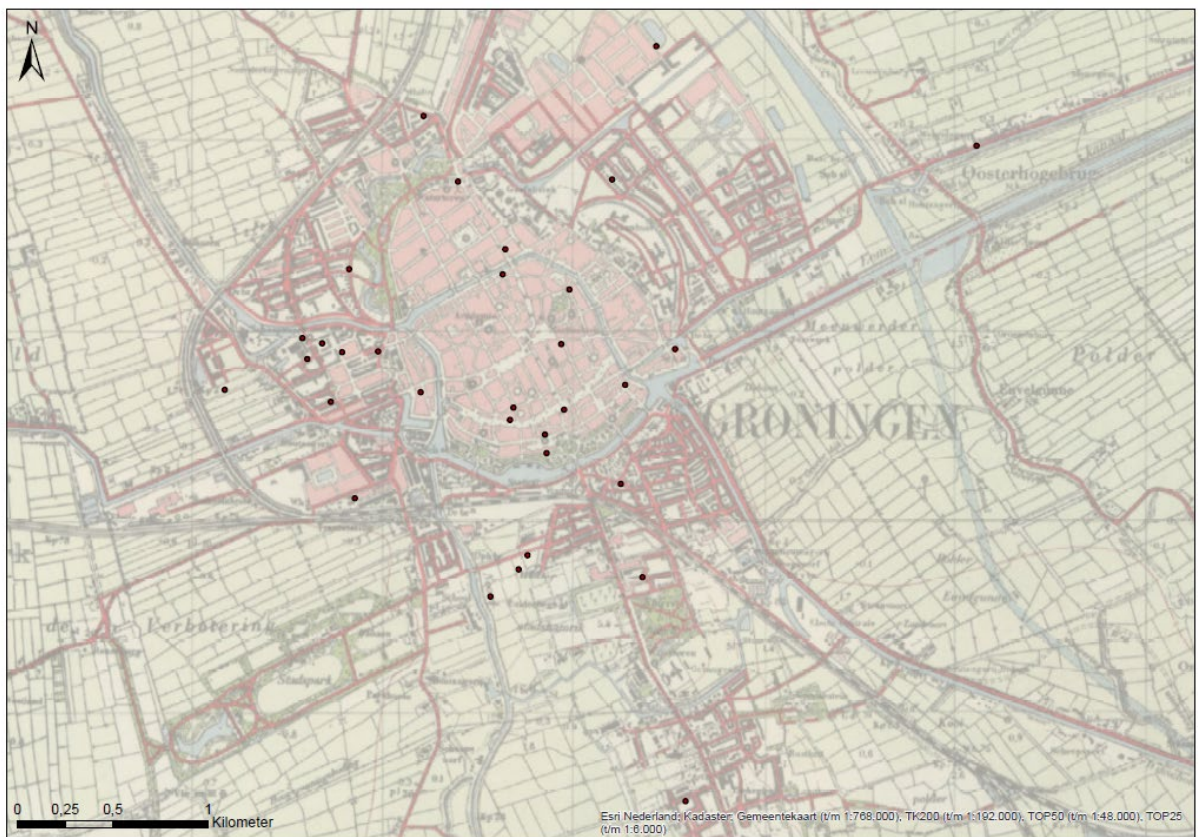
www.volkstellingen.nl

www.joodsmonument.nl

www.allegroningers.nl

Dankwoord

Onze grote dank gaat uit naar al diegenen die aan dit project hebben bijgedragen. Hun namen worden hier in alfabetische volgorde genoemd: Serge ter Braake, Marleen Dohle, Hans Engels, Céline Fenijn, Koos Gräper, Frits Grünwald, Christa Harmsen, Jenne Hoekstra, Geert Hoving, Eppo van Koldam, Francis Koolstra, Wil Legemaat†, Bettie de Liever, Frouwkje en Loek Marcus, Bertien Minco, Arno Muis, Hinke Piersma, Raymund Schütz, Gert Sennema, Alexander Tuinhout, Wouter Veraart, Frank Vermeer, Gert Visser, Rob Vleesblok, Geert Volders, Maarten-Jan Vos en Sipke de Wind. Voorts bedanken wij de mensen die kwamen met aanvullingen en correcties op de versie van dit rapport uit november 2021.

*Kaart 4 Huishoudens van eind 1945 teruggekeerde Joodse inwoners.
Adressen volgens De Vey Mestdagh, bijlage 7, 133-134. (Gemeentelijke Geodienst).*